

**A MAGYAR TUDOMÁNYTÖRTÉNETI INTÉZET
TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI 45.**

V. MOLNÁR LÁSZLÓ

**MAGYAR–OROSZ
KULTURÁLIS KAPCSOLATOK
1750–1815**

Az egyes fejezetekhez tartozó jegyzetek a fejezetek végén találhatóak.

**Magyar Tudománytörténeti Intézet
Piliscsaba, 2000**

Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 17.

MEGJELENT
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
II. OSZTÁLYA TÁMOGATÁSÁVAL

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE:
DR. GAZDA ISTVÁN

ISBN 963 9276 00 6
ISSN 1416–5368

© DR.V. MOLNÁR LÁSZLÓ, 2000

SZÖVEGSZERKESZTŐK:
BENEDEK ATTILÁNÉ, BODORNÉ SIPOS ÁGNES

TARTALOM

BEVEZETÉS

A bevezetéshez tartozó jegyzetek

ELSŐ FEJEZET

FORRÁSOK ÉS HISTORIOGRÁFIA

A téma magyar szakirodalma

A téma orosz historiográfiája

A kutatás forrásai

Az első fejezethez tartozó jegyzetek

MÁSODIK FEJEZET

MAGYAR ORVOSOK OROSZORSZÁGBAN (1750–1815)

Gyöngyössi Pál

Kereszturi Ferenc

Peken Keresztély

Peken Mátyás

Orlay János

A második fejezethez tartozó jegyzetek

HARMADIK FEJEZET

F. I. JANKOVIĆ – ISKOLAREFORMER A FELVILÁGOSODÁS SZELLEMÉBEN. A DÉLVIDÉKI SZERB ÉS AZ OROSZ NÉPISKOLA MEGTEREMTŐJÉRŐL

A szerb iskolaügy fejlődése (1700 – 1770)

A „ratio” szellemében – Mária Terézia iskolareformjának kibontakozása

A szerb oktatásügy 1770–1782 között

F. I. Janković – Az illír iskolák direktora

Osztrák módszertani könyvek fordítása

Az első tanítóképzés Temesváron

A délvidéki szerb iskolaügy eredményei

Adalékok F. I. Janković oroszországi karrierjéhez

Janković metodikai–didaktikai elvei

Janković, a tankönyvíró

Janković oroszországi tevékenységének mérlege

A harmadik fejezethez tartozó jegyzetek

NEGYEDIK FEJEZET

OROSZ UTAZÓK, DIÁKOK ÉS KÖNYVEK A KORABELI MAGYARORSZÁGON

Magyarország és Pest–Buda az orosz útbeszámolókból

Orosz könyvek és diákok Magyarországon

A negyedik fejezethez tartozó jegyzetek

ÖTÖDIK FEJEZET

Az orosz kultúra magyar sajtóvisszhangja a 18–19. század fordulóján
Az ötödik fejezethez tartozó jegyzetek

ÖSSZEGZÉS

LEVÉLTÁRI ÉS KÉZIRATTÁRI FORRÁSOK

Oroszországi levéltári források
Ausztriai levéltári források
Magyarországi levéltári források
Magyarországi kézirattári források

SZAKIRODALMI FORRÁSOK

A témához felhasznált egykorú orosz nyelvű tudományos munkák, tankönyvek és
útifeljegyzések
A témára vonatkozó egykorú latin, magyar, német nyelvű tudományos művek,
útifeljegyzések és memoárok
A témához felhasznált egykorú magyarországi sajtó
A témához felhasznált nem egykorú orosz nyelvű szakirodalom
A téma nem egykorú, más nyelveken született szakirodalma

BEVEZETÉS

Az 1750 és 1815 közötti magyar–oroszk kulturális kapcsolatok történetéről, bár számos fontos tanulmány született, összefoglaló szintézis ez ideig még nem látott napvilágot. Mivel ezzel a feladattal közel 200 éve adósak a két ország történészei, felettébb időszerű tehát, hogy megszülessen egy tudományos igényű, széles forrásbázisra épülő, szakmailag igényes és hiteles feldolgozás, amely – a kötet terjedelmi keretei között – a lehető legátfogóbb áttekintést adja a kultúrtörténeti kapcsolatok sokszínűségéről, változatosságáról. Jelen munkánk ugyanakkor nem vállalkozhat arra, hogy az adott korszak politikai, társadalmi, gazdasági és hadtörténeti vonatkozásaiba is részletes betekintést nyújtson, mivel ez – a kutatások jelenlegi eredményeit figyelembe véve – meghaladná erőnket. Egyébként is ezeken a területeken már jó néhány kiváló színvonalú tanulmány került kiadásra amelyeknek leegyszerűsített összefoglalása nem sok gyakorlati haszonnal és elméleti nívóval járna.

Kutatási témánk aktualitását fokozza az a tény is, hogy a kapcsolattörténeti (kontaktológiai) vizsgálódások világszerte reneszánszukat élik. Előre kívánjuk azonban bocsátani, hogy az ilyen jellegű tudományos erőfeszítéseknek csak akkor van értelmük, ha azokat hiteles történelmi forrásokkal lehet alátámasztani. Meggyőződésünk ugyanis, hogy csak kizárólag a verifikálható, a filológia és a forráskritika módszereivel ellenőrzött, levéltári és kéziratári dokumentumokra támaszkodó, elmélyült, nem kampányszerű kutatásoknak van értelmük, hiszen mások vizsgálódási eredményeinek egyszerű átvétele, kompilációja ugyan könnyű dolog, de az ilyen művek kihullanak az idő rostáján.

Az általunk választott téma tudományos jelentőségét támasztja alá az a körülmény, hogy hosszú idő után az 1980-as évek közepétől nyílt lehetőség arra, hogy külföldi kutatók szabadon tanulmányozhassák az orosz levéltárak féltve őrzött fondjait. Ezzel a hatalmas lehetőséggel nem élni a kutató történész megbocsáthatatlan bűne lett volna. Ezért is vagyunk leírhatatlanul hálásak a moszkvai Régi Okmányok Állami Levéltára (RGADA) vezetői közül Sz. R. Dolgova osztályvezetőnek, aki lehetővé tette, hogy – a Magyar Országos Levéltár és a bécsi Staatsarchiv fondjai, valamint a budapesti Országos Széchényi Könyvtár, az MTA Könyvtára és az Egyetemi Könyvtár témánkra vonatkozó kéziratári anyagainak felkutatása

után – több alkalommal is tanulmányozhassuk a korszak orosz nyelvű forrásait. Könyvünk így remélhetőleg a hungarikagyűjtés (azaz, a külföldön található magyar dokumentumok felkutatása) és a magyarságtudomány (hungarológia)¹ szempontjából is néhány szerény eredményt mondhat magáénak.

Témaválasztásunk újszerűségét és a kutatások nehézségi fokát meggyőzően bizonyítja, hogy ez ideig még senki sem tett kísérletet az adott problematika komplex feldolgozására. Minden bizonnyal ez nem csak a források viszonylag szűk körével magyarázható, hanem azokkal a nyelvi nehézségekkel is, amelyekkel a kutatások során meg kell küzdeni. A korabeli orosz és magyar nyelvű források, a könyvészeti szakirodalom alapos ismeretén túl ugyanis a szerzőnek a latin, a német és szerb nyelvű dokumentumokban is biztos kézzel kell eligazodnia, nem is szólva arról, hogy az európai felvilágosodás és a felvilágosult abszolútizmus sajátosságainak és eltérő vonásainak megértéséhez más nyugat-európai nyelveket is kell ismerni. Mindezekon kívül újabb nehézséget jelent, hogy a kutatónak járatosnak kell lennie az oklevéltan (diplomatika) és más történeti segédtudományok "rejtelmében" is, hogy a rendelkezésére álló forrásokat eredményesen fogja vallatóra. Valószínűleg ezek a "riasztó" körülmények is közrejátszottak abban, hogy az 1750 és 1815 közötti magyar–orosz kulturális kapcsolatok kutatásával napjainkig mindössze néhány történész és levéltáros próbálkozott meg.

A magyar és az orosz nép közötti korabeli kultúrtörténeti kapcsolatok vonzó, de felettébb szerteágazó és emiatt csak nagy erőfeszítések árán feldolgozható voltát illusztrálja az a tény, hogy munkánk nem egy-két év alatt készült el, hanem jóval több időt vett igénybe, hiszen az 1970-es évek végétől végzünk kutatásokat a II. Katalin-kori felvilágosult abszolútizmus és az orosz nemzeti kultúra fejlődési sajátosságainak témaköréből. Ezzel is magyarázható, hogy könyvünk megírásakor igyekeztünk felhasználni mindazokat az előmunkákat, amelyek húsz éves kutatás eredményei.

Kötetünk megírásakor számos körülmény késztetett arra, hogy ne az egész 18. századi magyar–orosz kapcsolattörténet bemutatására vállalkoztunk, mivel ez túlságosan hosszú intervallumnak tűnik ahhoz, hogy a teljes periódusról elmélyült és a kulturális kapcsolatok valamennyi spektrumára kiterjedő képet rajzoljunk.² Ésszerűbbnek tűnik ugyanis a figyelmet a 18. század második felére, valamint az 1815-ig terjedő időszakra koncentrálni, mivel éppen a felvilágosult abszolútizmus évtizedeiben és különösen a Napóleon elleni háborúk éveiben tapasztalhatjuk a kulturális kapcsolatok számottevő növekedését. Témánk záró korszakhatárául az 1815-ös esztendőt választottuk, amely a Szent Szövetség létrejöttével

vitathatatlanul új politikai konstellációt eredményezett Európában. Nem titkoljuk, szívesen jelöltünk ki témánk kronológiai határaként olyan időszakot, amikor Oroszország és a Habsburg Birodalom³ részét képező Magyarország kapcsolatait nem árnyékolta be politikai viszálykodás vagy nyílt katonai konfrontáció. Ismeretes ugyanis, hogy az adott korszakban mindvégig jó viszony jellemezte a két állam kapcsolatát, hiszen szövetségesként harcoltak a hétéves háborúban (1756–1763), Poroszországgal egyetértésben közösen osztották fel 1772-ben, 1793-ban és 1795-ben a rendi anarchia állapotába süllyedt Lengyelországot, fegyvertársakként küzdöttek a második orosz–török háborúban (1787–1791), és a Napóleon elleni hadjáratokban. Az évszázadok óta szomszédos két népet tehát, minden túlzás nélkül, jó viszony jellemezte, még akkor is, ha nem egyenlő politikai és katonai erőt képviseltek. Magyarország ugyanis, amely 1526-ban a mohácsi csataterén elvesztette nemzeti függetlenségét, a törökök Budáról való kiűzése után, 1687-ben elismerte a Habsburgok örökös királyságát.⁴ Ezzel Magyarország gyakorlatilag betagozódott a Habsburgok államainak laza konglomerátumába, amely bizonyos szuverenitást, a nemesi rendi privilégiumok tiszteletben tartását és mérsékelt gazdasági fellendülést biztosított számára. Nem helytálló tehát, mint ahogyan ezt Kosáry Domokos⁵ akadémikus számos munkája is igazolja, hogy Magyarország "gyarmati" sorba süllyedt és teljesen ki volt szolgáltatva a bécsi udvar kénye-kedvének. A Rákóczi-szabadságharc pacifikálása után az osztrák uralkodók, köztük VI. Károly (1711–1740) és Mária Terézia (1740–1780) következetesen arra törekedtek, hogy elnyerjék a magyar nemesség, főként az arisztokrácia tagjainak támogatását, és az országban konszolidációs politikát folytassanak.⁶ Ezt tükrözik azok a reformintézkedések, amelyek a felvilágosult abszolutizmus szellemében a közigazgatás, az igazságszolgáltatás, az egészségügy, az iskolaügy modernizációját, a jobbágyi szolgáltatások állami egységesítését és ellenőrzését (az 1767-es úrbérrendezést) irányozták elő.⁷ A magyar nemzettel való "megbékélési" politikában lényeges változás II. József (1780–1790) uralkodása idején következett be, aki számos felvilágosult és racionális intézkedése (például a türelmi rendelet)⁸ mellett a rendi privilégiumok korlátozására, a nemesi adómentesség megszüntetésére és a közhivatalokban a német nyelvű ügyintézés bevezetésére törekedett.⁹ Érthető, hogy ez a drasztikus elnémetesítési törekvés nemzeti ellenállásba ütközött a magyarok részéről, és a "kalapos király" rendeleteinek bojkottjával gyakorlatilag kudarcra ítélték a bécsi udvar centralizációs törekvéseit.¹⁰ A nemzeti elégedetlenség egyik sajátos megnyilvánulási formáját jelentette az 1794/95-ös jakobinus mozgalom, amelynek nemesi és értelmiségi résztvevői a független Magyarország és a köztársasági államforma megteremtését tűzték zászlajukra.¹¹ A

Martinovics-féle jakobinus mozgalom leleplezése és megtorlása után újabb elhidegülés volt érezhető a bécsi udvar és a magyar rendek között, ez a nézeteltérés azonban a napóleoni háborúk időszakában – a kölcsönös egymásrataltság jegyében, és főként az érezhető gazdasági konjunktúra következtében – szinte teljesen megszűnt.¹²

A kilenc és fél millió lakosságú, 330 ezer km² területű történeti Magyarország szomszédságában ezekben az évtizedekben vált európai nagyhatalommá Oroszország,¹³ amelynek lakossága a 18–19. század fordulóján megközelítően négyszerese, területe pedig ötvenszerese volt Magyarországnak. A "Dávid és Góliát" szindrómából következően a politikával foglalkozó magyar nemesi osztály némi aggodalommal tekintett a szomszédos "Északi kolosszusra", amelynek ugrásszerűen megnövekedett szárazföldi hadseregéről és flottájáról, sorozatos harctéri sikereiről (a Törökország, Svédország és Napóleon elleni küzdelmekről), a tudományok és a kultúra terén elért kimagasló eredményeiről, a más országokból behívott és jelentősen megbecsült külföldi szakemberekről mind gyakrabban tájékoztattak a bécsi, pozsonyi és pest–budai újságok. Ezekből a híryanagyokból azonban csak viszonylag keveset tudhatott meg a korabeli újságolvasó, hiszen a szigorú cenzúra alaposan megsűrte a tudósítások tartalmát.¹⁴

Kötetünk megírásakor az az alapvető célkitűzés vezérelt, hogy a korabeli kulturális kapcsolatok általunk legfontosabbnak ítélt területein bemutassuk: egyáltalán milyen fajta kontaktusok léteztek a két ország között, kik azok a kulcsfigurák, akiknek szerepe meghatározó jelentőségű ezen érintkezési formákban és melyek azok a művelődéstörténeti értékek, amelyek mindenképpen méltóak az utókor figyelmére.¹⁵ Ez utóbbiak annál is inkább fontosak, mivel számos korabeli tudományos teljesítmény már szinte a feledés homályába merült, vagy csak legfeljebb néhány szakember számára ismeretes. Könyvünkben szeretnénk bebizonyítani, hogy az úgynevezett "kis népek" kulturális életének reprezentánsai is maradandó értékek teremtőivé válhatnak az egyetemes civilizáció történetében és örökbecsű "hídverők" lehetnek két nép között.

Nem kevésbé fontos célkitűzésünk annak kiderítése is, miként jellemezték a korabeli orosz utazók Magyarország egyes tájait, etnikumait és hogyan vélekedett a magyar sajtó a felvilágosult abszolutizmus kori orosz nemzeti kultúra fejlődéséről, a II. Katalin, I. Pál és I. Sándor nevével fémjelzett kezdeményezésekről, intézkedésekről, reformokról.

A könyv megírásakor rendkívül lényegesnek tartottuk az objektív ítéletalkotásra, a politikai és ideológiai elfogulatlanságra való törekvést. Az európai kultúra egységes természetéből fakadóan tárgyilagosan kívántuk megítélni a két ország közötti kulturális

kapcsolatok jelentőségét és nem arra kerestük a választ, melyik nép adott többet és jelentősebbet a másiknak, mivel ennek kiderítése kétszáz év távlatából szinte reménytelen vállalkozás lenne. Ugyanakkor választ kerestünk arra, miért fogadta be Oroszország szívesen a Magyarországról érkezett, főként protestáns jövevényeket és a pravoszláv szerbeket.

Meghatározó fontosságúnak tartjuk kötetünkben új levéltári és kéziratári források bemutatását, valamint a korábbi szakirodalomban szereplő számos nem helytálló adat pontosítását, forráskritikai ellenőrzését. Legalább ennyire lényegesnek érezzük a témára vonatkozó orosz és magyar nyelvű történeti szakirodalom egyidejű áttekintését, azzal a szándékkal, hogy e művek erényei és fogyatékoságai egyértelműen világossá váljanak.

Könyvünk legfontosabb metodológiai alapjait a filológiai és forráskritikai elvek alkalmazása, a kultúrtörténeti kapcsolatok széles forrásbázisra épülő elemző vizsgálata, a szinkronisztikus látás- és gondolkodásmód, a történeti megközelítés, az elfogulatlan és objektív tárgyalásra való törekvés jellemzi. Ugyanilyen lényegesnek tartjuk a történeti sablonok, sémák és az általánosan elterjedt sztereotípiák következetes kerülését is.

Munkánk gyakorlati jelentőségét elsősorban abban látjuk, hogy fontos adalékkul szolgálhat egy olyan nagy szintézis megírásához, amely nem csak egy adott történelmi korszak, hanem a mintegy ezer éves magyar–oroszkulturális kapcsolatok teljes összegzésére törekszik. Őszintén reméljük, hogy könyvünk azok számára is fogódzó pontokat, általános elvi útmutatásokat tartalmaz, akik ezután fognak hozzá a két nép közötti kulturális érintkezés más periódusainak hitelt érdemlő feldolgozásához. Megtisztelő lenne, ha kutatási eredményeink a magyar és orosz felsőoktatási intézmények hallgatói számára is hasznosíthatók lennének és bekerülnének az egyetemi, főiskolai tematikákba, valamint a korszakkal foglalkozó történészek szakmai köztudatába. Munkánk legnagyobb gyakorlati haszna azonban kétségtelenül az lenne, ha könyvalakban az érdeklődő olvasóközönséghez is eljutna és így szolgálná – az évszázados tapasztalatok alapján – a két nép közötti kölcsönös megértést és a kulturális kapcsolatok állandó fenntartásának, fejlesztésének szükségességét.

A továbbiakban szeretnénk rátérni a kötet szerkezeti felépítésének rövid bemutatására. Munkánk bevezetőjében hangsúlyozni kívánjuk, hogy nem vállalkozhatunk a korabeli magyar–oroszkulturális kapcsolatok teljes palettájának felvázolására, hanem elsősorban azokat az érintkezési pontokat szándékozunk megragadni, amelyek a leggyümölcsözőbbek voltak és a történeti forrásokban a leghitelesebben nyomon követhetők. Ezért a téma forrásainak és historiográfiájának elemzése után a magyar–oroszkulturális kapcsolatok talán legszámottevőbb fejezetére térünk át, bemutatva azon magyar származású orvosok

működését, akik nyugat–európai egyetemi tanulmányaik befejezését követően Oroszországban találtak második hazájukra. Ennek során vizsgálni kívánjuk Gyöngyössi Pál (II. Katalin udvari orvosa), Keresztúry Ferenc (a Moszkvai Egyetem orvosi karának dékánja), Peken Keresztély (az Orvosi Kollégium titkára, az első orosz gyógyszerkönyv összeállítója), Peken Mátyás (a neves pétervári sebészprofesszor, több nagy sikerű orvosi mű szerzője), Orlay János (az Orvosi Kollégium titkára, I. Sándor cár háziorvosa, J. W. Goethe barátja, N. V. Gogol nevelője a nyezsini gimnáziumban), Koritáry György (a híres szemész, harkovi egyetemi professzor) és más, kevésbé ismert medikus oroszországi tevékenységét, némelyikük üstökösszerű karrierjét és ma már feledésbe merült tudományos munkásságát.

Önálló fejezetet szentelünk a magyarországi Délvidékről származó, Karlovácon, Pozsonyban és Bécsben tanult, majd a temesvári tankerület igazgatójává kinevezett és onnan Pétervárra hívott F. I. Janković pedagógiai munkásságának. Tevékenységének értékelésekor szeretnénk bemutatni a J. I. Felbiger sagani apától átvett és tökéletesített úgynevezett normamódszer oroszországi alkalmazását, a népiskolai reformban játszott kimagasló szerepét, tankönyvírói munkásságát, nevelési és metodológiai alapelveit.

Munkánk negyedik fejezete azon orosz utazók útleírásait, feljegyzéseit és memoárjait tárgyalja, akik a 18. században és a 19. század elején, főként katonatisztként Magyarország területén megfordultak.¹⁶ A forráskritika eszközeivel elemezni kívánjuk V. G. Barszkij, A. I. Turgenyev, F. N. Glinka, V. B. Bronyevszkij, A. M. Danyilevszkij és mások feljegyzéseit, amelyek felbecsülhetetlen értékű dokumentumai a korabeli Magyarország társadalmi, politikai, gazdasági, néprajzi és kulturális viszonyainak. Feladatunknak tartjuk ugyanakkor ezen művek szándékos vagy véletlen tévedéseire is felhívni a figyelmet, mivel a korrekt ítéletalkotás ezt megköveteli.

Ugyanezen fejezetben szeretnénk felvázolni azon orosz diákok rövid életútját is, akik magyarországi közép- és felsőfokú tanintézményekben tanultak hosszabb-rövidebb ideig. Kiemelt helyen ismertetjük ennek során I. J. Falkovszkij tokaji, pozsonyi és pesti stúdiumait, amelyek kiváló előképzést nyújtottak a Kijevi Teológiai Akadémia későbbi professzorának. Röviden kitérünk G. Sz. Szkovoroda 1745–1750 közötti magyarországi tartózkodására is, amelynek során a tokaji Orosz Borvásárló Bizottság kántoraként dolgozott. A neves felvilágosult gondolkodó magyarországi tevékenységének elemzésekor utalni kívánunk azokra az ellentmondásokra és pontatlanságokra, amelyek a magyar és orosz nyelvű szakirodalomban egyaránt megfigyelhetők.

Ugyancsak ebben a fejezetben mutatjuk be, hogy milyen orosz nyelvű könyvek jutottak

el a korabeli Magyarországra, elsősorban a délvidéki szerbekhez, és milyen szerepet játszottak ezek a vallási és tudományos művek, tankönyvek a 18. századi szerb nemzeti kultúra történetében. Vizsgálat tárgyát képezi az is, milyen orosz tudományos műveket ismertek a magyar szakmai körök és miként tükröződik például M. V. Lomonoszov történelmi tárgyú műveinek felhasználása Pray György őstörténeti munkájában.

A kötet ötödik fejezete arra keres választ, milyen visszhangja volt az orosz tudományos és kulturális életnek az 1780–1815 közötti magyar nyelvű sajtóban. Szeretnénk bemutatni, hogy a "Magyar Hírmondó", a "Magyar Kurír", a "Magyar Könyvház", a "Mindenes Gyűjtemény", a "Sokféle" és más magyar nyelvű hírlapokban kik voltak azok, akik recenzióikkal, népszerűsítő jellegű írásaikkal rendszeresen nyomon követték az orosz kulturális élet jeles eredményeit. Megkülönböztetett figyelmet fordítunk Pataky Miklós, Molnár János, Péczeli József és Sándor István tevékenységére, akiknek kimagasló szerepük volt a korabeli orosz kultúra magyarországi megismertetésében és népszerűsítésében. Ebben a fejezetben arra is rámutatnunk, hogy mit tudhatott a korszak átlag olvasója az orosz szellemi életről, a Pétervári Tudományos Akadémiáról, az ott tevékenykedő külföldi tudósokról, az 1755-ben felállított Moszkvai Egyetemről, a 19. század elején létrehozott felsőfokú tanintézményekről, a II. Katalin és I. Sándor nevéhez köthető reformokról, az orosz irodalom, képzőművészet, zene és színházi élet főbb teljesítményeiről.

A könyv befejező részében összegezzük azokat a tapasztalatokat és konklúziókat, amelyeket a téma kutatása eredményezett. Egyúttal új lehetőségekre, jövőbeli kutatási irányokra is szeretnénk felhívni a figyelmet, megkönnyítve ezzel a későbbi kutatók helyzetét.

A kötet két utolsó szerkezeti egységét a jegyzetapparátus, valamint a forrás- és szakirodalomjegyzék alkotja. Ez utóbbi nem csak a témakörre vonatkozó eddigi publikációk címléírását tartalmazza, hanem azon művek felsorolását is, amelyeknek ismerete elengedhetetlenül szükséges a korabeli orosz és magyar felvilágosodás, az európai felvilágosult abszolutizmus és a kultúrtörténeti kapcsolatok megértéséhez.

A bevezetéshez tartozó jegyzetek

1. A hungarológia fogalmának megalkotása Gragger Róbert, a berlini egyetem híres magyar származású professzorának a nevéhez fűződik, aki írásaiban 1922-ben használta először ezt az elnevezést. Hungarológián olyan interdiszciplináris tudományágat értünk, amely a magyarság anyagi és szellemi kultúrájára, természeti és társadalmi körülményeire vonatkozó történeti és jelenkori ismereteket öleli fel. Összességében véve az a célja, hogy a magyar nemzeti kultúrát ismertté tegye külföldön, erősítse annak nemzetközi reputációját, segítse kulturális értékeinek egyetemessé válását és a reális magyarságkép kialakulását.
2. Itt szeretnénk megjegyezni, hogy a 18. század első felének orosz–magyar kapcsolatairól, különösen a Rákóczi-szabadságharc kori politikai és katonai relációkról több színvonalas munka íródott. Ezek közül főként az alábbiak érdemelnek figyelmet: Váradi-Sternberg János: Rákóczi-tanulmányok. = Századok öröksége. Tanulmányok az orosz–magyar és ukrán–magyar kapcsolatokról. Budapest–Uzsgorod, 1981. 7–138; P. I. Drozdov: Vehi mnogovekovej druzsbi (K isztorii szovetszko–vengerszkih szvjazej). Moszkva, 1965. 62–81; Tardy Lajos: Máriássy kuruc lovasaitól a magyar–grúz huszárezredig. = Tardy Lajos: Históriai ínyencfalatok. Bp., 1989. 80–90; Perényi József: Projects de pacification européenne de F. Rákóczi en 1708–1709. = Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae. T.6. Bp., 1964. 123–145; Zachar József: Idegen hadakban. Bp., 1984.
3. A 18. századi Habsburg Birodalom általános jellemzéséhez lásd: H. L. Mikoletzky: Österreich. Das grosse 18. Jahrhundert. Wien. 1967; E. Zöllner: Geschichte Österreichs von den Anfängen bis zur Gegenwart. München, 1961; M. Csáky: Von der Aufklärung zum Liberalismus. Wien, 1981; H. Hantsch: Die Geschichte Österreichs. 2. Auflage. Graz–Wien–Köln, 1955; A. Wandruszka: Das Haus Habsburg. Die Geschichte einer europäischen Dynastie. Stuttgart, 1956; E. Franzel: Die Habsburger. Gestalt und Schicksal eines Geschlechts. München, 1971; C. A. Macartney: The Habsburg Empire, 1790–1918. London, 1969; E. Crankschaw: The Habsburgs. London, 1972; Gonda Imre – Niederhauser Emil: A Habsburgok. Bp., 1977.
4. A korabeli Magyarország társadalmi, politikai és gazdasági helyzetéről az alábbi művek tartalmazznak összefoglaló áttekintést: Horváth Mihály: Magyarország történelme.

- VII–VIII. Bp., 1873; Grünwald Béla: A régi Magyarország, 1711–1825. Bp., 1888; Wertheimer Ede: Ausztria és Magyarország a XIX. század első évtizedében. I–II. Bp., 1884–1892; Marczali Henrik: Magyarország története III. Károlytól a bécsi kongresszusig, 1711–1815. Bp., 1898; Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar történet. IV. Bp., 1935; Magyarország története tíz kötetben, 1686–1790. Szerk.: Ember Győző – Heckenast Gusztáv. Bp., 1989; Magyarország története tíz kötetben, 1790–1848. Szerk.: Mérey Gyula. Bp., 1980; Barta János: A kétfjú sas árnyékában. Bp., 1984.
5. Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp., 1980. 28–35; Ugyanő: Újjáépítés és polgárosodás, 1711–1867. Bp., 1990. 74–81. Ezen munkáiban Kosáry Domokos élesen bírálja és cáfolja Eckhart Ferenc azon nézetét, miszerint a bécsi udvar gazdaságpolitikája és főként az 1754-es vámrendelet Magyarországot a Habsburg Birodalom "gyarmatává" süllyesztette (Eckhart Ferenc: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Mária Terézia korában. Bp., 1922; Ugyanő: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon, 1780–1815. Bp., 1958.)
6. Mária Terézia és a magyar rendek viszonyáról: A. Arneth: Geschichte Maria Theresias. Bd. 1–10. Wien, 1863–1879; Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Red.: A. M. Drabek – R. G. Plaschka – A. Wandruszka. Wien, 1982; Maria Theresia und ihre Zeit. Zur 200. Wiederkehr des Todestages. Red.: W. Koschatzky. Wien, 1980; Maria Theresia als Königin von Ungarn. Red.: G. Mraz. Eisenstadt, 1984; Marczali Henrik: Mária Terézia. Bp., 1891. (Második kiadás: Bp., 1987.); Barta János: Mária Terézéia. Bp., 1988.
7. Barta János: A felvilágosult abszolutizmus. = Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae, 1976. 3–30.
8. Az 1781-ben II. József által kiadott vallási türelmi rendeletről részletesen: Mályusz Elemér: A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus. Bp., 1939; Barta János: Kétszáz éves II. József türelmi rendelete. Bp., 1981.
9. II. József kormányzati politikájáról és a magyar rendekhez való viszonyáról: A. Arneth: Joseph II. und Leopold von Toscana. Ihr Briefwechsel. Bd. 1–2. Wien, 1872; E. Benedikt: Joseph II. Wien, 1936; Fejtő Ferenc: Joseph II. Kaiser und Revolutionär. Stuttgart, 1956; P. Mitrofanov: Joseph II. Seine politische und kulturelle Tätigkeit. Wien, 1910; D. Beales: Writing a life of Joseph II: the problem of his education. =

Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit, 1979. 21–44; Barta János: A nevezetes tollvonás. Bp., 1979; Benda Kálmán: Emberbarát vagy hazafi? Bp., 1978; Hajdu Lajos: II. József igazgatási reformjai Magyarországon. Bp., 1982; Ugyanő: A közjó szolgálatában. Bp., 1983; Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában. I–II. Bp., 1881–1888; Molitor Ferenc: II. József, a császári Don Quijote. Bp., 1987; Poór János: A birodalom szolgája (II. József, 1741–1790.) = Koronás portrék. Szerk.: Szvák Gyula. Bp., 1987. 199–219.

10. A II. József halála utáni magyar rendi ellenállásról és a nemzeti elégedetlenségről: Benda Kálmán: A magyar nemesi mozgalom, 1790–1792. = Magyarország története tíz kötetben, 1790–1848. Szerk.: Mérey Gyula. Bp., 1980. 29–69; Marczali Henrik: Az 1790–91-diki országgyűlés. I–II. Bp., 1907; Mályusz Elemér: Sándor Lipót főherceg nádor iratai. Bp., 1926; A. Wandruszka: Leopold II. (1747–1792) Bd. I–II. Wien–München, 1965.
11. A Martinovics Ignác vezette 1794–95-ös jakobinus mozgalom történetéről és dokumentumairól: Benda Kálmán: A magyar jakobinusok iratai. I–III. Bp., 1952–1957.
12. A jakobinus mozgalom leleplezésétől az 1815-ig tartó időszak magyarországi történetére vonatkozóan. Domanovszky Sándor: József nádor iratai. I. Bp., 1925; II. Bp., 1929; III. Bp., 1935; IV. Bp., 1991. (A negyedik kötetet Glatz Ferenc rendezte sajtó alá és adta ki.); Poór János: Kényszerpályák nemzedéke, 1795–1815. Bp., 1988.
13. A korabeli Oroszország viszonyait bemutató részletes szakirodalmat a kötet végén található jegyzék tartalmazza.
14. Sashegyi Oszkár: Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II. Bp., 1958.
15. A 18. századi orosz és magyar kultúra történetéről a legátfogóbb és legkorszerűbb feldolgozást az alábbi művek tartalmazzák, amelyeknek tudományos eredményeit és megállapításait tekintettük mértékadónak könyvünkben: Ocserki russzkoj kulturi XVIII veka. Glavnij red.: B. A. Ribakov. Csaszty pervaja. M., 1985; Csaszty vtoraja. M., 1987; Csaszty tretija. M., 1988; Csaszty csetvjortaja. M., 1990; Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp., 1980. (2. kiadás: Bp., 1983; 3. kiadás: Bp., 1996.)

16. Bizonyára számos tanulsággal szolgálna a 18. századi Oroszországban megfordult magyar utazók élményeit is vizsgálni, ez azonban – a kevés számú útifeljegyzés és memoár miatt – nem dolgozható fel önálló fejezetben. Báró Tóth Ferenc, gróf Benyovszky Móric, Kalatay Ferenc és Esterházy Bálint László felettébb érdekes, de viszonylag kevés orosz vonatkozást tartalmazó útiélményeiről lásd: *Mémoires du Baron de Tott sur les Turcs et les Tartares*. Amsterdam, 1784; Palóczy Edgár: *Báró Tóth Ferenc, a Dardanellák megerősítője*. Bp., 1916; Zachar József: *Une vie aventureuse (François baron de Tott)*. = *Revue de Hongrie*, 1983. N°2; Tocsek Helén: *A bujdosó fia*. Nyitrai báró Tóth Ferenc eredeti "Emlékiratai" nyomán. Bp., 1892; Benyovszky Móric saját emlékiratai és útleírásai. Bp., 1888; Jankó János: *A gróf Benyovszky-irodalom anyagából*. = *Századok*, 1891. 718–735, 796–808; Zachar József: *Le roi hongrois de Madagascar (Móric Benyovszky)*. = *Revue de Hongrie*, 1983. N°1; Thewrewk M.: *Franciscus Xaverius Kalataynak, prépost báró Rewiczky úrhoz Löwenbergből datált és küldött levele*. = *Tudományos Gyűjtemény*, 1823. N°X. 27–36; V. Esterházy: *Mémoires*. Paris, 1905; *Lettres du comte Valentin Esterházy a sa femme 1784–1792*. Paris, 1907; *Nouvelles Lettres du comte Valentin Esterházy a sa femme 1792–1795*. Paris, 1909; E. Franjou: *Le comte Valentin Esterhazy, seigneur de La Celle-Saint-Cyr, confident de Marie-Antoinette*. Auxerre, 1975; Zachar József: *Esterházy Bálint László emlékezete*. = *Magyar Nemzet*, 1978. 208. sz.. 9. A 19. századi magyar utazók oroszországi benyomásairól lásd: Niederhauser Emil: *Magyar utazók Oroszországban a XIX. században*. = *Magyar–orosz történelmi kapcsolatok*. Szerk.: Kovács Endre. Bp., 1956. 131–168.

ELSŐ FEJEZET

FORRÁSOK ÉS HISTORIOGRÁFIA

A téma magyar szakirodalma

Mivel az 1750–1815 közötti magyar–oroszc kulturális kapcsolatok szakirodalmának nagyobbik részét a magyar nyelvű művek képezik, célszerűnek látszik ezen munkák bemutatásával kezdeni a historiográfiai áttekintést. Ennek során szeretnénk felidézni azokat az alapvető tendenciákat, irányzatokat és törekvéseket, amelyek jellemzőek és meghatározó érvényűek voltak az elmúlt közel két évszázad történészeinek szemléletmódjában. Szándékunkban áll bemutatni és értékelni azon írásokat, amelyek különösen fontosak az adott témakör egyes részterületeinek feldolgozásában, az új ismeretek közlésében. Természetesen nem vállalkozhatunk arra, hogy a kevésbé jelentős, főként ismeretterjesztő jellegű kisebb írásokról is elemző bemutatást készítsünk, mivel ezek historiográfiai tekintetben kevés nívóval szolgálnak.

A 19. századi magyar polgári történetírók Oroszország történetéhez való viszonyát illetően teljesen egyetértünk Niederhauser Emil akadémikussal, aki szerint: "A magyar polgári történetírók Oroszország múltja iránt alig érdeklődtek. Az orosz vonatkozású forrásadatokat csak a magyarok őstörténetének kutatásakor vették figyelembe. Azok a bátortalan kísérletek, amelyek arra irányultak, hogy összegyűjtsék és elemezzék az orosz történetírók magyar vonatkozású anyagait, nem jártak eredménnyel. Jellemző példaként említhetjük erre Géresi Kálmán munkáit. Az egyetlen kivételt az orosz évkönyvek magyar vonatkozásainak Hodinka Antal nevével fémjelzett kiadása jelenti, ami valóban magas szakmai színvonalon történt."¹

A 19. századi magyar történészek közül mégis különös figyelmet érdemel Lassú István (1797–1852) 1827-ben megjelent munkája, amely az Orosz Birodalom statisztikai és geográfiai viszonyainak leírására, valamint történelmi múltjának rövid összefoglalására tett kísérlet.² A 18. századi orosz állapotokat mindössze néhány oldalon felidézö szerző az általa

közölt adatokat elsősorban a német nyelvű történeti szakirodalomból merítette, amely ez idő tájt Magyarországon könnyen hozzáférhető volt. Lassú művének vitathatatlan jelentőségét az adja, hogy elsőként vállalkozott Magyarországon az orosz történelmi múlt igényes összefoglalására.

Ötvenhét évvel később, 1884-ben látott napvilágot Thallóczy Lajos (1854–1916) "Oroszország és hazánk"³ című könyve, amely főként magyar nyelvű források alapján tárgyalta a két szomszédos nép történelmi relációit, köztük a kijevi nagyfejedelmek és az Árpád-házi uralkodók dinasztikus viszonyait, a III. Iván és Hunyadi Mátyás kori kapcsolatokat, I. Péter és II. Rákóczi Ferenc 1707-ben Varsóban megkötött szövetségét. Thallóczy világosan látta, hogy a magyar és az orosz nép évszázadokon keresztül – az 1848–49-es cári katonai beavatkozást kivéve – jó szomszédi viszonyban élt egymással. A szerző, aki több alkalommal is járt orosz földön, így írt ezzel kapcsolatban: "Oroszországban, baráti társaságokban középiskolába járó fiúkat kérdeztem: ismerik-e Magyarországot? Moszkvában egy előkelő családból származó ifjú azt felelé: tanárunk mindig csak a magyarokról beszél, szinte jobban szereti őket, mint az oroszokat. Kiderült, hogy e tanár egy 1849-ben Magyarországon vitézkedett ezredesnek a fia."⁴ Thallóczy arra is felhívta a figyelmet, hogy a szomszédos viszonyból fakadóan a magyaroknak jól kell ismerniük Oroszországot, amellyel a kereskedelem és a kultúra ezer szállal kapcsolja őket össze.

Thallóczy könyvével szinte azonos időben, 1884. május 15-én, az "Aradi Hírlap" tárca rovatában jelent meg Márki Sándor (1853–1925) "Magyarok orosz államhivatalban"⁵ című cikke, amely elemző leírást közölt azokról a személyekről, akik hosszabb-rövidebb időt cári szolgálatban töltöttek. A szerző egy-két mondatos jellemzést adott a 18. században Oroszországba került magyarokról, akik között katonákat, pedagógusokat és orvosokat egyaránt találunk. Bár Márki adatai sok helyütt pontatlanok voltak, mégis új és érdekes információkat tartalmaztak a korabeli olvasók számára. Írása ugyanis elsőként idézte fel Gyöngyössi Pál, Peken Keresztély, Orlay János, F. I. Jankovič, Balugyánszky Mihály, Fessler Ignác Aurél és mások oroszországi tevékenységének főbb mozzanatait.⁶

1890-ben került kiadásra Lázár Gyula (1841–1912) "Az Orosz Birodalom története"⁷ című könyve, amely a kutatások korabeli színvonalán adott áttekintést az orosz történelem egyes korszakairól, kiemelkedő személyiségeiről, s ennek során az magyar–orosz kapcsolatok jó néhány epizódját is érintette. A szerző viszonylag jól ismerte a 18. századi orosz állapotokat, hiszen például II. Katalin életéről (főként annak intim vonatkozásairól) 1878-ban önálló kötetet is kiadott.⁸

A fentiek alapján tehát a 19. század utolsó évtizedeiben az Oroszország történetével és a magyar–oroszl kapcsolatok alakulásával foglalkozó kutatások relatív megélénküléséről beszélhetünk Magyarországon, amit A. P. Okladnyikov és Ju. V. Bromlej akadémikusok véleménye is alátámaszt: "Ezen kapcsolatok tudományos tanulmányozására a történészek, régészek és nyelvészek több nemzedékének kutatómunkája irányult, magyar és orosz részről egyaránt. A két ország tudósainak együttműködése már a múlt század második felében kibontakozott."⁹

Sajnos, az 1917 utáni külpolitikai viszonyok Magyarországon kedvezőtlenül hatottak a magyar–oroszl történelmi és kulturális kapcsolatok kutatására. Ezzel magyarázható, hogy a két világháború közötti időszakban nem folytak érdemi kutatások Oroszország történetét illetően, az évszázados kulturális kapcsolatokról pedig szinte szó sem esett.

Lényeges változás ebben a tekintetben 1945 után következett be, amikor a két ország történészei közötti együttműködés különféle formái (konferenciák, tanulmányutak, közös kiadványok stb.) bontakoztak ki. Ennek jegyében született meg a "Magyarország és Kelet–Európa" (A magyarság kapcsolatai a szomszédos népekkel) című kötet, amelynek 1947-ben Gál István volt a szerkesztője.¹⁰ 1948 februárjában került sor a magyar–szovjet kulturális és tudományos együttműködési megállapodás aláírására, amely fontos szerepet szánt a két nép közötti történelmi kapcsolatok kutatásának. Ezzel magyarázható, hogy az 1950-es években számos cikk¹¹ és egy figyelemre méltó tanulmánykötet¹² jelent meg a fenti témakörben. A Kovács Endre szerkesztésében 1956-ban kiadott "Magyar–oroszl történelmi kapcsolatok" című kötet több tanulmányát napjaink történészei számos helyen sematikusnak, túlságosan szimplifikáló jellegűnek érezhetik, ugyanakkor nem vitathatják el e kiadvány adatgazdagságát, a kapcsolatok sokszínűségét bemutatni akaró szándékát. Szembetűnő az is, hogy e tanulmánykötet elsősorban a 19. és 20. századi történelmi kapcsolatok bemutatását tartotta fontosnak, túlságosan nagy hangsúlyt fektetve az úgynevezett progresszív, forradalmi kontaktusok felidézésére. (Ez a tendencia a későbbiek során is éreztette hatását, s ezzel függ össze, hogy a magyar történészek nagy része az 1917 utáni időszak kapcsolattörténetét vizsgálta, és csak néhány kutató vállalkozott a korábbi századok kulturális érintkezési formáinak tanulmányozására.)

Az 1950-es években megjelent magyar nyelvű kiadványok közül említést érdemel Agárdi Ferenc "Magyarok a cári Oroszországban"¹³ című könyve, amely a népszerűsítés igényével kívánta bemutatni az orosz állami szolgálatba lépett magyar származású szakembereket. Az ismeretterjesztő jellegű, levéltári dokumentumok és tudományos apparátus

nélküli mű ma már nem tekinthető megbízható forrásnak, a maga korában azonban orientációs pontul szolgált, és a kutatások számos "fehér foltjára" hívta fel a figyelmet.

A 18–19. századi magyar–orosztörténelmi kapcsolatok témájából az 1940-es évek végétől láttak napvilágot Tardy Lajos (1914–1990) írásai, akit joggal tekinthetünk a fenti kérdéskör eddigi legkiválóbb ismerőjének. Tardy több mint négy évtizedes kutatómunkája során a kulturális kapcsolatok számos kérdését is érintette, de az 1750–1815-ös időszakra vonatkozóan összefoglaló szintézis megírására ő sem vállalkozott. Hangsúlyozni szeretnénk ugyanakkor, hogy az ő kutatási eredményei inspiráltak legfőképpen az általunk vizsgált problematika minden eddiginél alaposabb feldolgozására.¹⁴

Tardy Lajos 1948-ban fordította le és adta ki V. B. Bronyevszkij "Utazás Triesztből Szent-Pétervárra 1810-ben" című könyvét, amely művelődéstörténeti kuriózumnak számított Magyarországon, hiszen az olvasók először vehettek kezükbe orosz utazó munkáját.¹⁵ Hat évvel később, 1954-ben jelentette meg Tardy a Balugyánszky Mihályról (1769–1847) írott életrajzát, amely az I. Miklós egyik nevelőjeként, a cári kabinetiroda II. ügyosztályának vezetőjeként, szenátorként és igazságügyi államtitkárként ismert magyar származású jogászprofesszor oroszországi karrierjét állította vizsgálódásának középpontjába.¹⁶

Több éves kutatási eredményeit összegezte 1960-ban Tardy Lajos, amikor Schultheisz Emillel¹⁷ közösen megírta a "Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából"¹⁸ című könyvét, amely 1976-ban Moszkvában is megjelent. A szerzők főként az orosz orvostörténeti szakirodalom és a szentpétervári Centralnij goszudarsztvennij isztoricseszki arhiv (Központi Állami Történeti Levéltár) bizonyos fondjai alapján ismertették az Oroszországba áttelepült magyar orvosok tevékenységét, különös tekintettel a 19–20. századi vonatkozásokat illetően.

Tardy Lajos 1963-ban publikálta "A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság története, 1733–1798"¹⁹ című könyvét, amely elsősorban a korabeli magyar–orosztörténelmi gazdasági kapcsolatok alakulását vizsgálta, ugyanakkor több kulturális vonatkozásra is felhívta a figyelmet.

Az 1960-as évektől – a magyar–grúz történelmi kapcsolatok²⁰ tanulmányozása mellett – Tardy Lajos mind nagyobb figyelmet fordított az orosz utazók magyarországi útifeljegyzéseinek vizsgálatára. Ebből a témakörből is több tanulmánya²¹ jelent meg, 1988-ban pedig összefoglaló kötetet adott ki.²² Ez utóbbi kiadvány hiányosságaként kell megemlíteni, hogy nem mindig törekedett teljes szöveggözlésre és az általa kiválasztott szemelvények gyakorta tendenciózus jellegűek voltak.

A magyar–orosztörténelmi kapcsolatok történetéről írott korábbi tanulmányaiból válogatta össze Tardy Lajos a "Régi feljegyzések Magyarországról"²³ és a "Históriai ínyencfalatok"²⁴ című

könyveit, amelyek 1981-ben és 1989-ben kerültek kiadásra. Ezek a munkák azonban már ténylegesen nem tartalmaztak új kutatási eredményeket, hanem a tudományos ismeretterjesztés szándékával születtek.

A magyar–oroszl történelmi kapcsolatok témaköréből – Tardy Lajos munkássága mellett – a legnagyobb szakmai elismerést az ungvári egyetem magyar származású professzorának, Váradi-Sternberg Jánosnak (oroszl nevéen Jakov Iszakovics Sternberg 1924–1992) a tevékenysége vívta ki. A neves történész 1971-ben "Utak és találkozások"²⁵ címmel magyar nyelvű tanulmánykötetet publikált Ungváron, amelynek bővített kiadására 1974-ben került sor.²⁶ Témánk szempontjából e kötet írásai közül (amelyek főleg a 19–20. századi kapcsolatokat tárgyalták) a "Kijevi diákok Magyarországon a XVIII. században" című tanulmány érdemel különös figyelmet.

Váradi-Sternberg János 1979-ben kiadott "Mir poezii i druzsbi" (A költészet és barátság világa) című könyvének fordításaként jelent meg 1981-ben Budapesten a "Századok öröksége" című tanulmánykötet, amely a "Rákóczi-tanulmányok", "Az 1848–49-es szabadságharc és Oroszlország", valamint az "Írók, költők, tudósok nyomában" című fejezetekre tagolódik.²⁷ Könyvünk szempontjából a fenti kiadvány írásai közül a "Hrihorij Szkovoroda Magyarországon" című tanulmány levéltári forrásanyaga, filológiai és forráskritikai módszere érdemel elismerést.

A hazai történelmi ruszisztikai publikációk területén – az elmúlt ötven évben – a legjelentősebb teljesítmény Niederhauser Emil nevéhez fűződik. A kutatóként és egyetemi oktatóként egyaránt kiváló történész számos monográfiájában, több száz tanulmányában dolgozta fel a kelet–európai régió népeinek történelmét, a szláv etnikumú országok nemzeti újjászületési mozgalmait, a forrongó Balkán–félsziget lakóinak sokévszázados küzdelmeit, e térség 18–19. századi kulturális teljesítményeit. Neki köszönhetjük a kelet–európai történetírás historiográfiájának feldolgozását, valamint a régió társadalom-, gazdaság- és kultúrtörténelmi szintéziseinek megalapozását.

Niederhauser Emil – szerteágazó és tematikailag gazdag kutatásai során – megkülönböztetett figyelmet fordított a 18–19. századi orosz történelmi fejlődés sajátosságainak bemutatására, I. Péter és II. Katalin kormányzati politikájának megrajzolására, az orosz felvilágosult abszolutizmus problematikájának felidézésére 1966-ban önálló kötetet publikált "Az orosz felvilágosodás" címmel, amely számos forrásértékű kultúrtörténelmi szemelvényt tartalmazott. A legnagyobb elismeréssel szólhatunk arról, hogy az 1997-ben, a Maecenas Kiadónál megjelent "Oroszlország története" című (Font Mártával,

Szvák Gyulával és Krausz Tamással közösen írt) kötetben Niederhauser Emil kimagasló szakmai színvonalon dolgozta fel a Nagy Péter halálától a 20. század elejéig terjedő időszak történetét. A hazai és külföldi történettudomány képviselőinek szakmai elismerését és nagyrabecsülését jelzi az az emlékkötet, amely, a kiváló tudós születésének 70. évfordulóján látott napvilágot, és számos kelet–európai (köztük orosz) vonatkozású tanulmányt közöl.

Az 1960-as évek végétől a magyar–orosz történelmi és kulturális kapcsolatok kutatásának koordinálása terén fontos eseménynek tekinthető a Magyar–Szovjet Történész Vegyesbizottság létrejötte, amelynek feladatait A. P. Okladnyikov és Ju. V. Bromlej akadémikusok így jellemezték: "Az 1950-es évek elejétől a Szovjet–Magyar Történész Vegyesbizottság létrehozásáig [1968 szeptembere; az első plenáris ülés 1969 januárja] terjedő időszak együttműködésének mérlegét megvonva joggal állapíthatjuk meg, hogy ez idő alatt az együttműködés gazdag tapasztalata halmozódott fel... A Vegyesbizottság létrejöttének időpontjára további újabb feladatok jelentek meg, amelyeknek hatékony megoldását volt hivatott elősegíteni e bizottság. Az alakuló ülés társelnökei, A. A. Guber és Pach Zsigmond Pál akadémikusok, helyesen vélekedtek úgy, hogy a Vegyesbizottság működésének kezdete új szakaszt jelez a két ország történetének együttműködésében."²⁸

E bizottság létrehozásának évében, 1968-ban jelent meg Honfi József "A huszárság kialakulása a XVIII. századi orosz hadseregben"²⁹ című tanulmánya, amely Kiss Miklós "Erzsébet cárnő szerb telepítései"³⁰ című, 1909-ben kiadott könyvének logikai okfejtését követve a 18. század közepi magyar–orosz kapcsolatok egyik rendkívül érdekes mozzanatát tárgyalta. A szerző a bécsi Hadi Levéltár (Kriegsarchiv) és kijevei levéltári dokumentumok alapján mutatta be, hogy az Oroszországba történő egyéni áttelepülés mellett milyen jelentős méreteket öltött a magyarországi szerb határőrök kollektív belépése a cári katonai szolgálatba.³¹ Ismeretes ugyanis, hogy a törökök kiűzését követően a Magyarország déli határvidékét védelmező Tisza–Maros melléki szerb katonai körzet szükségtelenné vált, ezért Mária Terézia 1741. évi 18. törvénycikkelye felszámolta e vidék katonaságát, amelyet ezentúl a környező magyar vármegyék jogkörébe kívánt vonni. A korábban privilegizált katonai réteg sérelmesnek érezte az újonnan kivetett feudális szolgáltatásokat, a pravoszláv alattvalók erőszakos katolizálását és német anyanyelvű tanítók küldését falvaikba. Ezzel magyarázható, hogy 1751 és 1756 között három nagy hullámban és több kisebb csoportban (Horváth János ezredes, Sević és Preradović alezredesek vezetésével) négy ezrednyi szerb, köztük mintegy 100 főnyi magyar települt át a Dnyeper és a Bug közötti úgynevezett Új–Szerbiába, valamint a Donyec és a Lugana folyók melletti Szláv–Szerbiába.³² Az orosz szolgálatba lépett,

határőrizeti feladatokat ellátó szerbek új hazájukban bőséges földterülethez jutottak, mentességet élveztek a feudális szolgáltatások alól, katonai telepeik pénzügyi támogatásban részesültek, zsoldjuk pedig két-háromszorosa volt a magyarországinak.³³

A fentiekben említett könyveken és tanulmányokon kívül néhány kisebb terjedelmű írás is megjelent a magyar szakfolyóiratokban, amelyek főként könyvészeti adalékokat szolgáltattak a magyar tudósok oroszországi kapcsolatainak 18. századi történetéhez. Közöttük említhetjük Csekey István³⁴ cikkét, amely Hannulik János (1745–1816),³⁵ a nagyváradi jogi akadémia irodalomtörténész professzorának, kora egyik ismert költőjének 1803 végén írott és a következő év elején kiadott, I. Sándor cár felvilágosult intézkedéseit dicsőítő ódáját elemzi. Ennek kapcsán a szerző tévesnek minősíti Tardy Lajos azon állítását, miszerint Hannulik panegiricusát egykori tanártársa, Balugyánszky biztatására írta volna meg, hiszen a kiadvány címlapja egyértelműen igazolja, hogy a megbízást e mű elkészítésére a Pétervári Tudományos Akadémia adta.

Rövid terjedelmű, de felettébb érdekes írást közölt Domokos Pál Péter³⁶ a wittenbergi egyetemen tanult győri és soproni evangélikus lelkészről, a polihisztor Torkos Józsefről (1710–1791)³⁷, aki 1747-ben kiadott munkájában az elsők között foglalt állást a vogul (manysi)–magyar nyelvrokonság mellett.³⁸

Sajnos, a magyar történeti szakirodalom immár 150 éve adós Fessler Ignác Aurél (1756–1839) közel három évtizedes oroszországi tevékenységének korszerű feldolgozásával. Ehhez kívánt adalékokkal szolgálni Fenyő István³⁹ írása, amely főként I. A. Csisztovics⁴⁰ és Koszó János⁴¹ ma már elavult szemléletű munkáira támaszkodva idézte fel a Moson vármegyei Zurányban született, 17 évesen kapucinus szerzetesnek beállt, 1779-ben pappá szentelt (onnan 1784-ben kilépett), később híres történészként és a porosz szabadkőműves páholyok egyik kulcsfigurájaként ismert Fessler 1810 és 1839 közötti oroszországi karrierjét.⁴² A hányatott sorsú tudós az Oroszországban élő magyarok (köztük Lódy, Balugyánszky, Orlay) meghívására érkezett Pétervárra, ahol előbb a teológiai akadémia professzorává nevezték ki, de a descartes-i racionalizmushoz közel álló filozófiai nézetei miatt onnan Feofilakt rjazanyi érsek kezdeményezésére eltávolították. Mivel jó barátság fűzte M. M. Szperanszkij (1772–1839) gróf köréhez (Uvarov kultuszminiszterhez, A. I. Turgenyevhez és másokhoz), hamarosan a Törvényelőkészítő Bizottság tagja lett, később pedig az oroszországi evangélikus egyház szuperintendensi tisztét látta el. Több mint húsz évi anyaggyűjtés után, 1811-ben fogott hozzá tízkötetes főművének megírásához, amely addig a legalaposabb összefoglalást nyújtotta Magyarország történetéről.⁴³

A Veszprém megyei Tapolcafőről származó, nyugat-európai egyetemeken tanult neves 18. századi filológus és nyelvész, Kalmár György (1726–1782) 1756-os oroszországi útjáról Papp Ferenc jelentetett meg két érdekes cikket.⁴⁴ A szerző Kalmár említett oroszországi tartózkodását a Szankt-Petyerburgszkije Vedomosztyi 1756. augusztus 20-i számának egyik közleményével bizonyította be, miszerint: "A magyar nemzetiségű Kalmár György diák a tengeren túlra kíván utazni, ezért akinek dolga van vele, megkeresheti a Nemesi Akadémián Kirill szerzetesnél."⁴⁵ Öt évvel később, 1761 nyarán Kalmár dedikálva küldte el M. V. Lomonoszovnak Genfben latin nyelven kiadott héber grammatikáját,⁴⁶ amelynek bevezető ajánlásában a kiváló orosz tudós neve is szerepel. A magyar nyelvész nagy tisztelője volt Lomonoszovnak, bár annak a csud-magyar nyelvrokonságról vallott nézeteit nem osztotta.

A magyar-orosz kulturális kapcsolatok rendkívül fontos, de szinte alig ismert fejezetéről, a két neves korabeli mezőgazdasági szakember, Tessedik Sámuel (1742–1820) és A. A. Szamborszkij (1732–1815) kapcsolatáról Vincze László közölt figyelemre méltó írást.⁴⁷ A szerző utalt arra, hogy 1803 elején F. I. Janković – Stefan Stratimirović karlováci metropolita közvetítésével – azzal a kéréssel fordult az erlangeni egyetemen tanult, a szarvasi gyakorlati-gazdasági iskolát 1780-ban alapító evangélikus lelkészhez, Tessedikhez, hogy készítsen részletes leírást ezen intézményről a cári udvar számára.⁴⁸ Tessedik önéletírása szerint a megbízatást hamarosan teljesítette is, majd A. A. Szamborszkij felkérésére tervezetet dolgozott ki a pavlovszki gazdasági iskola felállítására.⁴⁹ Tessedik tervbe vette Szamborszkij 1798-ban napvilágot látott "A földművelés és a mezőgazdaság gyakorlati iskolájának helyzete" című könyvének lefordítását és kiadását, de erre nem került sor, mivel a kiadványra mindössze 45 előfizetőt tudott csak összeszedni.⁵⁰ Tessedik önéletírása arról is említést tesz, hogy a szerző 1803-ban a pétervári Szabad Gazdasági Társaság felhívására pályamunkát nyújtott be, amellyel azonban különösebb eredményt nem ért el, mivel az 500 rubeles pályázati díjat a berlini Hardt és az orosz Dzenkovszkij professzorok nyerték el.⁵¹

Talán nem tűnik szerénytelenségnek, ha azt is megemlítjük, hogy az elmúlt két évtizedben – hazai és külföldi folyóiratokban – e kötet szerzője is több szaktanulmányt és tudományos-népszerűsítő cikket közölt a II. Katalin kori Oroszország történetének témaköréből. 1994-ben pedig a Joskar-Olai Állami Egyetem támogatásával orosz nyelvű kapcsolattörténeti munkája jelent meg a korabeli magyar-orosz kulturális érintkezésekről.

E helyen szeretnénk utalni arra, hogy az 1989/90-es rendszerváltást követően a hazai ruszisztikai kutatások lehetőségei számottevően csökkentek. Jelenleg a két akadémia égisze alatt működő Magyar–Orosz Történész Vegyesbizottság és a Magyar Ruszisztikai Intézet tesz

kísérletet az egyetemeken, főiskolákon és kutatóhelyeken dolgozó szakemberek munkájának koordinálására, publikációs tevékenységük elősegítésére.

A fentiekben említett, viszonylag csekély számú könyv és tanulmány – gyakori szakmai fogyatékoságuk ellenére – azt bizonyítja, hogy az elmúlt 150 év történeti kutatásainak eredményeképpen az utókor mind több részletet tudott meg az 1750–1815 közötti magyar–oroszl kulturális kapcsolatokról. Kronológiailag követve ezen írásokat, napjaink történeaszé meggyőződhet arról, miként váltak egyre tartalmasabbá, tematikailag gazdagabbá a szerzők munkái. Természetesen az is szembetűnő, hogy az egyes korszakok politikai kurzusaitól függően, hogyan kapott több vagy kevesebb figyelmet a két nép történelmi és kulturális kapcsolatainak kutatása. Jól érzékelhető, hogy a magyar nyelvű szakirodalomban az 1940-es évek végének és az 1950-es éveknek gyakorta sematikus, időnként túlzásoktól sem mentes történelmi megközelítése után, miként váltak egyre hitelesebbé és adatokban gazdagabbá a történészek írásai. Különösen igaz ez Tardy Lajos, Schultheisz Emil, Váradi-Sternberg János és Niederhauser Emil munkásságára, akik számos új levéltári forrás felkutatásával és feldolgozásával jelentős érdemeket szereztek a korabeli magyar–oroszl kapcsolatok kutatásában. Ezzel magyarázható, hogy elsősorban az ő írásaikra támaszkodhattunk "kiindulási alapként", azzal a nem titkolt szándékkal, hogy egyes kutatási eredményeiket a filológia és a forráskritika eszközeivel pontosítsuk, az általunk feltárt levéltári és kéziratári forrásokkal, új megközelítési módokkal tovább gazdagítsuk.

A téma orosz szakirodalma

Az előzőekben sajnálattal kellett megállapítanunk, hogy az elmúlt közel két évszázadban viszonylag mennyire kevés magyar nyelvű szakirodalom jelent meg a témával kapcsolatban. De még ennél is csekélyebb azon orosz nyelvű írások száma, amelyek az adott problematika feldolgozásakor rendelkezésünkre álltak. Ez némiképpen különösnek tűnhet, hiszen Magyarország története és kultúrája iránt Oroszlországban immár mintegy 150 éve jól látható érdeklődés nyilvánul meg. Tökéletesen egyetértünk T. M. Iszlamoval (a dualizmus kori Magyarország történetének kiváló ismerőjével), aki szerint: "A forradalom előtti Oroszlországban jó néhány olyan finnugor nyelvész és publicista ismeretes, akik munkáikban közvetlenül vagy közvetetten magyar vonatkozású tematikát is érintettek. Ugyanakkor ez idő tájt azonban még nem alakult ki a hungarológia tudománya, amely összehasonlítható lett

volna az orosz szlavisztikával vagy a bizantinológiával. Mégis a XIX. század második felében ebben a tekintetben is lényeges változás következett be. Az orosz közvélemény Magyarország iránti váratlanul támadt érdeklődésének kiváltó okait 1848–1849 eseményeiben kereshetjük... Minden túlzás nélkül állapíthatjuk meg, hogy az 1848-as forradalom igazi fordulatot idézett elő az orosz közvéleményben a Magyarországról, annak kulturájáról, társadalmi, politikai és nemzeti problémáiról vallott felfogásában; arról az országról, amely bár évszázadokon át szomszédja volt, mégis Oroszország számára addig rejtélynek számított. Azt mondhatnánk tehát, hogy ekkor történt meg a magyarok igazi felfedezése."⁵²

A Magyarország iránti növekvő érdeklődést nem csak A. I. Herzen, N. G. Csernisevszkij és az orosz forradalmi demokraták írásai jelezték, hanem a 19. század második felében a polgári történetírók néhány tanulmánya is.⁵³ Bár ezek a munkák alapvetően nem a magyar–orosz kulturális kapcsolatok feldolgozásának szándékával születtek, mégis több fontos kutatási eredményt hoztak felszínre. Közöttük említhető A. Racsinszkij 1875-ben publikált cikke, amely a tokaji Orosz Borvásárló Bizottság és az ottani cári rezidensek tevékenységét tárgyalta.⁵⁴ A Külügyminisztérium iratanyagának felhasználásával készült alapos tanulmány először mutatott rá a tokaji orosz kolónia nem csak gazdasági és kereskedelmi, hanem kulturális működésének fontosságára is. Ezen írás adatainak megbízhatóságát jelzi, hogy közel kilencven év múlva Tardy Lajos ezekre építve és továbbfejlesztve jelentette meg könyvét az Orosz Borvásárló Bizottság 1733–1798 közötti tokaji tevékenységéről.

1896-ban forrásgazdag és rendkívül színvonalas tanulmányt jelentetett meg A. A. Szamborszkij életéről N. Sztjelleckij, aki számos adatot közölt a tudós pap és neves mezőgazdasági szakember 1800–1804 közötti magyarországi tartózkodásáról.⁵⁵ A szerző munkájában jól érzékeltette az Alekszandra Pavlovna nagyhercegnő (Habsburg József nádor felesége) gyóntatópapaként a budai királyi várba került lelkész szerteágazó tevékenységét és kapcsolatait.

A 19. század eleji magyar–orosz kulturális kapcsolatok történetéhez fontos adalékokat szolgáltatott műveiben V. M. Isztrin, aki elsőként közölte A. I. Turgenyev és A. Sz. Kajszarov 1804-es magyarországi utazásának részleteit.⁵⁶ Közülük különösen figyelemre méltó a göttingeni egyetemről hazatérő Alekszandr Turgenyev két forrásértékű, 1804. augusztus 10-ei és szeptember 4-ei, apjához írott levelének közzététele, amelyeknek részletes bemutatására és elemzésére könyvünk negyedik fejezetében térünk ki.

Az 1917 előtt írott publikációk közül kiemelt helyen kell említeni N. I. Petrov

tanulmányát, amely Irinej Falkovszkij életének 1762–1783 közötti szakaszát dolgozta fel.⁵⁷ A szerző részletesen beszámolt a Kijevi Teológiai Akadémia későbbi híres professzorának nyolc évi magyarországi tanulmányairól, köztük a pozsonyi és pesti gimnáziumi évekről, valamint budai egyetemi stúdiumairól.⁵⁸

Feltétlenül figyelmet érdemel a témával kapcsolatban A. P. Barszukov 1885-ben kiadott műve V. G. Barszkij életéről és szentföldi utazásáról, amelynek során a híres zarándok néhány hetet Magyarországon töltött.⁵⁹ A könyv írója bár csak röviden idézi Barszkij magyarországi tartózkodásának főbb eseményeit, munkája mégis felbecsülhetetlen értéket jelent a 18. század első feléből fennmaradt egyetlen magyarországi vonatkozású orosz nyelvű útleírás készítőjéről.

A fenti kiadványokon kívül 1917-ig szinte alig jelent meg olyan írás, amely közvetlenül tárgyalta volna a magyar–oroszk kulturális kapcsolatokat. Természetesen született néhány olyan munka is, amelyek áttételesen jól hasznosíthatók kutatási témánk feldolgozásához, mint például K. Ja. Grot⁶⁰ neveléstörténeti és J. A. Csisztovics⁶¹ orvostörténeti művei. Az előbbi számos adattal gazdagította az F. I. Jankoviéről kialakult képet, míg az utóbbi több fontos adalékot szolgáltatott a 18. század második felében Oroszországban tevékenykedett magyar származású orvosok biográfiájához.

Kötetünkben igyekeztünk felhasználni az orosz liberális polgári történetírók azon műveit is, amelyek közvetetten foglalkoztak Magyarország 18. századi történetével. Ezek között jelentős értéket képvisel P. P. Mitrofanov II. József császárról 1910-ben kiadott kitűnő monográfiája, amely objektíven tárgyalta a Magyar Királyság társadalmi berendezkedését, helyét és szerepét a korabeli Habsburg Birodalomban.⁶² Mitrofanov és más orosz polgári történetírók (P. Zvezdics, D. Vasziljevskij, Sz. Lozinszkij, V. Szpaszovics, K. Grot) azonban elsősorban a Habsburgok államának politikai, társadalmi és gazdasági kérdéseit (köztük a nemzetiségi problémákat és a birodalomban élő szláv népek helyzetét) állították vizsgálódásaik középpontjába, háttérbe szorítva a 18. századi kulturális fejlődés és érintkezés tematikáját.⁶³ Maradéktalanul egyetértünk T. M. Iszlamov azon megállapításával, miszerint: "Az Ausztria és Magyarország története iránti érdeklődés fokozódása ellenére, az orosz polgári történettudomány mégsem volt képes számottevő és eredeti monografikus feldolgozásokra a magyar múltról. Az első világháború idején, a két kelet–európai birodalom összeomlásának előestéjén ezt a körülményt kénytelenek voltak beismerni a polgári történettudomány legjelentősebb képviselői, köztük P. P. Mitrofanov és K. Ja. Grot. Ez utóbbi, felidézve az orosz történészek szakmai sikereit, amelyeket Franciaország, Anglia,

Németország, Itália és más nyugat-európai államok történetének kutatásában érték el, Magyarország vonatkozásában az orosz szakirodalomban a »hasznos« (akárcsak kompilatív jellegű) művek szinte teljes hiányára mutatott rá⁶⁴ ...Nem változtatott ezen a helyzeten az a megkülönböztetett figyelem sem, amit az orosz szlavisztika képviselői az 1867-es kiegyezés utáni osztrák–magyar problematikának szenteltek, és az idevonatkozó kutatómunka – K. Grot szavai szerint – mindössze néhány szakcikk és tanulmány megírására korlátozódott.⁶⁵

Szinte ugyanez a helyzet jellemző az 1917-et követő három évtizedre is, amikor – a két állam közötti külpolitikai kapcsolatok elhidegülése miatt – a szovjet történészek viszonylag csekély érdeklődést mutattak a 18. századi magyar história iránt. Lényeges változás ebben a vonatkozásban 1948-tól, a magyar–szovjet kulturális és tudományos együttműködési szerződés aláírásától figyelhető meg. Ezt követően nőtt fel ugyanis az a történész-nemzedék, amelynek képviselői évtizedeken keresztül szisztematikusan foglalkoztak Magyarország történetének különböző korszakaival. Különösen sokat tettek ebben a tekintetben a Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézet munkatársai (T. M. Iszlamov, V. P. Susarin, A. I. Puskas), valamint az Ungvári Egyetem tanárai (köztük Váradi-Sternberg János és mások). Ezek a kutatások azonban – kevés kivételtől eltekintve – jobbra a 19–20. századi politikai és kulturális kapcsolatok feldolgozására irányultak.

Ez jellemző P. I. Drozdov 1965-ben kiadott, "Vehi mnogovekovej družsbi (K isztorii szovjetszko–vengerszkih szvjazej) [A sokévszázados barátság mérföldkövei. A szovjet–magyar kapcsolatok történetéhez] című könyvére is, amelynek alcíme jelezte, hogy a szerző elsősorban a legújabb kori történelmi és kulturális kapcsolatok bemutatására vállalkozott.⁶⁶ A könyv írója ennek ellenére elsőként kísérelte meg, hogy az orosz–magyar kapcsolatok alakulásáról népszerűsítő jellegű összefoglalást adjon. A szerző munkája ugyanis elsősorban nem a szakemberek, hanem a széles olvasóközönség számára készült. A kötetből az is kiderül, hogy P. I. Drozdov csak a könyvészeti szakirodalomra támaszkodott, levéltári forrásokat és kéziratári dokumentumokat nem használt fel munkája megírásakor.

Lényegesen igényesebb műnek tekinthető a három kötetes "Isztorija Vengrii" (Magyarország története) című kiadvány, amely 1971-ben és 1972-ben jelent meg.⁶⁷ A terjedelmes szintézis tudományos igényességgel tárgyalta Magyarország 18. századi társadalom- és gazdaságtörténetét, ugyanakkor csak meglehetősen röviden tett említést az orosz–magyar kulturális kapcsolatok főbb mozzanatairól. Ugyanez jellemző a szintén V. P. Susarin, T. M. Iszlamov és A. I. Puskas által írt, 1991-ben Moszkvában kiadott, "Kratkaja isztorija Vengrii" (Magyarország rövid története) című kötetre is, amelynek hatodik és hetedik

fejezete dolgozta fel az általunk vizsgált időszakot, de – terjedelmi korlátai miatt – nem vállalkozott a kultúrtörténeti kontaktusok bemutatására.

Könyvünk megírásakor fontosnak tartottunk megismerni olyan szaktudományos műveket is, amelyek az orosz felvilágosult abszolutizmus és a felvilágosodás problematikájához megbízható orientációs pontokat jelentenek. Ezért szükségesnek láttuk A. Ja. Avreh, N. I. Pavlenko, I. A. Fedoszov, Sz. M. Troickij, N. M. Druzsinyin és más szakemberek kutatási eredményeinek felhasználását munkánk egyes fejezeteinek tárgyalásakor. Ugyanilyen lényegesnek ítéltünk meg az orosz felvilágosodás eszmerendszerének vonatkozásában Z. A. Kamenszkij, I. A. Sipanov, P. N. Berkov, G. P. Makogonyenko, J. G. Plimak, L. G. Kiszljagina és V. I. Morjakov írásainak tanulmányozását is.⁶⁸

A 18. századi orosz kultúra kimagasló teljesítményeinek megismeréséhez és fejlődési sajátosságainak megértéséhez hasznos segítséget jelentettek számunkra V. O. Klucsevszkij,⁶⁹ P. N. Miljukov,⁷⁰ M. N. Pokrovszkij,⁷¹ P. N. Berkov,⁷² B. I. Krasznobajev,⁷³ M. D. Kurmacsova⁷⁴ és mások munkái. Kiemelt hely illeti meg ebben a tekintetben a négykötetes, 1985 és 1990 között publikált "Ocserki russzkoj kulturi XVIII veka" (Tanulmányok a XVIII. századi orosz kultúráról) című kiadványt, amely ez ideig a legteljesebb és leghitelesebb szintézist nyújtja az adott korszak kulturális életéről.⁷⁵ A kultúra általános elméletének és tipológiájának kérdéséhez főként Ju. M. Lotman,⁷⁶ E. Sz. Markarjan,⁷⁷ V. J. Davidovics, Ju. A. Zsdanov⁷⁸ és mások könyveit használtunk fel e kötet megírásakor.

Az orosz nyelvű szakirodalomból a 18. századi művelődéstörténetet illetően a legnagyobb haszonnal az orvostörténeti műveket, köztük Sz. M. Grombah, R. G. Gurova, D. M. Rosszijszkij, B. D. Petrov, K. K. Szilvai (Szilvay Konstantin), V. L. Gyerjabina és V. A. Nyevszkij írásait forgattuk.⁷⁹ Nem kisebb jelentőséggel bírtak számunkra a neveléstörténeti munkák, így N. A. Konsztantyinov, V. I. Sztruminszkij⁸⁰ és M. T. Beljavszkij⁸¹ tanulmányai, amelyek főként a II. Katalin kori népoktatás helyzetéhez és F. I. Janković tevékenységéhez nyújtottak megbízható adatokat.

Az egykori Szovjetunió történészei közül, témánk vonatkozásában, kétségtelenül a legjelentősebb kutatómunkát az Ungvári Egyetem 1992 februárjában elhalálozott magyar származású tanára, Várad-Sternberg János végezte. Mivel írásainak nagyobb része magyar nyelven látott napvilágot, ezért munkáinak bemutatására az előző alfejezetben tértünk ki.

Itt említjük meg, hogy a Szovjetunió 1991-es felbomlását követően a közép-európai régió történetének kutatását koordináló moszkvai Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézet

súlyos krízisen ment át. a szükséges pénzügyi erőforrások hiányában a támogatott projektek száma jelentősen visszaesett, ami tematikai "elszegényedéshez" vezetett. A korábban jobban favorizált kapcsolattörténeti kutatások a politikai kurzusváltás és a monetáris racionalizálás „áldozatául” estek.

Összességében megállapítható, hogy az orosz nyelvű szakirodalom az 1917-et megelőző három–négy évtizedben, majd 1948-at követően viszonylag kevés számú, de szakmailag figyelemre méltó adatokkal gazdagította az általunk vizsgált témát. Sajnálattal kell azonban megemlíteni, hogy ezen kutatási eredményeknek csak egy része épült be a magyar történettudományi szakirodalomba, éppen ezért tartottuk rendkívül fontosnak az ez ideig jobbára ismeretlen írások felhasználását kötetünkben.

A kutatás forrásai

Könyvünk orosz és magyar nyelvű szakirodalmának bemutatásakor világosan kítűnt, hogy az egyes szerzők (Tardy Lajos, Váradi-Sternberg János és néhány más kutató kivételével) munkáikban gyakorlatilag nem használtak fel történeti forrásokat. Éppen ezért tartottuk kiemelten fontosnak az elérhető orosz, magyar, latin és német nyelvű források minél szélesebb körének feltárását. Ugyanakkor tisztában vagyunk azzal, hogy az egyes forráscsoportok (levéltári és kéziratári anyagok; memoárok, útleírások, naplók; jogforrások; sajtó; statisztikai kordokumentumok; korabeli tudományos művek, tankönyvek stb.) teljes felkutatását és feldolgozását szinte sohasem lehet befejezettnek tekinteni, hiszen a kutató – tudatosan vagy véletlenül – a későbbiek során is találhat újabb adatokat témájához.

Mivel kötetünkben megkülönböztetett figyelmet kívántunk fordítani az új levéltári és kéziratári dokumentumok feltárására, ezért szisztematikusan kerestük fel a magyarországi történeti forrásokat gyűjtő és őrző tudományos intézményeket. Tardy Lajos korábbi kutatásait követve a Magyar Országos Levéltár helytartótanácsi és kancelláriai iratanyagából azokat a dokumentumokat gyűjtöttük össze, amelyek az 1750–1815 között Oroszországba áttelepült magyar származású szakemberek, köztük orvosok és pedagógusok (Hambacher Sámuel, Peken Keresztély, Orlay János, Koritáry György) tevékenységéhez nyújtanak új adatokat. Ugyanilyen értékesnek tartjuk az Országos Széchenyi Könyvtár, az MTA Könyvtára, a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára kéziratári anyagai között talált leveleket, tudós feljegyzéseket, amelyek számos új adalékkal gazdagítják kutatási témánk

eddig ismert forrásait.⁸² Ezen iratok feldolgozásakor mindvégig arra törekedtünk, hogy vizsgálati módszerünk megfeleljen a Tacitus által megfogalmazott "sine ira et studio" (harag és részrehajlás nélkül) követelménynek. A forráskritikai elemzéskor a "cui prodest?" (kinek használ?) elvét is szem előtt tartottuk, mivel ennek megválaszolása nélkül a történész képtelen objektíven értékelni.

Kutatásaink levéltári forrásainak másik nagy csoportját a moszkvai RGADA 344-es fondjában, az Orvosi Kollégium iratai között talált orvostörténeti vonatkozású dokumentumok képezik. Ezen irányú anyaggyűjtésünk során eddig publikálatlan hivatalos okmányok, feljegyzések egész sorára bukkantunk Keresztúry Ferenc, Peken Keresztély és Orlay János tevékenységével kapcsolatban, amelyek jelentősen pontosítják és új megvilágításba helyezik oroszországi életpályájuk egy-egy szakaszát.⁸³ A fentiekén kívül a RGADA 17-es fondjában (Dvorcovij arhiv, Udvari Levéltár) találtunk rá F. I. Janković eddig ismeretlen tervezetere, amely a keleti nyelvek iskolájának felállítását szorgalmazta Oroszországban.⁸⁴ Rendkívül becses forrásnak tartjuk ezen kívül A. I. Turgenyev 1804-es európai (így Magyarországra is vonatkozó) útfeljegyzésének megtalálását az említett levéltár 1634-es fondjában.⁸⁵

Könyvünk néhány német nyelvű forrást is tartalmaz, amelyek a bécsi Staatsarchiv szerb vonatkozású anyagai közül kerültek elő.⁸⁶ Ezek az adatok azonban elsősorban nem művelődéstörténeti tárgyúak, hiszen a magyarországi szerb határőrök 1751–1756 közötti Oroszországba történő kitelepülésére vonatkoznak, ugyanakkor a korabeli magyar–orosz történeti kapcsolatok szempontjából kétségtelen jelentőséggel bírnak.

Kötetünk következő forráscsoportját a korszakra vonatkozó útleírások és naplók képezik. Bár ezek egy részét Tardy Lajos lefordította magyar nyelvre, az általa kiválasztott művek filológiai és forráskritikai elemzésével adós maradt. Ezért éreztük szükségesnek, hogy a Magyarországra vonatkozó orosz útleírások eredeti szövegét tanulmányozzuk és ne csak az eddig ismert fordítási szemelvényekre hagyatkozzunk. Feltételeztük ugyanis a fordító szemelvényválogatásának esetleges szubjektívizmusát, sőt tendenciózus jellegét is. Ez a gyanúnk eklatáns módon igazolódott V. B. Bronyevszkij "Putyeesesztvije ot Trieszta do Szankt-Petyerburga v 1810 godu" (Utazás Trieszttől Szent-Pétervárig 1810-ben) című könyve kapcsán, amelynek sem az 1948-as magyar nyelvű kiadásában, sem a Tardy Lajos által 1988-ban közzétett válogatásban nem szerepelnek azok a részletek, amelyek nem voltak hízelgők a magyar népre nézve.

Az orosz útleírók magyarországi vonatkozású feljegyzései közül különös figyelmet kívántunk fordítani V. G. Barszkij,⁸⁷ A. I. Turgenyev,⁸⁸ F. N. Glinka,⁸⁹ V. B. Bronyevszkij,⁹⁰

A. M. Danyilevszkij⁹¹ és néhány ismeretlen szerző írásának elemzésére. Ezek az útleírások nem csak kiváló komplementerei a nyugat–európai utazók magyarországi élményeinek, hanem felbecsülhetetlen értékű forrásai a korabeli társadalmi, politikai, gazdasági, kulturális viszonyoknak, valamint a ma már kevésbé ismert akkori életmódnak (étkezési szokásoknak, öltözködésnek) és a közlekedési állapotoknak.

Kötetünk számottevő forráscsoportját jelentik azok a tudományos művek és tankönyvek, amelyek az 1750–1815 között Oroszországba áttelepült magyar származású tudósok, orvosok és pedagógusok alkotásaiként ismertek. Az egyetemes tudománytörténetben is kimagasló jelentőségű művek közül kiemelt helyen elemezzük Keresztúry Ferenc három híres orációját, amelyeket 1778-ban, 1783-ban és 1795-ben a moszkvai egyetem jelentetett meg.⁹² Hasonló részletességgel tárgyaljuk Peken Keresztély több tudományos munkáját, amelyek közül a "Domasnyij lecsebnik" (Házi gyógykezelő) a korszak egyik legnépszerűbb orvosi művének számított.⁹³ Ugyancsak jelentős művelődéstörténeti kuriózumnak tekinthető Peken Mátyás⁹⁴ és Orlay János⁹⁵ ma már kevésbé ismert tudományos publikációinak bemutatása és értékelése is.

Az F. I. Janković pedagógiai munkásságát tárgyaló fejezetben fontos helyet kapott az általa írott népiskolai tankönyvek, útmutatók és egyéb segédanyagok vizsgálata. Ezeknek a korabeli műveknek a részletes bemutatását azért tartjuk fontosnak, mivel a legújabb kori orosz, magyar, szerb és osztrák szakirodalom már alig hivatkozik rájuk és metodológiai elemzésükre a pedagógiai kutatók nem térnek ki.⁹⁶

Könyvünk forrásanyagát jelentős számban gazdagítják a korabeli magyar sajtóból átvett híradások és cikkek. Anyaggyűjtésünk során áttanulmányoztuk az 1780–1815 között megjelent legismertebb újságokat és folyóiratokat, köztük a "Magyar Hírmondó", a "Magyar Kurír", a "Hadi és Más Nevezetes Történetek", a "Mindenes Gyűjtemény", a "Hazai Tudósítások", a "Magyar Könyvház" és a "Sokféle" korszakunkra vonatkozó évfolyamait. Kötetünk ötödik fejezetében mintegy százhusz olyan híryanagot és cikket használtunk fel, amelyek közvetlenül vagy közvetve a korabeli orosz tudomány és kultúra valamelyik kimagasló teljesítményéről számoltak be. Munkánk során nem kívántunk kitérni a Bécsben, Pozsonyban és Budán megjelent német vagy latin nyelvű hírlapokra, mivel ezek csak elenyésző számban tartalmaztak orosz vonatkozású írásokat.

Könyvünk megírásához értékes adalékokat szolgáltatottak a korabeli statisztikai kiadványok, amelyek magyarul, latinul és németül láttak napvilágot. Közülük első helyen kell említeni a göttingeni egyetemen történelmi és statisztikai stúdiumokat folytatott Schwartner

Márton (1759–1823)⁹⁷ "Statistik des Königreichs Ungern"⁹⁸ című munkáját, amely a magyar statisztikatudomány egyik alapműve. A Gottfried Achenwall (1719–1772), Johann Gatterer (1729–1799) és August Ludwig von Schlözer (1735–1809) kutatási módszereit követő, a német leíró statisztikát és az angol politikai aritmetikát sikeresen ötvöző mű fontos és megbízható adatokat tartalmaz a korabeli Magyarország népességéről, az értelmiségiek és az egyes vallási felekezetiek létszámáról.⁹⁹

A statisztikai források között említést érdemel még báró Podmaniczky József (1756–1823)¹⁰⁰ iparstatisztikai munkája, valamint Skerlecz Miklósnak¹⁰¹ a magyarországi népesség, mezőgazdaság, ipar, kereskedelem és közlekedés adatait elemző összegzése. A korabeli magyarországi állapotokra vonatkozóan értékes statisztikai adatokat tartalmaznak Korabinszky János Mátyás (1740–1811)¹⁰² 1786-ban kiadott lexikona, továbbá a göttingeni egyetemen kameralisztikai tanulmányokat végzett, fiziokrata nézeteket valló, az osztrák vámprotekciónizmust és a feudális viszonyokat élesen bíráló Berzeviczy Gergely (1763–1822)¹⁰³ művei is.

Kötetünkben felhasználtuk az 1750–1815 közötti időszak néhány jogi forrását is, így a Magyar Törvénytár (Corpus Juris Hungarici) negyedik és ötödik kötetét, benne Mária Terézia, II. József, II. Lipót és I. Ferenc témánkkal összefüggő rendeleteit, a vármegyékhez intézett utasításait és egyéb intézkedéseit.¹⁰⁴ A korszakra vonatkozó orosz jogi rendeleteket pedig a "Polnoje szobranije zakonov Rosszizskoj imperii" (Az Orosz Birodalom törvényeinek teljes gyűjteménye) című kiadvány 13–14. kötetei alapján tanulmányoztuk.¹⁰⁵

Könyvünk anyaggyűjtésekor haszonnal forgattuk az 1750–1815 közötti időszakra vonatkozó orosz nyelvű történeti útmutatókat és tájékoztatókat, köztük a P. A. Zajoncskovszkij által szerkesztett "Isztorija dorevoljucionnoj Rosszii v dnyevnyikah i voszpominanyijah" (A forradalom előtti Oroszország története naplókban és visszaemlékezésekben)¹⁰⁶ és a "Szpravocsnyik po isztorii dorevoljucionnoj Rosszii" (Tájékoztató a forradalom előtti Oroszország történetéről)¹⁰⁷ című köteteket, a P. N. Berkov által összeállított "Isztorija russzkoj lityeraturi XVIII veka" (A XVIII. századi orosz irodalom története)¹⁰⁸ bibliográfiai kiadványt, valamint a "Szvodnij katalóg russzkoj knyigi XVIII veka" (A XVIII. századi orosz könyvek katalógusa)¹⁰⁹ című művet. A téma anyaggyűjtése során felhasználtuk még a rendelkezésre álló szöveg- és szemelvénygyűjteményeket, a "Russzkij biograficeszkij szlovar" (Orosz életrajzi szótár)¹¹⁰ kötetét, továbbá a legismertebb lexikonokat, enciklopédiákat.

Kötetünk anyagát tehát sokrétű, számos tekintetben eddig sem az orosz, sem a magyar

kutatók által nem tanulmányozott források képezik, amelyek meggyőzően dokumentálják a korabeli magyar–oroszl kulturális kapcsolatok változatosságát. Ezen forrásértékű anyagokra támaszkodva kívánjuk a továbbiakban bemutatni a két nép közötti kulturális érintkezés legfontosabb fejezeteit, az utókor figyelmére ma is méltó kimagasló képviselőit és e kapcsolatok tanulságait.

Az első fejezethez tartozó jegyzetek

1. Niederhauser Emil: Problemi isztorii SZSZSZR i ih resenyije v vengerszkoj isztorigrafii. Szotrudnyicesztvo vengerszkih i szovetszkih isztorikov. Szerk.: Mucsi Ferenc. = Studia Historica, 1977. 33. Az adott problematika historiográfiai áttekintéséhez lásd: V. Molnár László: Az 1750–1815 közötti magyar–orosz kulturális kapcsolatok történetének historiográfiája. = Szomszédaink között Kelet–Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára. Szerk.: Glatz Ferenc. Bp., MTA Történettudományi Intézete, 1993. 139–148; Ugyanó: Russzko–vengerszkije kulturnije szvjai (1750–1815). Joskar-Ola, 1994. 12–25.
2. Lassú István: Az Orosz Birodalom statisztikai, geographiai és históriai leírása. Pest, 1827.
3. Thallóczy Lajos: Oroszország és hazánk. Bp., 1884.
4. Ugyanott, 5–6.
5. Márki Sándor: Magyarok orosz államhivatalban. = Aradi Hírlap, 1884. május 15., 1.
6. Márki Sándor adatainak megbízhatatlanságára jellemző, hogy például Gyöngyössi Pál halálának éveként 1796-ot tünteti fel, pedig az valószínűleg 1769-re datálható; a neves pedagógus F. I. Janković keresztnevét tévesen Tivadarnak írja; Thököly (Tekeli) tábornagyot Teleki Péterként említi stb.
7. Lázár Gyula: Az Orosz Birodalom története. Temesvár, 1890.
8. Lázár Gyula: II. Katalin élete. Bp., 1878.
9. A. P. Okladnyikov – Ju. V. Bromlej: Osznovnije etapi i napravlenyija szotrudnyicesztva szovetszkih i vengerszkih isztorikov v poszlevojennije godi. Szotrudnyicesztvo vengerszkih i szovetszkih isztorikov. Szerk.: Mucsi Ferenc. = Studia Historica, 1977. 23.
10. Magyarország és Kelet–Európa (A magyarság kapcsolatai a szomszéd népekkel). Szerk.: Gál István. Bp., 1947.
11. E tanulmányok – szakmai színvonalukat tekintve – rendkívül eltérőek voltak. Közülük Perényi József, Niederhauser Emil és Tardy Lajos írásai ma is kiállják az idő próbáját.
12. Magyar–orosz történelmi kapcsolatok. Szerk.: Kovács Endre. Bp., 1956.

13. Agárdi Ferenc: Magyarok a cári Oroszországban. Bp., 1955.
14. Ezúton is szeretnénk kifejezni őszinte nagyrabecsülésünket Tardy Lajosnak, aki a vele folytatott konzultációk során számos új kutatási szempontra, általunk addig nem ismert forrásokra hívta fel a figyelmünket.
15. V. B. Bronyevszkij: Utazás Magyarországon (1810). Fordította: Tardy Kallós Lajos. Bp., 1948.
16. Tardy Lajos: Balugyánszky Mihály. Bp., 1954. A kötet megjelenését követő szakmai vitáról lásd: Tardy Lajos: A Balugyánszky-vita. = Századok, 1958. 1–4. sz., 348–363. Itt jegyezzük meg, hogy Balugyánszky oroszországi tevékenységének ismertetéséhez Tardy elsősorban Platon Baranov munkáját és Maria Medem báróné (Balugyánszky leánya) visszaemlékezését használta fel. Lásd: P. Baranov: Mihail Andrejevics Balugjanszkij, sztatsz-szekretar, szovetnyik (1769–1847). Biograficeszkij ocserk. Szankt-Petyerburg (a továbbiakban: SzPb.), 1882, M. Medem: Voszpominanyija docseri M. A. Balugjanszkovo. = Russzkij Arhiv, 1885. N°11. 411–422.
17. Schultheisz Emil 1923-ban született, belgyógyász professzor, neves orvostörténész, 1974–1982 között egészségügyi miniszter.
18. Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Bp., 1960.
19. Tardy Lajos: A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság története, 1733–1798 (Fejezetek a magyar–oroszigazdasági kapcsolatok történetéből). Sárospatak, 1963.
20. A grúz–magyar történelmi kapcsolatok feldolgozását lásd: Tardy Lajos: Kaukázusi magyar tükör. Bp., 1988.
21. Tardy Lajos: Magyarországi útiélmények és magyar irodalmi vonatkozások a XIX. század első negyedében megjelent orosz kiadványokban. = Tanulmányok a magyar–oroszigazdasági kapcsolatok köréből. I. Szerk.: Kemény G. Gábor. Bp., 1961. 121–145; Ugyanő: A. I. Turgenyev és Magyarország. = Filológiai Közlöny, 1966. 3–4. sz., 413–420; Ugyanő: Orosz utazók Budán és Pesten. = Tanulmányok Budapest múltjából, XVIII. Bp., 1971. 202–209; Ugyanő: Az első orosz útleírás Magyarországról. = Folia Historica 3. Bp., 1975. 22–28.

22. Orosz és ukrán utazók a régi Magyarországon. Közreadta, fordította, az előszót és a jegyzeteket írta: Tardy Lajos. Bp., 1988.
23. Tardy Lajos: Régi feljegyzések Magyarországról. Bp., 1981.
24. Tardy Lajos: Históriai ínyencfalatok. Bp., 1989.
25. Váradi-Sternberg János: Utak és találkozások (Tanulmányok az orosz–ukrán–magyar kapcsolatok történetéből). Uzsgorod, 1971.
26. Váradi-Sternberg János: Utak, találkozások, emberek. Uzsgorod–Budapest, 1974.
27. Váradi-Sternberg János: Századok öröksége (Tanulmányok az orosz–magyar és ukrán–magyar kapcsolatokról). Budapest–Uzsgorod, 1981.
28. A. P. Okladnyikov – Ju. V. Bromlej i. m. 26.
29. Honfi József: A huszárság kialakulása a XVIII. századi orosz hadseregben. = Hadtörténelmi Közlemények, 1968. 1. sz. 95–129. E tanulmány orosz nyelvű változata: Honfi József: Obrazovanyije guszarsztva v russzkoj armii XVIII veka. = Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. T. 7. Bp., 1967. 79–107.
30. Kiss Miklós: Erzsébet cárnő szerb telepítései. Marosvásárhely, 1909.
31. Honfi József tanulmánya, imponáló forrásanyaga ellenére, nem tartalmazza a bécsi Staatsarchiv idevonatkozó dokumentumait. Könyvünkben nem térünk ki ezek részletes bemutatására, mivel elsősorban nem kulturtörténeti, hanem hadtörténeti vonatkozásúak, ezért csak említést teszünk róluk. Lásd: Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien), Illyrico-Serbica (1749–1751), fasciculus 2, convolut A.64, N°112; Illyrico-Serbica (2. Okt. 1752), fasciculus C, N°7; Illyrico-Serbica (1752–1754), fasciculus 2, convolut A.19, N°54, 63, 71.
32. A szerb áttelepülők létszámáról a történeti szakirodalomban eltérő adatokkal találkozunk. Honfi József 12–13 ezer főre, Kiss Miklós 30 ezerre becsülte a katonák és családtagjaik, valamint a tisztek szolgálóinak összlétszámát. Erről lásd: Honfi József i. m. 118; Kiss Miklós i. m. 56.
33. Az oroszországi szerb katonai telepek jogi és gazdasági helyzetéről, Horváth tábornok pénzügyi visszaéléseiről és kegyvesztéséről lásd: Polnoje szobranijje zakonov Rosszjiszkoj Imperii, XIII. kötet, 9919. sz. (552. old.), 9921. sz. (571. old.), 9924. sz.

(581. old.), 9935. sz. 598. old.), 9967. sz. (625. old.) dokumentumokat. Itt említjük meg, hogy az áttelepült szerb tisztek közül többen fényes karriert értek el, hiszen Thököly (Tekeli) Rajkó altábornagy és gróf lett, Horváth, Sević, Preradović és Makszim Zorić (Sz. G. Zorics, II. Katalin egyik kegyencének nagybátyja) szolgálataiért a tábornoki rangot kapta.

34. Csekey István: Hannulik János oroszországi kapcsolatai. = Filológiai Közlöny, 1956. 4. sz. 460–469.
35. Hannulik János irodalmi munkásságáról és költészetéről lásd: Varga László: Hannulik János, a XVIII. század Horatiusa. = A debreceni Tisza István Tudományos Társaság Kiadványai 7. Debrecen, 1938. 3–98.
36. Domokos Pál Péter: Torkos József és az "oroszországi magyarok". = Nyelvtudományi Közlemények, 1968. 2. sz., 387–391. A szerző legfrissebb munkája, amely a finnugor nyelvrokonság tudománytörténeti fejlődését vizsgálja: Domokos Pál Péter: Szkítiától Lappóniáig (A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének visszhangja irodalmunkban). Bp., 1990.
37. Németh Sámuel: Torkos József (1710–1791). = Soproni Szemle, 1942. 2. sz., 141–147. E kiváló tudós tevékenységéről legújabban Szála Erzsébet: Sopron tudomány- és technikatörténetéből. Sopron, 1997. 50–54.
38. Torkos József: Schediasma geographico-historicum Hungaros intra et imprimis extra Hungariam per universum, qua terra nostra patet, orbem habitabilem degentes VIII Segmentis succincta repraesentans. Jaurini [Győr], 1747.
39. Fenyő István: Fessler Oroszországban. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1963. 6. sz., 720–722.
40. I. A. Csisztovics: Isztorija Szankt-Petyerburgszkoj duhovnoj akagyemii. Szpb., 1887.
41. Koszó János: Fessler Ignác Aurél élete és szépirodalmi működése. = Német philológiai dolgozatok, XXX. Bp., 1915. 1–67; Ugyanó: Fessler Ignác Aurél, a regény- és történetíró (A racionalizmustól a romantikáig). Bp., 1923.
42. Fessler életének magyarországi, ausztriai és poroszországi időszakáról ez ideig a legalaposabb művek P. F. Barton nevéhez fűződnek, amelyekről a szakirodalom-jegyzékben teszünk említést. Fessler oroszországi tevékenységére vonatkozóan Barton

munkái is csak kevés számú adatot tartalmaznak, mivel a szerző nem végzett kutatásokat az orosz levéltárakban.

43. I. A. Fessler: Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen. Bd. I–X. Leipzig, 1815–1825. Itt jegyezzük meg, hogy Fessler oroszországi életművének minden részletre kiterjedő, elemző bemutatásától el kell tekintenünk, mivel ez főként az 1815 utáni időszakra, tehát az általunk választott korszakhatáron kívül esik.
44. Papp Ferenc: Kalmár György oroszországi kapcsolatairól. = Filológiai Közlöny, 1958. 4. sz., 346–349; Ugyanő: Lomonoszov, Kalmár György és a csúdok. = Magyar Nyelv, 1980. 1. sz., 1–10.
45. Szankt-Petyerburgszkije Vedomosztyi, 1756. 67. sz. (1756. augusztus 20.)
46. Kalmár György: Genuina linguae hebraicae grammatica. Genevae, MDCCLX.
47. Vincze László: Tessedik Sámuel oroszországi kapcsolatai. = Köznevelés, 1964. 8. sz., 304. Gyakorlatilag ezen cikk adatait vette át a legújabb Tessedik–monográfia szerzője is. Lásd: Tóth Lajos: Tessedik Sámuel (1742–1820). Szarvas, 1976. 301–304.
48. Stratimirović karlováci metropolita német nyelvű levelét Vincze László nem közölte, bár azt már 1895-ben publikálták: "Der Herr von Jankovicz erinnerte sich an Ihnem einen Mitschüler und Schulfreund zu Pressburg gehabt zu haben, und hoffte um so leichter das was er wünscht von Ihrer Güte zu erhalten. Er hat alles Gute von ihrem nützlichen Institute zu Szervas gehört, und wünsche eine nach allen Theilem detaillirte Nachricht und Beschreibung dieses Instituts zu erhalten." (= Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1895. 315.)
49. Tessedik Sámuel Önéletírása. Fordította: Zsilinszky Mihály. Sajtó alá rendezte: Nádor Jenő. Szarvas, 1942. 85–86. Itt jegyezzük meg, hogy az említett tervezetet a kutatóknak ez ideig még nem sikerült megtalálniuk.
50. Tessedik Sámuel i. m. 86.
51. Ugyanott, 59., 86–87. E pályázati munkából részleteket közölt: Tóth Lajos i. m. 335–357.
52. T. M. Iszlamov: Problemi isztorii Vengrii i ih resenyije v szovetszkoi isztoricseszkoj nauke. Szotrudnyicsesztvo vengerszkih i szovetszkih isztorikov. Szerk.: Mucsi Ferenc. = Studia Historica, 1977. 67–68.

53. R. Averbuh: Obscesztvennoje mnyenyije Rosszii o nacionalnih protyivorecsijah v Avsztrijoszkoj imperii nakanunye Szoglasenyija 1867 goda. Bratislava, 1968; V. M. Turok: Problema dualizma v russzkoj dorevoljucionnoj isztoriografii. Bratislava, 1968.
54. A. Racsinszkij: Russzkije komisszari v Tokaje v XVIII veke (Po dokumentam Moszkovszkovo glavno arhiva Minyisztjersztva inosztrannih gyel). = Russzkij Vesztnyik, N°119, 1875 szeptember, 179–198.
55. N. Sztjelleckij: Protoijerej A. A. Szamborszki. = Trudi Kijevszkoj Duhovnoj Akagyemii. Kijev, 1896. 182–202, 342–363, 486–526.
56. V. M. Isztrin: Putyesesztvije A. I. Turgenyeva i A. Sz. Kajszarova po szlavjanszkim zemljam v 1804 godu. Petrograd, 1915; Ugyanó: Russzkije putyesesztvennyiki po szlavjanszkim zemljam v nacsale XIX veke. = Zsurnal Minyisztjersztva narodnovo proszvescsenyija. Novaja szerija, csaszty 41. Szpb., 1912. N°9. 78–109.
57. N. I. Petrov: Avtobiograficeszkije zapiszki preoszvjascsonnovo Irinyeja Falkovszkovo. Csaszty I. (1762–1783). = Trudi Kijevszkoj Duhovnoj Akagyemii, 1907. Knyiga VII. 456–479.
58. Itt jegyezzük meg, hogy Váradi-Sternberg János a 18. századi Magyarországon megfordult kijevi diákokról írott tanulmányát lényegében N. I. Petrov fenti munkájának felhasználásával készítette. Lásd: Váradi-Sternberg János: Kijevi diákok Magyarországon a XVIII. században. = Utak és találkozások. Uzsgorod, 1971. 43–56.
59. A. P. Barszukov: Zsizny i trudi V. G. Barszkovo. Szpb., 1887.
60. Ja. K. Grot: Zaboti Jekatyerini II o narodnom obrazovanyii. Szpb., 1880.
61. Ja. A. Csisztovics: Isztorija pervih megyicinszkih skol v Rosszii. Szpb., 1883.
62. P. Mitrofanov: Joseph II. Seine politische und kulturelle Tätigkeit. Wien, 1910.
63. V. M. Turok i. m. 178–180.
64. Ja. K. Grot: Avsztro-Vengrija ili Karpato-Dunajszkije zemli v szugybah szlavjansztva i v russzkih isztoricicszkih izucsenyijah. Petrograd, 1914. 110.
65. T. M. Iszlamov i. m. 72.

66. P. I. Drozdov: Vehi mnogovekovoju družsbi (K isztorii szovetszko–vengerszkih szvjazej). M., 1965.
67. Isztorija Vengrii v trjoh tomah. Redakcionnaja kollegija: T. M. Iszlamov – A. I. Puskas – V. P. Susarin. T.1. M., 1971; t. 2–3. M., 1972.
68. Az említett szerzők műveinek felsorolását a szakirodalomjegyzék tartalmazza.
69. V. O. Kljucsevszkij: Szocsinyenyija v gjevjatyi tomah. M., 1959.
70. P. N. Miljukov: Ocserki po isztorii russzkoj kulturi. Csaszty 2. Petrograd, 1916.
71. M. N. Pokrovszkij: Ocserk po isztroii russzkoj kulturi. Csaszty II. Izd. 2. M., é. n.
72. P. N. Berkov: Vvegyenyije v izucsenyije isztorii russzkoj lityeraturi XVIII veka. Csaszty 1. Ocserk lityeraturnoj isztoriografii XVIII veka. L., 1963; Ugyanó: Isztorija russzkoj zszurnalisztyiki XVIII veka. M.–L., 1952; Ugyanó: Isztorija russzkoj komegyii XVIII veka. L., 1977.
73. B. I. Krasznobajev: Ocserki russzkoj kulturi XVIII veka. M., 1972; Ugyanó: Russzkaja kultura vtoroj polovini XVII–nacsala XIX veka. M., 1983; Ugyanó: Osznovnije cserti novoj russzkoj kulturi. = Voproszi isztorii, 1976. 9. sz., 93–111; Ugyanó: Russzkaja kultura XVIII veka. Predmet i zadacsi izucsenyija. = Isztorija SZSZSZR, 1976. 6. sz., 29–45; Ugyanó: O nyekotorih ponjatyijah isztorii russzkoj kulturi vtoroj polovini XVII–nacsala XIX veka. = Isztorija SZSZSZR, 1978. 1. sz., 56–74; Ugyanó: Nyekotorije problemi sztanovlenyija isztorii kulturi kak naucsnoj diszciplini. = Isztorija SZSZSZR, 1979. 6. sz., 96–104; Ugyanó: V. O. Kljucsevszkij o russzkoj kulture XVII–XVIII vekov. = Isztorija SZSZSZR, 1981. 5. sz., 131–149.
74. M. D. Kurmacsova: Kreposztnaja intyelligencija v Rosszii (Vtoraja nolovina XVIII–nacsala XIX veka). M., 1983.
75. Ocserki russzkoj kulturi XVIII veka. Glavnij redaktor: B. A. Ribakov. T. 1–4. M., 1985–1990.
76. Ju. M. Lotman: Sztatyji po tyipologii kulturi. Tartu, 1970.
77. E. Sz. Markarjan: Ocserki tyeorii kulturi. Jerevan, 1969; Ugyanó: Tyeorija kulturi i szovremennaja nauka. M., 1983.
78. V. J. Davidovics – Ju. A. Zsdanov: Szusnoszty kulturi. Rosztov na Donu, 1979.

79. A korabeli orvostörténetre vonatkozó részletes szakirodalmat lásd a második fejezetben.
80. N. A. Konsztantyinov – V. I. Sztruminszkij: Ocserki po isztorii nacsalnovo obrazovanyija v Rosszii. M., 1953.
81. M. T. Beljavszkij: Skola i szisztyema obrazovanyija v Rosszii v konce XVIII veka. = Vesztnyik MGU, szerija "Isztorija", 1959. 2. sz., 101–114; Ugyanó: Skola i obrazovanyije. = Ocserki russzkoj kulturi XVIII veka. Glavnij redaktor: B. A. Ribakov. Csaszty vtoraja. M., 1987. 258–293.
82. Kutatási témánk magyar, latin, német nyelvű levéltári és kéziratári anyagainak felsorolását a kötet forrásjegyzéke tartalmazza.
83. A moszkvai Régi Okmányok Központi Állami Levéltárában (RGADA) általunk feltárt orosz és latin nyelvű iratok részletes felsorolása szintén a kötet forrásjegyzékében található.
84. RGADA, f. 17, op. 3, gy. 83, l. 1–5.
85. RGADA, f. 1634. op. 1, gy. 48, l. 1.
86. Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien), f. Illyrico–Serbica, fasciculus 2. (1749–1754); fasciculus 3. (1755–1757). Ezen levéltári dokumentumok részletes leírását lásd a forrásjegyzékben. Itt mondunk köszönetet Gecsényi Lajosnak, a bécsi Staatsarchiv korábbi magyar rezidensének, aki a fenti forrásokra felhívta a figyelmet.
87. Sztransztvovanyija Vaszilija Grigorjevicsa Barszkovo po szvjatim mesztam Vosztoka sz 1723 po 1744 god. = Trudi Pravoszlavjanszkovo Palesztyinszkovo Obscesztva. T. 1. Szpb., 1885.
88. Putyesesztvije A. I. Turgenyeva i A. Sz. Kajszarova po szlavjanszkim zemljam v 1804 godu. Red.: V. M. Isztrin. = Arhív bratyjev Turgenyevih. Vipuszk 4. Petrograd, 1915.
89. F. N. Glinka: Piszma russzkovo oficera o Polse, Avsztrijsszkih vlagyenyijah i Vengrii sz podrobnim opiszanyijem pohoda rosszijan protyivu francuzov v 1805 i 1806 godah. M., 1808. (Izd. 2. M., 1815.)
90. V. B. Bronyevszkij: Putyesesztvije ot Trieszta do Szankt-Petyerburga v 1810 godu. M., 1828.
91. A. M. Danyilevszkij: Zsurnal putyesesztvija iz Veni v Vengriju v 1814 godu. = Szin otyecsesztva, 1816. 51. sz., 205–217.

92. F. Keresturi: *Oratio de sensationibus tam in tuenda sanitate, quam in corrigenda adversa valetudine, homini necessaria et amica auxilia praebentibus*. Mosquae, 1778; Ugyanő: *Qui disseret de cognoscenda vita, ut intimo corporis humani indoles clarius eluceat*. Mosquae, 1783; Ugyanő: *Oratio de politia medica ejusque in Rossia usu*. Mosquae, 1795.
93. H. Peken: *Domasnyij lecsbenyik, ili prosztoj szposzob lecsenyija*. Izd. vtoroje. Szpb., 1766; Ugyanő: *O sztrojenyii zsilih pokojev dlja prosztovo naroda*. = *Trudi Volnovo Ekonomicseszko Obszesztva*. T. 1. Szpb., 1765; Ugyanő: *Szposzob, kak szelszkim obivatyeljam polzovaty szebja v oszpe*. Szpb., 1766; Ugyanő: *Pharmacopoea Rossica*. Sanct-Peterburg, 1778.
94. M. Peken: *Fiziologija, ili nauka o jesztyeszteve cselovecseszkom*. Szpb., 1788; *O lihoradkah*. Szpb., 1790; Ugyanő: *Novij domasnyij lecsbenyik*. M., 1796; Ugyanő: *Vvegyenyije v hirurgiju*. Szpb., 1811.
95. J. Orlay: *Dissertatio inauguralis medica sistens doctrinae de viribus naturae medicatricibus historiam brevem, expositionem, vindicias*. Dorpati, 1807; Ugyanő: *Oratio in laudes Russiae principorum, scientiarum promotione clarissimorum*. Petropoli, 1809.
96. F. I. Jankovics: *Pravila dlja ucsascsihszja v narodnih ucsiliscsah*. Szpb., 1782; Ugyanő: *Rosszijszkij bukvar dlja obucsenyija junosesztva cstyenyiju*. Szpb., 1782; Ugyanő: *Rukovodszto k csisztopiszanyiju*. Szpb., 1782; Ugyanő: *O dolzsnosztyjah cseloveka i grazsdanyina*. Szpb., 1783; Ugyanő: *Rukovodszto ucsityeljam pervovo i vtorovo klassza narodnih ucsiliscs*. Szpb., 1783; Ugyanő: *Szokrasonnaja russzkaja isztorija*. Szpb., 1784; Ugyanő: *Nacsertanyije jesztyesztennoj isztorii*. Szpb., 1786; Ugyanő: *Kratkoje zemleopiszanyije Rosszijszkovo goszudarsztva*. Szpb., 1787; Ugyanő: *Kratkoje rukovodszto k grazsdanszkoj arhityektur*. Szpb., 1789; Ugyanő: *Kratkoje rasszuzsgyenyije o mineralogii voobscse*. Szpb., 1796.
97. Márki Hugó: *Schwartner Márton és a statisztika állása a XVIII–XIX. század fordulóján*. Bp., 1905; Lukcsics Pál: *Schwartner Márton élete és tudományos jelentősége*. Veszprém, 1914; Rényi Zsuzsanna: *Felvilágosult művelődéstörténeti eszmények tükröződése Schwartner Márton "Statistik des Königreichs Ungern" c. művében*. = *Századok*, 1988. 3. sz., 385–393.
98. Schwartner Márton: *Statistik des Königreichs Ungern*. Pest, 1798.

99. Kosáry Domokos: A hazai statisztika kezdetei és a felvilágosodás a XVIII. század végén.
= A magyar hivatalos statisztika történetéből. Az V. Statisztikatörténeti Vándorülés előadásai és korreferátumai. Bp., 1968. 69–72.
100. Podmaniczky József: Principia vectigalis tricesimalis. Pest, 1791.
101. Skerlecz Miklós: Descriptio physicipoliticae situationis regni Hungariae relate ad commercium. Pest, 1791.
102. Korabinszky János Mátyás: Geographisch-historisches und Produkten–Lexikon von Ungarn. Pest, 1786.
103. Gaál Jenő: Berzeviczy Gergely élete és művei. Bp., 1902; H. Balázs Éva: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus. Bp., 1967; Tessedik Sámuel, Berzeviczy Gergely: A parasztok állapotáról Magyarországon (Válogatott művek). Bp., 1979.
104. Corpus Juris Hungarici (Magyar Törvénytár). Szerk.: Márkus Rezső. T. IV. Bp., 1900; t. V. Bp., 1901.
105. Polnoje szobranijje zakonov Rosszijszkoj imperii. T. XIII. (1749–1753). Szpb., 1830; t. XIV. (1754–1757). Szpb., 1830.
106. Isztorija dorevoljucionnoj Rosszii v dnyevnyikah i voszpominanyijah. Red.: P. A. Zajoncskovszkij. T. 2. M., 1977.
107. Szpravocsnyik po isztorii dorevoljucionnoj Rosszii. Bibliograficeszkij ukazatyel. Red.: P. A. Zajoncskovszkij. Izd. 2. M., 1978.
108. Isztorija russzkoj lityeraturi XVIII veka. Bibliograficeszkij ukazatyel. Red.: P. N. Berkov. L., 1968.
109. Szvodnij katalog russzkoj knyigi XVIII veka, 1725–1800. T. 1–5. M., 1963–1967.
110. Russzkij biograficeszkij szlovar, izdannij pod nabljugenyijem Imperatorszkovo Russzkovo Isztoricesszkovo Obscsesztva, A. A. Polovcova. Szpb., 1897.

MÁSODIK FEJEZET

MAGYAR ORVOSOK OROSZORSZÁGBAN

(1750–1815)

Az európai nagyhatalommá váló 18. századi Oroszországnak égető szüksége volt jól képzett egészségügyi szakemberekre. Az orvosok számának növekedését sürgette a hatalmas szárazföldi hadsereg és a flotta kiépítése, a városok fejlődése és az első kórházak felállítása is. Az első orvosi iskola létrehozására Moszkvában még 1645-ben került sor, amelyet a 17. század végén – a 18. század elején katonai kórházak követtek Pétervárott és Kronstadtban.¹ A gyakori járványok, a magas csecsemőhalandóság és a pusztító népbetegségek késztették arra I. Pétert (1689–1725), hogy nemesi ifjakat küldjön külföldre orvosi tanulmányok folytatására. A század második felében már 330 orosz diák szerzett orvosi diplomát a nyugati országokban, köztük 49-en itáliai egyetemeken, 47-en Leydenben, 43-an Göttingenben, 34-en Halléban és 25-en Strassburgban.² Külföldi intézményekben védték meg disszertációikat a korszak olyan kiváló orvosai, mint M. M. Tyerehovszkij, A. M. Sumljanszkij, D. Sz. Szamojlovics, I. Poletika, N. K. Karpinszkij, I. L. Danyilevszkij, N. G. Kvatkovszkij és M. M. Ambogyik.³

Az orosz orvosok számának növekedését jelzi, hogy míg 1780-ban az egész birodalomban 46 orvosdoktor, 488 orvos (nem promoveált) és 364 alorvos tevékenységéről tudunk, addig 1793-ban csak Pétervárott 36 orvosdoktor, 147 orvos és 35 alorvos dolgozott.⁴ Sok kiváló orvos képzése fűződik az 1798-ban felállított pétervári Katonai Orvosi Akadémia működéséhez, amelynek tanárai között P. A. Zagorszkij, J. F. Bus, Jefrem Muhin – és valamivel később N. I. Pirogov – nevét említhetjük. Ennek az intézménynek döntő szerepe volt abban, hogy 1809-ben már 2508 szakképzett orvos dolgozott Oroszországban. 1793-tól jelent meg rendszeresen Pétervárott orvosi folyóirat, amelyben mind gyakrabban írtak az orvosképzés klinikai formájának szükségességéről, valamint a korszerű gyógyszerteran, a kórházi gyakorlat, az obszervációs kórterem és a prevenció fontosságáról. Az orosz orvostudomány fejlődését jelzi az is, hogy míg 1763-ig legfeljebb tízévenként látott napvilágot nyomtatásban orvosi szakmunka, addig 1771–1780 között 32, 1781–1790 között 58, a század utolsó évtizedében pedig 89 szakkönyv jelent meg.⁵

A fenti eredmények ellenére Oroszországban szívesen látott vendégeknek számítottak a külföldi orvosok, akik főként tudományos ambícióik valóra váltása, a gyorsabb szakmai karrier és a nagyobb anyagi elismerés reményében telepedtek át "Észak Velencéjébe". Vonzó volt számukra az is, hogy az orosz hatóságok katolikusokat és protestánsokat egyaránt befogadtak, és kedvező munkafeltételeket kínáltak számukra. Magyarok is voltak köztük – becslésem szerint mintegy 15–20-an,⁶ – akiknek tevékenysége méltó az utókor figyelmére és elismerésére.⁷

A 18. századi magyar orvostudomány a viszonylag fejlett, önállósult és régi hagyományokkal rendelkező diszciplínák közé tartozott, annak ellenére, hogy az 1635-ben alapított nagyszombati (trnavai) egyetemen 1769-ig nem működött orvosi kar.⁸ Ezért a katolikus származású nemesi és polgári ifjak az ország határain belül, így főként a bécsi, grazi és prágai egyetemeken végezték orvosi stúdiumaikat. A protestánsok (köztük a reformátusok és evangélikusok) Hollandiában (Leyden, Utrecht, Amszterdam, Groningen, Franeker, Harderwijk), Svájcban (Bázel, Bern, Genf, Zürich, Sankt Gallen) és Németországban (Halle, Göttingen, Marburg, Heidelberg, Hernborn, Berlin, Erlangen stb.) voltak kénytelenek az egyetemek orvosi karait látogatni.⁹ Ismeretes például, hogy csak egyedül a hallei egyetemen a 18. század első felében 60 magyarországi növendék fejezte be tanulmányait.¹⁰

További fejlődést hozott a magyar medicina helyzetében a nagyszombati egyetem orvosi karának megnyitása 1769. december 14-én, amelyhez mintául a Gerhard van Swieten által újjászervezett bécsi orvosi fakultás szolgált.¹¹ Mindössze hetévi működés után ezen orvosi kar – az egyetem többi intézményével együtt – 1777-ben előbb Budára, majd II. József uralkodása idején, 1784-ben Pestre került át.¹² A magyar orvosképzés első évtizede alatt a nagyszombati, illetve a budai orvosi karon 55 orvos, 211 sebész és 43 gyógyszerész került ki a fenti intézmény falai közül. A relatív fejlődést jelzi az a tény, hogy az 1788–1789-es tanévben már 19 hallgató fejezte be tanulmányait a pesti orvosi karon.¹³

A végzett szakemberek helyzetét jelentősen nehezítette, hogy a vármegyék nem szívesen fogadtak protestáns származású orvosokat, annak ellenére, hogy az 1781. évi vallási türelmi rendelet kibocsátása óta ez elvileg semmilyen akadályba nem ütközött. A magyar orvosok elhelyezkedési esélyeit rontotta az a körülmény is, hogy a Habsburg Birodalom osztrák és örökös tartományaiban nem tekintették mindenben egyenlő értékűnek a Nagyszombatban vagy Pest–Budán szerzett orvosi diplomát a nagyhírű külföldi egyetemek bizonyítványaival.¹⁴

Ezzel magyarázható, hogy a Nyugat–Európában tanult protestáns származású és a Magyarországon végzett katolikus orvosok egyaránt gyakran külföldön keresték boldogulásukat. A továbbiakban azoknak a medikusoknak a pályaképét idézem fel, akik hosszabb–rövidebb ideig Oroszországban telepedtek le és ott maradandó életművet hagytak maguk után.

Magyar orvosok már a 18. századot megelőzően is dolgoztak Oroszországban. Ismeretes például, hogy Bélaváry–Burchard János orvos–gyógyszerész 1583-ban megvásárolta a revali (tallini) gyógyszertárat, amelyet családjának leszármazottjai még a 19. században is birtokoltak.¹⁵ W. M. Richter orosz orvostörténész munkájából tudjuk, hogy Rietlinger Kristóf személyében Borisz Godunov cárnak magyar származású háziorvosa volt, aki Richard Lea angol követ kíséretében érkezett Moszkvába.¹⁶

I. Péter cár 1717-es leydeni tartózkodása idején adott megbízást egy természetrajzi–ásványtani gyűjtemény összeállítására az 1691-ben Szepes vármegyében született, a jénai és a leydeni egyetemen tanult Maléter János doktornak. A magyar származású tudós feladatát maradéktalanul teljesítette és az értékes gyűjteményt a következő évben Pétervárra szállította. 1718-ban tért haza szülőföldre, ahol előbb Lubomirski herceg, a Lengyelországnak elzálogosított 13 szepességi város sztárosztályának háziorvosaként, majd 1723-tól vármegyei főorvosként tevékenykedett.¹⁷ Kítűnő elméleti felkészültségét több munkája is bizonyítja, amelyek ez idő tájt Európa–szerte ismertek voltak orvosi körökben.¹⁸

1743 és 1771 között katonaoorvosként dolgozott Oroszországban Hambacher Sámuel, aki 1720-ban a felvidéki Eperjes városában született. Orvosi tanulmányait 1738. június 24-én Wittenbergben kezdte, majd 1740-től Halléban folytatta, ahol 1742. május 9-én avatták doktorrá.¹⁹ Bár még ebben az évben Gömör megye főorvosává választották, 1743. január 31-én kérvényt nyújtott be a helytartótanácsához, amelyben az orosz szolgálatba lépés engedélyezését kérte.²⁰ E folyamodványára még az év februárjában kedvező választ kapott, mely szerint: "...minthogy Őfelsége, a mi legkegyelmesebb úrnónk, az oroszok felséges uralkodónője iránt mindenkor baráti érzelmekkel és figyelmességgel viseltetik, Hambacher Sámuel orvosdoktor kérésére kegyesen hozzájárul ahhoz, hogy az említett Hambacher elfogadhassa az orosz tábori orvosi állást és a Magyar Királyságból az említett célból eltávozhassék... Moszkva felé vezető útjában mindenütt biztosítsák számára a biztonságos és akadálytalan közlekedést."²¹

Hambacher oroszországi tevékenységének részleteit pontosan nem ismerjük, de minden bizonnyal sikeres és megbecsült katonaoorvosként működhetett, mivel 28 éven át maradt I.

Erzsébet, illetve II. Katalin szolgálatában. 1771-ben tért vissza Magyarországra,²² ahol több tudományos munkát publikált, köztük a ruzsbachi forrásokról 1778-ban Pozsonyban.²³

Gyöngyössi Pál

"Gyöngyössi Pál fordulatos, ellentmondásokban gazdag, magasba vezető és mégis a tragikumba hajló életével kezdődik meg azoknak a 18. században élt orvosoknak sora, akiknek életpályája hazánkból Oroszországba ívelt" – olvashatjuk Schultheisz Emil és Tardy Lajos 1960-ban megjelent, a magyar–orosztörténelmi kapcsolatok múltjával foglalkozó könyvében. Maradéktalanul egyetérthetünk a szerzők ezen megállapításával, hiszen vitathatatlan tény, hogy Gyöngyössi volt az első olyan magyar származású orvos, akinek látványos karrierje a pétervári udvari orvosi tisztségig vezetett.²⁴

Gyöngyössi életpályájának alakulásában döntő szerepet játszott apjának, a magyarországi protestáns vallásüldözés egyik ismert áldozatának sorsa. Az idősebb Gyöngyössi Pál 1668-ban született Gyöngyösön (innen származik családi neve is), s miután elvégezte a híres debreceni kollégiumot, 1696 és 1700 között előbb az Odera menti frankfurti, majd a hallei, jénai és wittenbergi egyetemeken teológiát tanult, de rövid ideig Utrechtben, Oxfordban és Cambridge-ben is képezte magát. Angliai tartózkodása végén kálvinista pappá szentelték fel, ezt követően pedig 1700-ban a hollandiai franekeri egyetemen megkapta a teológia doktora fokozatot. Amikor a rendkívül művelt, világlátott férfi hazatért Magyarországra, az országhatáron a jezsuiták elkobozták (konfiskálták) több mint 600 kötetes, a protestáns hittudomány alapműveit tartalmazó könyvtárát. Egy évig tartó pereskedés után a tudós lelkész – a bécsi angol követ közbenjárására – visszakapta ugyan könyvei nagy részét, de 130 kötetet Kollonich Lipót bíboros utasítására a jezsuiták elégettek, mivel azokat botrányosnak, a jó erkölcsöket és a császári felség személyét sértőeknek minősítették.²⁵

Ezt követően az idősebb Gyöngyössi 1701 végétől 1709-ig a derecskei kálvinista gyülekezet lelkészi tisztét töltötte be. Itt született 1707. április 26-án első gyermeke, a néhány évtized múlva európai hírnévű orvossá vált ifjabb Gyöngyössi Pál, aki nem csak apja tudományoszerető, de önérzetes és különcködő jellemét is örökölte. A tehetséges, ám összeférhetetlen és semmilyen felsőbb hatalmat el nem ismerő apa éppen ezekben az években került egy szellemes, ugyanakkor rendkívül sértő gúnyvers (pasquillus) miatt súlyos

összetűzésbe püspökével, akinek javaslatára a kálvinista egyházi zsinat megfosztotta papi hivatalától. A derecskei lelkész ekkor II. Rákóczi Ferenc fejedelemhez, a Habsburg-ellenes szabadságharc (1703–1711) vezéréhez fordult támogatásért. Az ő utasítására a kálvinista zsinat ugyan meghagyta papi tisztségében Gyöngyössit, de Derecskéről távoznia kellett. Három évi állásnélküliség és felesége halála után az üldözött pap Kassán jutott előbb tanítói, majd lelkészi munkához. Ezek az évek sem hoztak számára megnyugvást, hiszen a protestánsok üldözése és a vallási türelmetlenség mindennapos jelenségnek számított e felvidéki városban.²⁶

1724-ben újabb súlyos megpróbáltatások érték a Gyöngyössi családot. Egy náluk vendégeskedő, Hollandiában tanuló magyar diák a katolikus egyházat súlyosan sértő gúnyverset írt, amelyet egy Turkevi nevű tanító Gyöngyössi két régi számlájának hátoldalára átmásolt és azt kiragasztotta az 1723-ban felállított kassai Mária-szobor talapzatára. Amikor a hatóságok és a jezsuiták kiderítették a számlapapírok alapján, hogy az istenkáromló és szentségtörő cselekedet a helyi kálvinista lelkész műve lehetett, a "tettet" máglyán akarták elégettetni. Hosszú vizsgálati fogság után az idősebb Gyöngyössit előbb fővesztésre ítélték, majd a befolyásos protestáns famíliák (köztük a Rádayak) közbenjárására, csaknem egy esztendei börtön után az ítéletet kegyelemből örökös száműzésre változtatták. A kassai lelkész ekkor családjával egykori tanulmányai színhelyére, az Odera menti Frankfurtba költözött, ahol hamarosan katedrát kapott az egyetem teológiai fakultásán. 1727-ben követte ide legidősebb fia, az akkor húsz éves Pál is, aki addig a debreceni kollégium diákja volt.²⁷

Az ifjú Gyöngyössi még ebben az évben beiratkozott az egyetem teológiai karára, ahol három évig végezte tanulmányait. 1730-ban jelent meg nyomtatásban első tudományos munkája, amely ugyan teológiai tárgyú disszertáció volt, de már a szerző egyre erősödő filológiai érdeklődését is mutatta.²⁸ A következő év október 30-án a hollandiai leydeni egyetemre iratkozott be, és ott előbb általános filológiai stúdiumokat folytatott, majd sémi filológiát, arabisztikát és keleti nyelveket tanult Albrecht Schultens (1686–1750) professzor tanítványaként. A neves tudós irányításával Gyöngyössi gyorsan haladt előre az arab, arámi és héber nyelv elsajátításában, miközben latin, görög és holland nyelvtudását is tökéletesítette. A polihisztor fiatalember hamarosan kivívta professzora elismerését, aki lehetővé tette számára, hogy kezdetben tanársegédként, később docensként szemináriumokat vezethessen a hallgatók körében.²⁹ 1748-ban védte meg filológiai disszertációját, amelyben Schultens 1724-ben megjelent arabisztikai alapművét³⁰ kommentálta.

Még filológiai tanulmányainak utolsó szakaszában kezdte meg orvosi stúdiumait

Leydenben, a kor egyik leghíresebb medikusának tartott Herman Boerhaave³¹ növendékeként. A mester és tanítványa között nemcsak jó szakmai kapcsolat alakult ki, hanem kölcsönös tiszteleten alapuló emberi barátság is.³² Ez a gyümölcsöző együttműködés azonban megszakadt, mivel a szabados életmódot és a kicsapongásokat kedvelő Gyöngyössi 1749. április 11-én utcai botrányba keveredett és emiatt a leydeni egyetemről eltanácsolták.³³ Orvosi tanulmányait így kénytelen volt a harderwijki egyetemen befejezni, ahol 1753-ban "De empiricis remediis" címmel védte meg disszertációját. Az értekezés kiváló színvonalát jelzi, hogy azt 1760-ban Albrecht von Haller is publikálta híres gyűjteményében.³⁴

A kötet első fejezete a tapasztalati (empirikus) orvostudomány fejlődését mutatta be az ókortól a 18. század közepéig. A szerző különösen Hippokratész, William Harvey, Paracelsus, Herman Boerhaave, Sydenham, Joannes de Gorter, Abraham Kaau-Boerhaave és Gerhard van Swieten tevékenységét méltatta, akik kísérleteikkel és különböző újításaikkal (így például a gyógyszeres kezelésben vagy a diagnosztikában) úttörő szerepet játszottak az egyetemes medicina történetében.³⁵

A kötet második fejezete a higany orvosi felhasználását és hatásmechanizmusát tárgyalta. Gyöngyössi kiemelt helyen vizsgálta a maga korában gyógyíthatatlannak tartott szifilisz (luesz) higannyal történő kezelésének lehetőségeit és számos kóros esetet részletesen ismertetett.³⁶ A könyv írója hosszasan elemezte a pestis higanykezeléses terápiáját is, utalva a pétervári Schreiber professzor klinikai eseteire és a fenti témában megjelent könyvére.³⁷ Külön alfejezetben ismertette Gyöngyössi azoknak a gyakorlatban jól bevált szereknek a hatását (például a kámforét és az ópiumét), amelyeknek terápiás hasznát a vizsgálatok empirikusan bizonyították.

Gyöngyössi orvosi disszertációját a harderwijki egyetem professzorai, köztük a neves holland klinikus, Gorter (1689–1762) is a témakör szakirodalmát teljességgel ismerő, eredeti és színvonalas értekezésnek minősítették. Ezzel magyarázható, hogy 1753 tavaszán Abraham Kaau-Boerhaave ajánlására – aki diplomáját ugyancsak a leydeni egyetemen szerezte és évekig Oroszországban tevékenykedett – Gyöngyössit Pétervárra hívták. Június 1-jén írta alá az öt évre szóló szerződést, amely rendkívül előnyös feltételeket tartalmazott, hiszen 100 rubel útiköltséget és évi 600 rubel fizetést biztosított számára.³⁸ Ez az összeg valóban csábítónak tűnhetett, mivel négy-ötszöröse volt annak, amit egy magyarországi vármegyei főorvos keresett.³⁹

Gyöngyössi első munkahelye a szentpétervári tengerészeti kórház lett, ahol korábban a neves Abraham Kaau-Boerhaave is dolgozott. A munkáját nagy szakértelemmel végző

magyar orvos lelkesedéssel fogadta az orosz szenátus 1754. február 5-ei azon rendelkezését, miszerint a tengerészeti és katonai kórházak legkiválóbb medikusai végezzenek oktatói tevékenységet is és vegyenek részt az orvostovábbképzésben.⁴⁰ Gyöngyössi már ettől az évtől rendszeresen közreműködött a kórház fiatal orvosainak szakmai segítésében, majd 1758. július 25-én részletes tervezetet nyújtott be a birodalmi Orvosi Kollégiumhoz az orvosképzés megújítása céljából. Ebben a munkájában azt javasolta, hogy a kórházi orvosképzés tantervében főként Boerhaave "Aforizmak" című könyvét kellene tanítani, a fiziológiát Bernhard Siegfried Albin⁴¹ módszerével preparátumokon, a patológiát pedig Hieronymus Gaubie⁴² könyvéből lenne célszerű oktatni, mivel így e tárgyak elsajátítására egy év is elegendő. A beterjesztett javaslatot az Orvosi Kollégium változtatás nélkül elfogadta, és a tervezet készítőjét azzal jutalmazta, hogy 1758. szeptember 12-én elrendelte évi illetményének 100 rubellel történő felemelését.⁴³ A következő évben az a megtiszteltetés érte Gyöngyössit, hogy kinevezték a Nemesi Tengerészeti Kadétiskola (Morszkoy sljahetnij kadetszkij korpusz) főorvosává.⁴⁴ Ez az intézet a 18. század elejétől Oroszország egyik legelőkelőbb nemesi oktatási intézményének számított és gyakran az itt dolgozó medikusok soraiból kerültek ki az uralkodók udvari orvosai.

Ez történt Gyöngyössi Pállal is, akit 1763. május 31-én nevezték ki II. Katalin cárnő udvari orvosává.⁴⁵ Ez valóban fantasztikus karriernek tűnt, hiszen az egykori üldözött protestáns lelkész fia Európa egyik leghatalmasabb uralkodójának közvetlen környezetébe került, és az udvari élet elismert, befolyásos személyiségének számított. Elfogulatlanság nélkül állíthatjuk, hogy a magyar származású tudós az általa elért tisztséget kizárólag szakmai kvalitásainak és kitűnő felkészültségének köszönhette, hiszen mögötte nem álltak befolyásos pártfogók.

Az udvari orvosi cím és a velejáró évi 800–900 rubeles fizetés lehetővé tette Gyöngyössi számára, hogy fényűző életet éljen és ezzel egyidejűleg régi szenvedélyének, a sémi filológia, illetve a keleti nyelvek további tanulmányozásának is hódoljon. Ez utóbbi révén került barátságba az 1761-től Pétervárott dolgozó Schlözerrel, aki ugyancsak kitűnő arabista volt. A kettőjük között kialakult kapcsolatról I. Ju. Kracskovszkij orosz orientalista a következőképpen írt: "Pétervárott tartózkodott ez idő tájt a híres leydeni arabisztikai iskola növendéke, a magyar származású orvos, Gyöngyössi, aki közeli barátságban állt a neves történésszel, a Tudományos Akadémia akkori tagjával, A. L. Schlözerrel."⁴⁶

Maga Schlözer így idézte fel visszaemlékezéseiben Gyöngyössi Pálhoz fűződő barátságát: "Mein Selen – und Leibesarzt war P. Gyöngyössi, Arzt beim Landcadettencorps,

ein biederer Ungar und vortrefflicher Mann. Orientalische Litteratur war auch für ihn, wie für mich, eine alte Liebschaft, denn in Holland, wo er studirt hatte, hatte er sich stark in das Arabische vertieft; also unterhielten wir uns oft Stundenlang davon, ehe die Rede auf Fieber und Recepte kam. Dieser philologische Arzt... hielt mich jedesmal durch China so hin, dass ich den übrigen Winter, den Frühling und den ganzen Sommer durch mich wieder wie früher anstrengen konnte..."⁴⁷

Bizonyosra vehetjük, hogy a Schlözer által említett hosszú tudományos beszélgetések nem csupán az arabisztika területére korlátozódtak, hanem kiterjedtek Gyöngyössi ifjúkori magyarországi élményeire, a vallási türelmetlenség elviselhetetlen korszakára. Így tehát Schlözer már pétervári tevékenységének elején első kézből meríthetett a magyarországi állapotokat illetően.

Ha Gyöngyössi nem is tartozott II. Katalin legszűkebb környezetéhez, mégis részt vett a cári udvar életében, a legelőkelőbb körökben forgott és kitűnő kapcsolatokra tehetett szert. Jól jövedelmező magánpraxisa pedig lehetővé tette számára, hogy jelentős vagyont szerezzen és szabados életmódot folytasson. Ez utóbbival magyarázható az orvostörténészek véleménye szerint, hogy a kitűnő orvos, aki doktori disszertációjában a szifiliszről és annak higanyal való kezeléséről értekezett, maga is neurolueszben szenvedett. Ez a betegség, amelyet egyes kutatók szerint még leydeni tartózkodása idején kapott meg, aláásta egészségét, majd folyamatosan a testi és szellemi leépüléshez vezetett.⁴⁸ A korábban agilis és hatalmas munkabírású tudós depresszióban, melankóliában és amnéziában szenvedett, amelyről Peken Keresztély az ugyancsak orosz szolgálatba lépett, Pétervárott dolgozó orvos 1769-ben így írt Weszprémi Istvánnak, a 18. század egyik legnagyobb magyar tudósának: "Gyöngyössi a melankóliának abba a fajtájába esett, amely semmi lehetőséget nem hagy neki a nyugodt gondolkodásra, és emiatt teljesen életunttá vált."⁴⁹

Ezért is látszik reálisnak Magyary-Kossa Gyula azon feltételezése, hogy Gyöngyössi már 1770-ben elhalálozott.⁵⁰ Bár Tardy Lajos úgy vélte, hogy a súlyosan beteg, teljes félrevonultságban élő Gyöngyössi csak 1793-ban halt meg, ez valószínűtlennek tűnik, mivel ekkor már 86 évesnek kellett volna lennie. Az azonban tény, hogy rokonai és örökösei, özvegy Pál Lászlóné (született Bányay Terézia és Szunyogh Károlyné (Bányay Zsuzsanna) kérelmét csak 1794. december 1-jén terjesztette fel Szabolcs vármegye a magyar királyi kancelláriához.⁵¹

A kérvényező a felterjesztett iratban arra hivatkoztak, hogy anyjuk, Gyöngyössi Sára, testvére volt ifjabb Gyöngyössi Pálnak, aki meghívást kapott Pétervárra és ott udvari

orvosként állt a cárnő szolgálatában. Mivel ők nem tudtak személyesen a hátrahagyott örökségnek utánajárni, ezért kérték a magyar kancelláriát, hogy segítsen ügyük elintézésében. A fennmaradt forrásokból ma már nem deríthető ki, hogy a Magyarországon élt örökösöknek sikerült-e megszerezniük Gyöngyössi vagyonát, mivel csak az arra vonatkozó dokumentum található meg, amelyben a kancellária a kérelmezők okmányainak latin vagy német nyelvű fordítását kérte.⁵²

Gyöngyössi egész életpályája arról tanúskodik, hogy közel állt a felvilágosodás eszméihez, bár természetesen nem volt és nem is lehetett "josefinista", amint azt néhány kutató feltételezte róla.⁵³ Kétségtelen azonban, hogy sokat tett az orosz orvostudomány fellendítéséért és élete során mindvégig jó kapcsolatokra törekedett azokkal a moszkvai és pétervári tudósokkal, köztük Konsztantyin Ivanovics Scsepinnel⁵⁴ és Pjotr Ivanovics Pogoreckijjal, akik ugyancsak a leydeni egyetemen végeztek és Boerhaave tanítványai voltak.

Keresztúry Ferenc

A moszkvai egyetem orvosi karának professzoraként és dékánjaként ismertté vált Keresztúry Ferenc életének első, magyarországi időszakáról nem rendelkezünk megbízható adatokkal. Valószínűnek látszik, hogy elszegényedett kismemesi családban látta meg a napvilágot 1738. május 28-án.⁵⁵ Ellentmondásos adatokat publikáltak ez ideig születési helyét illetően is, mivel egyesek szerint Kassa környékéről, más vélemények alapján Sárospatakról származott.⁵⁶

Legalább ennyire eltérőek azok az adatok, amelyek tanulmányai helyét említik. W. M. Richter szerint, aki a magyar származású orvos első házasságából született Johanna Amália (1773–1846) nevű leányát vette feleségül, Keresztúry a pesti egyetem orvosi karán végezte tanulmányait.⁵⁷ A 18. században élt Weszprémi-Csanády István viszont úgy tudta, hogy Keresztúry a jénai egyetemre járt.⁵⁸ Az elmúlt évtizedek magyar és orosz orvostörténeisei egyetértenek abban, hogy Keresztúry sem a pesti, sem a jénai egyetemen nem tanulhatott, hiszen 1756. március 24-étől bizonyíthatóan a sárospataki teológiai főiskola növendéke volt.⁵⁹ Mivel szülei korán elhaláloztak, és megfelelő vagyonnal, illetve pártfogókkal a protestáns ifjú nem rendelkezett ahhoz, hogy a nagy hírű nyugat-európai egyetemek valamelyikén képezhesse magát, minden bizonnyal ezzel magyarázható Oroszországba való áttelepedése 1762 nyarán. A tehetséges és tanulni vágyó fiatalember számára vonzó lehetett az a lehetőség, hogy a moszkvai kórház orvosiskolájának (goszpitalnaja skola) elvégzése után jól

jövedelmező orosz állami szolgálatba lépjen.

Keresztúry 1762 nyarán hagyta el Magyarországot, és szeptember 10-én iratkozott be a moszkvai kórház orvosiskolájának növendékei közé, amiről egy szeptember 24-ei levéltári forrás tanúskodik.⁶⁰ A korszak egyik legkiválóbb orvosának, K. I. Scsepinnek a szakmai irányításával kiválóan végezte tanulmányait, különösen anatómiából és sebészetből. Az 1763. május 22-ei alorvosi (podlekar) vizsga fennmaradt dokumentuma kitűnő felkészültségét és tökéletes latin nyelvtudását említi.⁶¹ A kórházi orvosiskola 14 növendéke közül a legjobban felkészültként, "az anatómia és a sebészet sikeres elsajátítása és példás magaviselete alapján" ítélték oda neki 1763. június 12-én az alorvosi címet.⁶² Ezt követően Keresztúry még egy évig maradt az orvosiskola hallgatója, majd 1764. május 19-én sikeres orvosi–sebészi (lekar) vizsgát tett, amelyről oklevél maradt fenn.⁶³ Az ehhez mellékelt kísérlévében a vizsgabizottság tagjai, köztük K. I. Scsepin, kiemelték Keresztúry Ferenc kimagasló anatómiai és sebészeti ismereteit.⁶⁴

A kórházi orvosiskola elvégzését követően, 1764. június 30-án keltezett rendelettel Keresztúryt a dél–ukrajnai Bahmut (ma Artyomovszk) városába küldték "az Oroszországba érkezők ellenőrzésére, a vesztegzár-állomáson végzendő munkára."⁶⁵ Ez a tehetségének és képességének nem megfelelő munka a Moszkvától távoli kisvárosban bizonyára nem lehetett vonzó számára, ezért 1764. július 15-én kérelemmel fordult az Orvosi Kollégiumhoz, hogy mentsék fel a Bahmutba való kiküldetés alól.⁶⁶ Bár kérelmét nem kielégítő egészségi állapotával indokolta Keresztúry, tettének mozgatórugója sokkal inkább az lehetett, hogy kiváló anatómiai és sebészeti ismereteit a moszkvai egyetem 1764-ben megnyitott orvosi fakultásán kívánta hasznosítani. Sokat segített neki ebben pártfogója, V. J. Adodurov, az egyetem kurátora, aki Keresztúry 1764. augusztus 24-ei, az Orvosi Kollégium elnökéhez, báró A. P. Cserkaszovhoz írott kérvényéhez csatolta a saját levelét is. E szerint: "...az egyetemen létrehozott orvosi fakultáson a nyilvános anatómiai előadásokhoz szükséges egy tapasztalt boncnok, s erre a tisztségre ... az Ön felügyelete alatt álló Keresztúry sebészt tartom alkalmasnak. Ezért bátorkodom kérni Önt... Keresztúryt felmenteni a moszkvai egyetemen tanuló ifjúság javára."⁶⁷ Cserkaszov kedvezően fogadta a fenti kérelmet, de orvosi bizonylatot (igazolást) kért Keresztúry betegségéről az Orvosi Kollégium hatásköre alóli felmentése érdekében.⁶⁸ Az Orvosi Kollégium 1764. szeptember 14-ei határozata alapján állította fel azt a bizottságot (tagjai: Peter Asch és Christian Minau), amelynek feladata Keresztúry Ferenc egészségi állapotának kivizsgálása volt.⁶⁹ Október 24-én e bizottság a következőket állapította meg jelentésében: "...Keresztúry orvos epeút-obstrukcióban szenved, amittől gyakran van

sárgasága és nagyon heves kólikája, teste pedig gyengeséget árul el."⁷⁰ Ezen okirat alapján 1764. december 15-én Keresztúryt felmentették az Orvosi Kollégium hatásköre alól, majd 1765 januárjában kinevezték a moszkvai egyetem orvosi karának boncnokává és az egyetemi kórház orvosává.⁷¹ Ezzel kezdődött el magasba ívelő egyetemi pályafutása, amelynek első időszakában Szemjon Geraszimovics Zibelin (1735–1802)⁷² közvetlen munkatársaként dolgozott.

A boncnoki és az egyetemi kórházi tevékenysége mellett Keresztúry részt vett az oktatói munkában is, amelynek során kezdetben anatómiát és sebészetet, később neurológiát, fiziológiát, splanchnológiát (zsigertant) és törvényszéki orvostant is előadott.⁷³ 1770–1771-ben, a nagy pestisjárvány időszakában, számos kollégájával, köztük Sz. G. Zibelinnel és Peter Asch professzorral együtt, a legsúlyosabban fertőzött moszkvai körzetekben gyógyította a betegeket.⁷⁴ Energikus és önzetlen munkájának elismeréseként 1772-ben az egyetemi kórház "protohirurgusává" (fősebészévé) nevezték ki.

1776. augusztus 18-án a moszkvai egyetem kérvényt nyújtott be az Orvosi Kollégiumhoz, amelyben Keresztúry törzsorvosi (stablekar) kinevezését kérte, arra hivatkozva, hogy "...megérdemli az előléptetést. Ezért a császári moszkvai egyetem ajánlva kéri az Orvosi Kollégiumot, hogy méltóztatná az említett Keresztúry boncnokot a hosszú és hibátlan szolgálat, az egyetemi anatómiatanári tisztség betöltéséért, buzdításul a további szorgalomra és igyekezetre törzsorvossá előléptetni."⁷⁵ Ezen kérelem alapján 1776. szeptember 5-én hagyta jóvá az Orvosi Kollégium "...az említett Keresztúry boncnokot törzsorvosnak előléptetni."⁷⁶

Egy évvel később, a befolyásos Peter Asch professzor támogatásával Keresztúryt az anatómia és sebészet tanszékén rendkívüli tanárrá, 1778-ban pedig nyilvános rendes tanárrá nevezték ki az egyetemen.⁷⁷ A neurofiziológia és a mikroszkóphasználat egyik 18. századi úttörőjeként ismert magyar származású orvos szakmai presztízsét és egyetemi hírnevét színvonalas előadásaival vívta ki, amelyeken a bonctani ismereteket hullákon mutatta be, a fiziológiai kísérleteket pedig állatokon végezte.⁷⁸ Felülmúlhatatlan latin tudása és az orosz nyelv kiváló ismerete nagyszerű előadói képességgel párosult, ami az egyik legnépszerűbb professzorrá tette. Bizonyára ezzel is magyarázható, hogy amikor 1780. június 9-én, a II. Katalinnal történt moguljovi találkozót követően II. József császár a moszkvai egyetemet is meglátogatta, Keresztúry köszöntötte őt magyar nyelvű versével.⁷⁹

Keresztúry tudományos munkásságának alapját azok a latin nyelvű beszédek (orációk) képezik, amelyeket egy-egy ünnepélyes alkalommal mondott el, és ezeket később a moszkvai

egyetem kinyomtatott. 1778. április 22-én, II. Katalin cárnő születésnapjára emlékezve hangzott el "Oratio de sensationibus tam in tuenda sanitate, quam in corrigenda adversa valetudine, homini necessaria et amica auxilia praebentibus" (Az egészség megtartásával, valamint a leromlott egészségi állapot helyreállításával kapcsolatos, az embernek nélkülözhetetlen, hasznos segítségről) címmel tartott beszéde, amely még ugyanabban az évben kiadásra került. Az érzékelés fiziológiai folyamatával foglalkozó munkájának első részében a szerző az érzetek kialakulásának problematikáját vizsgálta. Keresztúry kétségtelen érdeme, hogy általában a "materializmus" álláspontján állt, hiszen lélektani felfogásának középpontja az a tétel, mely szerint a pszichikum, a tudat azokból az érzetkből ered, amelyeket az anyagi világ vált ki az érzékszervekben. "Az érzetek a fő tanítómestereink" – vallotta Keresztúry, arra utalva, hogy minden megismerés végső forrása és kezdeti stádiuma az érzékszervi tapasztalat.⁸⁰

Munkájának következő részében azt a kérdést vizsgálta, vajon miként megy végbe az érzékelés folyamata, "hogyan mozgatja a lelket?" Válaszában Keresztúry hosszasan idézett Lucretius "De rerum natura" (A természet dolgairól) című művéből, s azt a következtetést vont le, hogy a testek az érzékszervekbe jutott képeikkel az idegeken keresztül a tudathoz jutnak, s az érzékszervek eltérő struktúrája az érzetek megkülönböztetését szolgálja. A tudományos egzaktság szempontjából már maga az a tény is figyelemre méltó, hogy Keresztúry megőrizte Lucretius materialista koncepcióját, amelyet a 18. századi fiziológia és neurológia legújabb kísérleti eredményeivel egészített ki.⁸¹

Ebben a művében fejtette ki Keresztúry az érző- és mozgóidegek (az úgynevezett szenzoros és motoros idegek) anatómiai és működésbeli különbségeiről vallott felfogását, amelyet Európában az elsők között fogalmazott meg.⁸² Tudományos felfogásának kétségtelen érdeme, hogy spekulatív elméletek helyett egzakt természettudományos kísérletek tényanyagából vont le következtetéseit.

1783. június 30-án a moszkvai egyetemen "Qui disseret de cognoscenda vita, ut intimo corporis humani indoles clarius eluceat" (Az élet megismeréséről, az emberi test belső természetének élesebb megvilágítása céljából) címmel mondott nagy hatású ünnepi beszédet, amely ezt követően nyomtatásban is megjelent.⁸³ Művének első része az érzékelés és a megismerés folyamatát elemzi, majd az emberi test felépítésének anatómiai vizsgálatával folytatódik. Bár Keresztúry nézeteiben nem mindig tudott szabadulni a mechanisztikus materialista felfogástól, feltűnő, hogy mennyire tájékozott volt az általa a fiziológia segédtudományainak tekintett hidraulika, hidrodinamika és hidrosztatika kérdéseiben. Az

ember élettani törvényeinek megismerését illetően azonban a mechanikának túlzott jelentőséget tulajdonított, ami bizonyára a nyugat-európai szakirodalom kritika nélküli átvételének tulajdonítható.⁸⁴ Az orvostörténet szempontjából jóval fontosabbak és értékesebbek e tanulmány azon részei, amelyekben a szerző pszichofiziológiai és neurofiziológiai kérdéseket tárgyalt, hiszen ezekben sok tekintetben a mai napig helyálló megállapításokat tett.

Keresztúry tudományos munkásságának eredményei Oroszország határain túl is ismertté váltak. Ezt bizonyítja az a tény, hogy 1781. május 21-én a bécsi székhelyű "Imperialis Leopoldino–Carolina Academia" tiszteletbeli tagjai közé választotta.⁸⁵ Három év múlva, 1784-ben újabb jelentős szakmai elismerésben lett része Keresztúrynak, hiszen Oroszországban másodikként nyerte el az orvostudomány doktora (doktor megycini) fokozatot.⁸⁶ A levéltári forrásokból jól nyomon követhető e tudományos fokozat megszerzésének folyamata, amely Keresztúry 1784. február 19-ei, az Orvosi Kollégiumhoz benyújtott kérvényével kezdődött: "Mivel a moszkvai egyetemen az anatómia és sebészet nyilvános rendes tanára vagyok, és méltónak találtattam a Római Császári Akadémia tagságára..., ezért indokoltnak találom, hogy a felettes hatóságok engedélyezzék számomra az orvostudomány doktora vizsga letételét."⁸⁷ E kérelmet teljesítve az Orvosi Kollégium elrendelte a moszkvai Orvosi Hivatalnak (Moszkovszkaja megycinszkaja kontora): "Utasítjuk, hogy Keresztúry Ferenc kollégiumi ülnököt, az anatómia és sebészet tanárát az orvostudományokból levizsgáztassák..., és az összes vizsgáztatók aláírásával ellátott bizonyítványt az Orvosi Kollégiumba beküldjék a jelentéstétel alkalmával."⁸⁸

Az 1784. március 21-ei vizsgáról a bizottság (tagjai: Helias Rutzky, Henrich Frese, Joachim Rauschert és J. Tyimkovszkij) bizonyítványt adott ki, amely szerint Keresztúry "...az anatómiából, fiziológiából és kórtanból feladott kérdésekre jól megfelelt... és méltónak találattik az orvostudomány doktora kiváltságaira."⁸⁹ Amikor az Orvosi Kollégium tudományos publikációinak bemutatását kérte tőle,⁹⁰ Keresztúry az 1783. június 30-án elmondott "Qui disseret de cognoscenda vita" (Az élet értelméről) című, neurofiziológiai tárgyú ünnepi beszédének kinyomtatott változatát nyújtotta be szakmai elbírálásra.⁹¹ E művét elfogadták "nagydoktori" értekezésnek, amelyet követően 1784. május 9-én az Orvosi Kollégium elrendelte: "Az említett Keresztúry Ferenc kollégiumi ülnököt a vizsgák alapján méltónak találattott az orvostudomány doktorának nyilvánítani mindazon jogokkal, amelyeket a hasonló doktorok az Orosz Birodalomban élveznek és erről neki ... pergamenre írt oklevelet adni ki az Orvosi Kollégium nevében, ellátva a kollégiumi elnök úr aláírásával és hivatalos

pecsétjével."⁹²

Az 1780-as és 90-es évek Keresztúry pályafutásának legjelentősebb időszakát jelentették. Anatómiai és fiziológiai előadásairól, állatokon végzett bemutató kísérleteiről és mikroszkópos vizsgálatairól nem csak növendékei, hanem az utókor orvostörténészei is elismerően nyilatkoztak.⁹³ Professzori működése alatt, 1777-től 1805-ig Keresztúry számos kitűnő tanítványt nevelt, köztük I. F. Venzovicsot, I. J. Gruzinovot, I. Sz. Andrejevskijt és másokat, akik később a moszkvai egyetem orvosi fakultásának híres tudósai lettek.

Ezen időszakban íródott Keresztúry harmadik ismert műve, amelyet "Oratio de politia medica ejusque in Rossia usu" (A közegészségügyi felügyeletről és annak oroszországi alkalmazásáról) címmel 1795. június 28-án, II. Katalin trónra lépésének évfordulóján mondott el ünnepi beszédként az egyetemen. E 21 oldalas írás legfőbb értéke abban rejlik, hogy szerzője ebben elsőként fogalmazta meg Oroszország közegészségügyének alapelveit.⁹⁴ Keresztúry munkájának bevezető részében arról értekezik, milyennek kell lennie a kormányzat és a hatóságok gondoskodásának az állampolgárok egészségének megőrzésében, és melyek a "politia medica" (a közegészségügyi felügyelet) eszközei, lehetőségei. A továbbiakban a felvilágosodással rokonszenvező tudós azt vizsgálja, miként lehetséges biztosítani a népesség lélekszámának folyamatos emelkedését, illetve hogyan lehet megakadályozni a pusztító népbetegségek, fertőző járványok nem kívánatos hatását. A szerző az orvos gyógyító munkájával egyenértékűnek tekinti a prevenció, a betegségek megelőzésének fontosságát, valamint a hatóságok felvilágosító tevékenységének hasznosságát. Az államnak – vallotta Keresztúry – egészséges és munkaképes alattvalókra van szüksége, ami a közegészségügy általános helyzetének javításával, azaz az orvosok, sebészek, kórházak és gyógyszertárak számának növelésével érhető el. A kormányzatnak tehát kötelessége gondoskodni a birodalom népességének jólétéről, az egészséges nemzedékek felneveléséről, mert "...az államhatalomra van bízva örködni afelett, hogy az egészségvédelem törvényei és eszközei jobban betartassanak."⁹⁵

Keresztúry részletesen vizsgálta munkájában a víz, a levegő, az élelmiszerek, a lakáskörülmények és a higiénia szerepét az egészséges emberi életmódban. A fertőzőbetegségek és járványok elkerülése végett fontosnak tartotta a mocsarak lecsapolását, az állóvizek elvezetését, a nedves lakóhelyiségek kiszárítását, valamint azt, hogy a vargák, szappanfőzők, mészárosok műhelyei, a kórházak és a temetők a városok falain kívül legyenek. Keresztúry felhívta a figyelmet a gabona- és gyümölcsfélék, az élelmiszerek szakszerű tárolásának fontosságára, egyes növények és gombák mérgező hatására, a réz- és

ólomedények használatától való tartózkodásra.

A Keresztúry által vizsgált fenti kérdésekből világosan kiderül, hogy milyen nagy jelentőséget tulajdonított a megelőző orvostudománynak és milyen fontos szerepet szánt a hatóságoknak a közegészségügy megszervezésében. Írása befejező részében a szerző felvázolta az orosz közegészségügy fejlődésének rövid történetét, főbb állomásait (köztük a moszkvai kórház és a pétervári haditengerészeti kórház 1706-ban illetve 1715-ben történt létrehozását, az Orvosi Kollégium 1764-ben való felállítását), az orvosképzés eredményeit, majd végezetül az Oroszországban tevékenykedett külföldi orvosok jegyzékét állította össze.⁹⁶

Az 1790-es évek végére Keresztúry a moszkvai egyetem orvosi karának egyik legtekintélyesebb és leghíresebb professzora lett. Szakmai presztízsét jelzi, hogy 1804. augusztus 27-én őt választották az Orvostudományi és Fizikai Társaság (Obscsesztvo szorevnovanyija megycinszkij i fizicseszkih nauk) elnökévé, mely tisztséget hét éven át viselte.⁹⁷ Ugyanebben az évben nevezték ki az orvosi kar dékánjává, ám ezt a megtisztelő megbízatást csak egy évig tölthette be, mivel súlyos betegsége megakadályozta munkája ellátásában. 1803-ban ugyanis szélütés (apoplexia) érte, amelynek következtében egyes testrészei átmenetileg megbénultak. 1808-ban döntő szerepe volt a "Commentationes Societatis Physico-Medicae" című kötet, az Orvostudományi és Fizikai Társaság kiadványának megjelentetésében. Ugyancsak kimagasló érdeme volt az első orosz orvosi szaktudományos folyóirat, a "Megyiko-fizicseszkih zszurnal" kiadásában, amelynek első szerkesztője 1808-tól egykori tanítványa, I. P. Venzovics lett.⁹⁸

Keresztúry magánéletéről viszonylag kevés adattal rendelkezünk. Tudjuk róla, hogy 1764. június 16-án kötött házasságot Jekatyerina Ortlebennel, akitől több gyermeke született, de csak egyedül Johanna – Amália nevű leánya érte meg a felnőtt kort. Első feleségének 1783 novemberében bekövetkezett halála után, a következő évben vette feleségül a német származású Szofia Schwarzot, és ebből a házasságból három leánya (Alekszandra, Jelizaveta, Jekatyerina) született. Második felesége túlélte őt, s az özvegynek az egyetem nyugdíját folyósított, mégpedig a férj professzori fizetésének negyed részét.⁹⁹

1810 végén újabb szélütés érte Keresztúryt, aki 1811. február 16-án halt meg és a moszkvai Vegyenszki-temetőben helyezték örök nyugalomra. Az egyetem márvány síremléket állíttatott neki, majd 1811. április 11-én W. M. Richter, az Orvostudományi és Fizikai Társaság elnöke méltatta emlékét "Oratio in memoriam Francisci Kerestúry" címmel.¹⁰⁰

Keresztúry orvosprofesszori tevékenységéről Magyarországon is tudhattak szűk körben,

hiszen pályafutásáról 1807-ben a "Hazai Tudósítások" című folyóirat is beszámolt.¹⁰¹ A magyar tudományos élet egyes személyiségei ismerhették Keresztúry moszkvai karrierjét, amit a Pétervárott élő Balugyánszky Mihály jogtudósna Brassói Miller Jakab Ferdinándhoz, a Nemzeti Múzeum igazgatójához küldött levele is alátámaszt. A levélíró közlése szerint: "Azok között, akiket a haza szégyen nélkül mondhatt a magáénak, van néhány tudós is. Ezek között első helyen kell említeni Keresztúryt, aki Moszkvában orvosprofesszor, a Szent Anna-rend lovagja, kollégiumi tanácsosi, vagyis ezredesi rangban van. A sárospataki kollégiumból vette eredetét."¹⁰²

Keresztúry 40 éves tevékenysége a moszkvai egyetemen a magyar–oroszkulturális kapcsolatok egyik legfontosabb fejezetét képezi, amelynek pozitív megítélése az elmúlt kétszáz évben sohasem függött a politikai kurzusok változásaitól.

Peken Keresztély

A pétervári Orvosi Kollégium titkáráként és az első orosz gyógyszerkönyv ("Pharmacopoea Rossica") szerzőjeként ismert Peken Keresztély (Christian) 1730-ban, a felvidéki Rozsnyó (Rožnava) városában tősgyökeres orvosi családban született.¹⁰³ Édesapja, a lutheránus vallású idősebb Peken Keresztély 1721-től Gömör vármegye főorvosaként dolgozott, és a 18. századi magyar művelődéstörténetben kimagasló jelentőségű Fukker valamint Hambacher orvosdinasztiákkal állt közeli rokonságban. Amikor 1739-ben pestis pusztított végig a felvidéki városokon, a nagy tudású főorvosnak döntő érdeme volt abban, hogy a szörnyű járvány – a bevezetett karantén és vesztegár miatt – csak kevés áldozatot szedett.¹⁰⁴

Az ifjú Peken 17 évesen, a rozsnyói gimnázium elvégzésekor vesztette el édesapját,¹⁰⁵ majd egy évig gyámja, Karner Mátyás Dobsina melletti vörösrézbányájában írnokoskodott. Mivel ez a munka nem elégítette ki és orvosi tanulmányokat kívánt folytatni, ezért 1748 tavaszán kérelemmel fordult a helytartótanácsához, hogy a szászországi Wittenbergbe utazhasson "nyelvtudás valamint más tisztos és hasznos ismeretek szerzése céljából" ("...ut linguis et aliis honestis iisque utilibus artibus, praecique arti medicae incumbere").¹⁰⁶ A helytartótanács akceptálta a kérelmező indokait és a hozzácsatolt vármegyei felterjesztést, ezért 1748. június 5-én egy évre érvényes útlevelet állított ki Peken Keresztély számára.¹⁰⁷

Az ifjú Peken 1748 szeptemberében iratkozott be a wittenbergi egyetem orvosi karára, majd két szemeszter elvégzése után hazatért szülővárosába. Tanulmányai folytatása céljából

1749. augusztus 1-jén ismét útlevelért folyamodott a helytartótanácsához, amely pártolólág terjesztette fel kérelmét a királynőhöz.¹⁰⁸ Mária Terézia szeptember 30-án járult hozzá a kérelem teljesítéséhez, azzal a kitételrel, hogy amennyiben Peken egy évnél tovább szándékozik külföldön maradni, újabb folyamodványt köteles benyújtani.¹⁰⁹

Peken Keresztély 1751-ig folytatott orvosi és matematikai tanulmányokat Jénában, Halléban és Wittenbergben,¹¹⁰ majd az év szeptember 25-én védte meg doktori disszertációját, amely a vértolulás problémájával foglalkozott.¹¹¹ Október 8-án tért vissza Magyarországra és még az év végén Gömör vármegye főorvosává, a korabeli terminológia szerint "fizikusává" nevezték ki.¹¹² Ezt az állást azonban csak másfél évig töltötte be, mivel a protestáns orvos – pontosan nem ismert okok miatt – összeütközésbe került a vármegye többségében katolikus vezetőivel. Ezért 1753. június 18-án Peken azzal a kérelemmel fordult a helytartótanácsához, hogy engedélyezze számára az Oroszországba való kiutazást. Beadványában arra hivatkozott, hogy Pétervárott matematikai stúdiumokat szeretne folytatni. Erre kiváló lehetősége lenne, mivel nagybátyja, Fukker Mátyás pétervári rendőrfőnök meghívta és a szükséges költségeket biztosítaná számára.¹¹³ A helytartótanács még az év nyarán engedélyezte Peken Oroszországba történő utazását és lehetővé tette, hogy Pétervárott három évig maradhasson matematikai tanulmányok folytatása céljából.¹¹⁴

Peken Keresztély 1755 őszen érkezett Pétervárra, és mint csapatorvos november 18-án lépett be az orosz katonai egészségügyi szolgálatba.¹¹⁵ Alig egy évvel később, 1756. december 6-án már ő hívta meg katonatorvosnak Pétervárra sógorát, Hambacher Sámuelét. E meghívólevél tanúsága szerint, mielőtt orvososi kinevezését megkapta volna, vizsgát kellett tennie az Orvosi Kancellária (Megyicinszkaja Kanceljarija) bizottsága előtt anatómiából, élettanból és általános orvostanból, hogy jól ismeri-e Boerhaave, Winslow, Haller munkásságának tudományos eredményeit.¹¹⁶ Ezt követően évi 600 rubeles fizetéssel Pétervárott csapatorvossá nevezték ki, majd 1756. szeptember 17-én hadosztályorvosi beosztásba Moszkvába helyezték át.¹¹⁷

1759. december 31-én Peken Keresztélyt a pétervári katonai kórház főorvosává léptették elő J. A. Poletika helyére.¹¹⁸ Ebben nagy szerepe volt a cár házi orvosának és az Orvosi Kancellária vezetőjének, Pavel Zaharjevics Kondoidének, aki nagyra becsülte Peken képességeit és mindvégig támogatta szakmai előmenetelében. Az ő javaslatára nevezték ki 1760. szeptember 30-án Pekent a nemesi ifjak kadétintézetének (Sljahetnij szuhoputnij kadetszkij korpusz) főorvosává.¹¹⁹ Itteni állása lehetővé tette számára a tudományos munkával való foglalkozást is: 1761-ben fogott hozzá a "Házi gyógykezelő, avagy a gyógyítás egyszerű

módja" (Domasnyij lecsebnjik, ili prosztoj szposzob lecsenyija) című művének megírásához, amely megjelenését követően, a 18. század utolsó harmadában az egyik legnépszerűbb orvosi kiadvány lett Oroszországban.

Peken karrierjének fontos állomását jelentette II. Katalin cárnő 1763. november 12-ei rendelete, amely a magyar származású orvost az újonnan megszervezett Orvosi Kollégium tudományos titkárává, s egyúttal kollégiumi tanácsossá nevezte ki, évi illetményét pedig további 400 rubellel felemelte.¹²⁰

Az Orvosi Kollégium titkáráként Peken az orosz tudományos élet egyik ismert személyiségévé vált, akinek 1765-ben fontos szerepe volt a Szabad Gazdasági Társaság létrehozásában. A "Trudi Volnovo Ekonomicseszkoivo Obscsesztva" kiadványsorozat első kötetében, 1765-ben tízoldalas cikket közölt "A köznép lakásainak építéséről" (O sztrojenyii zsilih pokojev dljá prosztoivo naroda) címmel. A felvilágosító jellegű cikkét Peken azzal a szándékkal jelentette meg, hogy felhívja az orosz hatóságok figyelmét a falusi nép lakásviszonyainak elmaradottságára, a környezethigiéniai problémákra. A kiváló orvos véleménye szerint nemzetgazdaságilag helytelen dolog az egészségre káros, nyirkos, nehezen fűthető, rosszul szellőztethető, többnyire kémény nélküli parasztházak építése. Az ilyen hibás "takarékossgal", fukarsággal csak azt érik el a földesurak, hogy jobbágyaik már fiatalon megbetegszenek és korán meghalnak, amiből lényegesen nagyobb káruk származik a tulajdonosoknak, mint ha jó lakásokat építenének. Embertelenség és kegyetlenség ugyanis – vallotta Peken Keresztély – valamelyes "anyagi megtakarítás" kedvéért korszerűtlenül megépített, egészségtelen kunyhókban való életre kényszeríteni a falvak népét.¹²¹

Az Orvosi Kollégium felkérésére és a Szabad Gazdasági Társaság támogatásával azzal a céllal jelent meg 1765-ben Peken "Házi gyógykezelő" (Damasnyij lecsebnjik) című munkája, hogy a távoli provinciákban élő nép számára hasznos és közérthető orvosi ismereteket, gyakorlati útmutatásokat nyújtson a járványok illetve népbetegségek elleni védekezésben: "Művem megírásakor az a szándék vezérelt – írja Peken –, hogy bemutassam az egyszerű embereknek, miként tudnak önmagukon segíteni hideglelés, magas láz, kólika és más hasonló betegségek esetén."¹²² A könyv írója azt is feladatául tűzte ki, hogy "kellőképpen megvilágítsa, miként őrizhetik meg az emberek egészségüket..., és betegség esetén milyen módon segíthetnek önmagukon olyan településeken, ahol nem mindig könnyű orvost találni."¹²³

A 13 fejezetre és függelékre tagolódó "Házi gyógykezelő" bevezető része általános áttekintést ad a kiegyensúlyozott, erkölcsös életvitel és a lelki nyugalom fontosságáról, a

helyes táplálkozás szükségességéről, a rossz lakáskörülmények, a dohos és nyirkos levegő ártalmairól, a higiénia és az emberi test tisztántartásának elengedhetetlen voltáról. Peken önálló fejezetekben ismerteti a leggyakoribb betegségek, így a hidegrázás, a torok-, tüdő-, vastagbél-, máj- és vesegyulladás tüneteit, a gyomor-, bél- és epebántalmak fajtáit, amelyekre praktikus, házi körülmények között is alkalmazható gyógymódokat javasol.¹²⁴ Minden bizonnyal rendkívül hasznosak lehettek a szerző arra vonatkozó tanácsai, miként csökkenthető a beteg láza és szomjúságérzete, hogyan javítható étvágytalansága és mely gyógyfüvek használata ajánlatos.¹²⁵ A további fejezetek az orrvérzés, a fejfájás, a viszketés, a női- és gyermekbetegségek otthoni gyógyítási lehetőségeit, majd végezetül a könyv a házi patika legszükségesebb tartozékait sorolja fel.¹²⁶

Peken munkája, amely a 18. század utolsó harmadában öt kiadást ért meg (1765-ben, 1766-ban, 1768-ban, 1787-ben és 1793-ban) az egyik legismertebb népszerűsítő orvosi munkának számított, mivel az általános higiénia, a prevenció és a legalapvetőbb gyógyszerek (gyógyfüvek stb.) kérdéseit közérthető módon tárta az olvasók elé. A szerző ezen műve teremtette meg Oroszországban az úgynevezett lecsebnik műfaját, amelyre könyve maradandó hatást gyakorolt. Ezt bizonyítják a később megjelent hasonló témájú kiadványok, köztük az "Új házi gyógykezelő" (Novij domasnyij lecsebnik)¹²⁷ és az 1799-ben kiadott híres "Falusi tükör" (Gyerevenszkoje zerkalo).

Peken Keresztély másik híres munkája 1766-ban látott napvilágot "Szposzob, kak szelszkim obivatyeljam polzovaty szebja v oszpe" (A himlő elleni gyógykezelés módja a falusi lakosság körében) címmel, amely ugyan nem gyakorolt olyan maradandó hatást mint első műve, orvostörténeti szempontból azonban kétségtelenül jelentős.¹²⁸ A 49 oldalas kiadvány Oroszországban az elsők között tárgyalta a himlő házi gyógyításának módjait, négy évvel megelőzve Thomas Dimsdale hasonló témájú könyvének¹²⁹ orosz nyelvű fordítását. Peken rendkívül fontosnak tartotta a himlő tüneteinek mihamarabbi felismerését, amelyről a következőket írta:

"A legfontosabb szabály, amelyet a himlő hosszas kezelésekor szem előtt kell tartani az, hogy állandóan figyelni kell a láz emelkedését, és – a körülményekhez képest – a csökkentésére kell törekedni. És hogy ezt mindenki világosan megértse, a következőkre kell ügyelni: a láz emelkedését főként arról lehet megismerni, hogy a beteget forróság önti el, a szeme véressé, a tekintete zavarossá válik, mintha lázalom gyötörné; a nyelve kiszárad, a halántéka pedig mintha szétrepedne a fájdalomtól. A beteg lélegzete szaporábbá válik, a vizelete vörös és égető lesz; a mellében elviselhetetlen nyomást érez; a fejét, derekát, hátát,

kezet és lábát erős fájdalom kínozza..."¹³⁰

Peken részletesen leírta a himlő egyszerű és súlyosabb változatait, amelyek gyógyítására praktikus tanácsok egész sorát mutatta be. A könyv írója annak a nézetének adott hangot, hogy Oroszországban is kívánatos lenne a himlőoltás (variabilizáció) bevezetése, amellyel emberek ezreinek életét lehetne megmenteni.

Amikor 1770-ben súlyos pestisjárvány tört ki Oroszországban, Peken Keresztély a fontos kereskedelmi útvonalak csomópontjában levő Szmolenszkbe utazott, ahol T. P. Tyekutyev kormányzó támogatásával vesztegzár-rendszert állíttatott fel, hogy megakadályozza e ragályos betegség terjedését. Több mint egy évig dolgozott a helyszínen, majd tapasztalatairól "Observationes medica de peste smolenskia" címmel írt tanulmányt.¹³¹

Az 1770-es években Peken különösen két területre koncentrált munkáját: egyrészt az Orvosi Kollégium titkáráként jelentős szervezői és egészségügy-irányítási tevékenységet végzett, másrészt ekkor készítette el az első általános érvényű, a birodalom egész területére vonatkozó gyógyszerkönyvet, amely a "Pharmacopoea Rossica" címen ismeretes. E munkája 1778 végén 1800 példányban jelent meg az akadémia nyomdájában, és a következő év elején jutott el a kórházakhoz, gyógyszerházakhoz.¹³²

A Peken által összeállított gyógyszerkönyv, amelyet orosz és latin nyelvű előszó vezetett be, precíz leírást adott a súlymértékekről és a feltüntetett gyógyszerek, drogok összetételéről. A gyógyszereket alfabetikus rendben sorolta fel, megjelölve a latin és orosz nevüket, a növények rövid botanikai meghatározásán kívül pedig kitért oroszországi előfordulási helyükre is. A gyógyszerkönyv 58–136. oldalán az összetett készítményeket tárgyalta, de ez a rész tartalmazta a vények elkészítési módjára vonatkozó előírásokat is.¹³³

Peken Keresztély tudományos és szervezői munkásságát a cárnő oly nagyra értékelte, hogy 1779. május 21-én államtanácsossá nevezte ki.¹³⁴ Ám ezt a rangot, amelyet csak a legmagasabb államhivatalnokok kaptak meg, már nem viselhette sokáig, mivel még az év augusztus 24-én 49 évesen, agyvérzés következtében Szentpétervárott meghalt.¹³⁵

Peken két posztumusz munkáját tartja számon a tudománytörténet, amelyek 1805-ben jelentek meg nyomtatásban.¹³⁶ Az első tanulmány "De morbis hepatitis epidemicis" címmel került kiadásra, amelyben a szerző a fertőző májgyulladás tüneteit írta le az orosz hadseregben 1759-ben szerzett tapasztalatai alapján.¹³⁷ A másik, "De erysipelate maligno epidemico" című háromoldalas írás az orbánc veszélyességét és gyógyítási lehetőségét tárgyalta.

Peken Keresztély vitathatatlanul kimagasló életművet alkotott, amelyet az orosz orvostörténeti művek szerzői (W. M. Richter, Ja. Csisztovics és mások) nagyra értékelték, a magyar tudománytörténet azonban nem az igazi jelentőségének megfelelően kezelte ezt ideig.¹³⁸

Peken Mátyás

Híres orvosként vált ismertté Peken Keresztély fia, Mátyás is, aki 1756-ban született Pétervárott.¹³⁹ Az ifjabb Peken egyetemi tanulmányait a göttingeni egyetem orvosi karán végezte, ahonnan 1779-ben, doktori diplomájának megszerzése után tért vissza Oroszországba. Ezt követően az Orvosi Kollégium által kirendelt bizottság előtt (amelynek tagjai Peter Asch professzor és a híres szemész, Th. H. W. Lerche voltak) vizsgát kellett tennie, hogy a külföldön szerzett diplomáját nosztrifikálják.¹⁴⁰ Az 1779. szeptember 3-ai sikeres vizsga után a pétervári tengerészeti kórház alorvosává nevezték ki évi 300 rubeles fizetéssel.¹⁴¹

1780 elején Peken Mátyás előterjesztéssel fordult az Orvosi Kollégiumhoz, amelyben felajánlotta, hogy mindkét pétervári kórházban szívesen tartana szülészeti előadásokat. Javaslatát el is fogadták, és még az év márciusában fizetését 150 rubellel felemelték, majd májusban docensi beosztásba áthelyezték a kronstadti tengerészeti kórházba, Makszim Makszimovics Ambogyik helyére.¹⁴² Három év múlva, 1783. december 6-án 27 évesen kapta meg professzori kinevezését, amelyet követően tíz évig maradt a kronstadti kórházban. Ez idő alatt nagy odaadással végezte gyógyító munkáját, amellyel párhuzamosan anatómiai, fiziológiai és szülészeti előadásokat is tartott. Bízva kitűnő szaktudásában, amelyet az 1788-ban megjelent "Fiziológia"¹⁴³ című könyve is bizonyított, arra kérte az Orvosi Kollégium vezetését, hogy nevezze ki valamelyik pétervári kórház élére. Mivel ezt a kérelmét nem fogadták el, hanem ehelyett a rigai katonai kórház irányítását akarták rábízni, sértődötten benyújtotta lemondását, s ezután 1793. március 24-én elbocsátották az állami szolgálatból.¹⁴⁴ 1793 tavaszán Peken Mátyás kérvényt nyújtott be az orosz hatóságokhoz, amelyben moszkvai állandó letelepedési engedélyért folyamodott. Ehhez a hozzájárulást hamarosan meg is kapta, és mint híres orvos jól jövedelmező magánpraxisba fogott. Ám még az év őszén szakmai fejlődése és hivatali karrierje folytatása érdekében az újbóli állami szolgálatba lépést kérelmezte. Mivel az Orvosi Kollégium nagyra becsülte tudományos felkészültségét, az ifjabb Pekent még 1793. november 11-én kinevezte professzornak a moszkvai kórházba, ahol patológiát és gyakorlati orvostant

adott elő.¹⁴⁵ Kitűnő kvalitásainak elismerését jelzi, hogy évi fizetését ekkor 1000 rubelben állapították meg, és 1794. október 16-án az Orvosi Kollégium felvette tiszteletbeli tagjai közé.¹⁴⁶

Az orosz orvostörténetben Peken Mátyás kimagasló helyet vívott ki magának azzal, hogy 1797. január 29-én a moszkvai kórházban állandó klinikai kórtermet hozott létre, amely a maga nemében első volt az országban.¹⁴⁷ A tudománytörténet szempontjából legalább ilyen jelentőségű az a tény, hogy munkahelyén több tehetséges fiatal szakembert nevelt, köztük Jefrem Muhint (a világhírű sebész, N. I. Pirogov tanárát), aki 1795 szeptemberétől Peken adjunktusaként dolgozott.¹⁴⁸

Kórházi munkája mellett Peken Mátyás jelentős publikációs tevékenységet végzett, amely összességében gazdag életműről tanúskodik. Művei közül kétségtelenül a legnagyobb jelentőségűnek a kronstadti tartózkodása idején írott "Fiziológia" című könyve tekinthető, amelynek célkitűzéseiről így vélekedett: "Legjobb tudásom szerint arra törekedtem, hogy lerakjam az alapjait ennek a diszciplinának, mindezt világosan és röviden, következetesen elkerülve mindenféle kitalációt és az igazság által meg nem erősített okoskodást."¹⁴⁹

A 375 oldal terjedelmű, négy részből, összesen 39 fejezetből álló, alapvetően Albrecht von Haller (1708–1779) hatásának szellemében íródott mű – amely egy évvel később látott napvilágot, mint Makszim Makszimovics Ambogyik hasonló témájú könyve – a korabeli élettani ismeretek magas szintű tudományos szintézisét tartalmazza. Könyvének előszavában a szerző így fogalmazza meg a fiziológia tárgyát és lényegét: "A fiziológia rendkívül fontos és nagy területet felölelő tudomány, amely a tudósoknak az embereken végzett legmegbízhatóbb megfigyeléseiben, az állatokon végrehajtott megismételt és szándékos kísérleteken, valamint az emberi testben végbemenő folyamatok fizikai jellemzőinek összehasonlításán és megismerésén alapszik. E tudomány számos részletét ez ideig még nem sikerült teljesen megvilágítani és kizárólag csak elméleti feltevésekre épülnek."¹⁵⁰

A szerző könyvének első része (2–66. old.) a szív, a véredényrendszer, a vérkeringés fiziológiai törvényeiről és a légzés mechanizmusáról, a második rész (67–168. old.) az emberek és állatok agyműködéséről, az irritabilitás és a szenzibilitás lényegéről, valamint az ébrenlét és az álom viszonyáról ad szaktudományos áttekintést. A mű harmadik szerkezeti egysége (169–275. old.) a szomjúság és az éhség élettani okait, az emésztés folyamatát, a belső szervek működését, a máj és a belek funkcióját, a vizeletkiválasztás mechanizmusát, a negyedik rész (276–374. old.) pedig a terhesség, a születés, az élet és a halál fiziológiai alapjait tárja az olvasók elé.

A fenti könyv publikálása után két évvel később jelentette meg Peken Mátyás "O lihoradkah" (A hidegrázásról. Szentpétervár, 1790) című munkáját, majd 1796-ban adta ki az "Új házi gyógykezelő" (Novij domasnyij lecsebnjik) c. művét, amely ugyan megőrizte apja nagy sikerű népszerűsítő kiadványának szerkezeti felépítését, valójában azonban teljesen önálló alkotásnak tekinthető, mivel abba beledolgozta a 18. század utolsó harmadának legújabb orvostudományi eredményeit is. 1811-ben látott napvilágot "Bevezetés a sebészetbe" (Vvegyenyije v hirurgiju) című műve, amelyet hat évvel később követett "Az egészség és az élet megőrzéséről" (O szohranyenyii zdorovja i zsziznyi) című utolsó munkája.¹⁵¹

Ezzel a figyelemre méltó tudományos teljesítménnyel magyarázható, hogy az ifjabb Peket 1804-ben az uralkodó államtanácsosi rangra emelte.¹⁵² Professzori tisztét a moszkvai kórházban 1810-ig töltötte be, de még ezt követően is gyakorta meghívták konzíliumokra. Szakvéleményét komplikáltabb esetekben Matvej Jakovlevics Mudrov professzor is kikérte, aki Pekenről a legnagyobb elismeréssel nyilatkozott.¹⁵³

E kiváló orvos életének utolsó éveiről már nem rendelkezünk adatokkal. Feltételezhetően az 1820-as évek elején hunyt el Moszkvában. Életművének mérlegelésekor túlzás nélkül állíthatjuk, hogy működése nem múlt el nyomtalanul Oroszországban, hiszen tudományos örökségének továbbvivője az a Jefrem Muhin lett, akinek személyében a 19. század első felének egyik legkiemelkedőbb orosz orvosát tiszteljük.

Orlay János

Az Oroszországba került magyar származású orvosok közül a legjelentősebb karriert Orlay János (orosz nevén Iván Szemjonovics Orlej) érte el, aki az Orvosi–Sebészi Akadémia (Megyiko–hirurgicseszkaja akagyemija) titkáráként, I. Sándor cár házi orvosaként, több nyugat–európai tudományos társaság tagjaként, J. W. Goethe barátjaként és Ny. V. Gogol nevelőjeként vált ismertté.¹⁵⁴ Születésének helyéről és időpontjáról a szakirodalom hosszú ideig ellentmondásos adatokat tartalmazott, Tardy Lajos kutatásai a budapesti Piarista Levéltárban azonban egyértelműen bizonyították, hogy Orlay 1770-ben, az Ungvártól nem messze fekvő Palágy községben látta meg a napvilágot.¹⁵⁵ Családjáról ismert, hogy ősei 1571-ben kapták meg a nemességet,¹⁵⁶ és az évszázadok során a "karvai" előnevet használták. Apja, Orlay Simon katonatisztként a vlach határőrezredben szolgált, édesanyjáról pedig csak annyit tudunk, hogy Beleznay Katalinnak hívták.¹⁵⁷

Alapfokú iskoláit Orlay Munkácson, középiskolai tanulmányait 1782-től az ungvári, majd 1785-től a nagykárolyi római katolikus főgimnáziumban végezte.¹⁵⁸ 1787-ben iratkozott be a nagyváradi akadémia bölcsészeti karára,¹⁵⁹ ezt követően pedig 1788-ban a lemerbergi (Ivovi) egyetem hittudományi karán folytatta tanulmányait, ahol a kísérleti fizikát Martinovics Ignác (1755–1795) professzor, a magyar jakobinus mozgalom későbbi vezére tanította. A történelmet és a klasszikus nyelveket Fessler Ignác Aurél professzornál hallgatta, aki visszaemlékezéseiben Orlayt az egyetem három legjobb hallgatója között említette.¹⁶⁰ 1789. augusztus 27-én az ifjú Orlay Pesten belépett a piarista rend kötelékébe, és az év őszétől az egri teológiai főiskolán folytatta stúdiumait.¹⁶¹ Ezek befejezése után, az 1789/90-es tanévben a nagykárolyi kegyesrendi gimnázium tanára lett, ahol történelmet, földrajzot, görög és latin nyelvet tanított.¹⁶²

Orlay mindössze egy évet töltött a nagykárolyi gimnáziumban, ahonnan minden bizonnyal azért kellett távoznia, mert – bár belépett a piarista rendbe – nem kívánt felszentelt pap lenni. Ezért 1790-ben az egyik világi gimnáziumba kérte áthelyezését, a helytartótanács azonban augusztus 25-én tartott ülésén elutasította kérelmét.¹⁶³ Ezt követően még az év őszén a pesti egyetem egyik megüresedett tanári állására nyújtott be pályázatot, ám ez a törekvése sem járt sikerrel, mivel a betöltendő adjunktusi helyre nem találtak elég felkészültnek.¹⁶⁴

Ezek a kudarcok érthetően elkeserítették Orlayt, aki 1790/91 telén döntő lépésre szánta el magát, és feltehetően a bécsi orosz követség támogatásával Pétervárra utazott. 1791. március 8-án érkezett meg az orosz fővárosba, ahol májustól az Orvosi–Sebészeti Tanintézet (Megyiko–hírgicseszkoje ucsiliscse) ösztöndíjas hallgatója és egyidejűleg a pétervári katonai kórház gyakornoka lett.¹⁶⁵ A következő év elejétől már saját költségén végezte tanulmányait, és kórházi fizetéséből tartotta fenn magát.¹⁶⁶ Ez idő tájt vette fel az Orlov nevet, amelyet a források szerint 1797-ig viselt, ezt követően pedig régi nevének használata szerepel a dokumentumokban.

1793. február 14-én tette le Orlay az orvosi vizsgát, s ezt követően továbbra is a pétervári katonai kórházban dolgozott.¹⁶⁷ Ugyanezen év szeptember 24-én nevezték ki az Orvosi Kollégium tudományos titkárának segítőjévé,¹⁶⁸ s ezt a munkakört oly lelkesen és odaadással végezte, hogy hamarosan felkeltette a cárnő udvari orvosának, Jacob Wylle-nek figyelmét. Az ő közbenjárására 1794. július 31-én Orlayt államköltségen "az orvosi–sebészeti tudományokban való tökéletesedés céljából" a bécsi sebészeti főiskolára, a híres Josephinumba küldték.¹⁶⁹ Itteni tanulmányait példás szorgalommal végezte, de arra is maradt ideje, hogy részt vegyen a Bécsben tanuló vagy ott állásban levő magyarok társasági és

kulturális életében. Ekkor ismerkedett meg Görög Demeterrel¹⁷⁰ és Kerekes Sámuellel (a "Hadi és Más Nevezetes Történetek" című magyar nyelvű lap szerkesztőivel), Tertina Mihállyal (az antiklerikális nézeteiről ismert pozsonyi lapkiadóval), Schedius Lajossal (1768–1847, a pesti egyetem későbbi irodalom- és esztétikaprofesszorával),¹⁷¹ Balugyánszki Mihállyal (1769–1847)¹⁷² és másokkal. Bécsben kötött ismeretségeit Orlay évek múltán is rendszeresen ápolta, és ezzel is magyarázható, hogy később több kiváló magyar pedagógust és tudóst sikerült megnyernie az Oroszországba való áttelepedésre.

Orlay kitűnő természettudományos felkészültségét jelzi, hogy amikor 1795-ben Bécsből a jénai egyetemre utazott, az ottani Természetkutató Társaság (Naturforschende Gesellschaft) "a természettudományokban tanúsított kiváló tehetségének az elismeréseként" tiszteletbeli tagjai közé választotta.¹⁷³ Németországi stúdiumait követően, "1797. július 17-én, külföldi tanulmányairól visszatérően az Orvosi Kollégium tudományos titkárának helyettese lett."¹⁷⁴ Még ugyanezen év szeptemberében, az előbb említett állása mellett Orlayt kinevezték a Szemjonovi-gárdaezred orvosává,¹⁷⁵ de ezt a tisztségét csak 1799. szeptember 30-ig töltötte be, mivel ekkor saját kérésére felmentették állásából.¹⁷⁶ Ezt követően október 19-étől a pétervári országos postahivatal vezető orvosa lett, 1800. március 9-én pedig udvari sebészi kinevezést kapott,¹⁷⁷ ami magasba ívelő karrierjének tényleges kezdetét jelentette Oroszországban. Ekkortól számítható tudományos publikációs tevékenységének kezdete, valamint az "Observationes Medico-Chirurgorum Ruthenici Imperii" című szakfolyóirat szerkesztésében való részvétele is.

1801 márciusában, amikor I. Pál cár merénylet áldozata lett, Orlay János teljesített szolgálatot a meggyilkolt uralkodó holtteste mellett, s ezt I. Sándor ezer rubel tiszteletdíjjal jutalmazta.¹⁷⁸ A trónra került új uralkodó és közvetlen környezetének néhány tagja, köztük Konsztantyin nagyherceg és Novoszilcev gróf később is megkülönböztetett figyelemben részesítették Orlay működését, s ezzel magyarázható, hogy 1802. április 2-án udvari tanácsosi címmel ruházták fel.¹⁷⁹

Az 1800-as évek elejétől Orlay nagy energiával azon fáradozott, hogy elősegítse a Magyarországról Oroszországba áttelepülni szándékozó, többnyire szláv eredetű pedagógusok és tudósok állami szolgálatban való alkalmazását. 1803. március 5-én részletes felterjesztést nyújtott be Novoszilcev grófnak, I. Sándor mindenható bizalmasának, amelyben Lódy Péter, Balugyánszky Mihály, Kukulnik László, Görög Demeter, Vladimir Mihály pécsi logikaprofesszor, Petrsevics András pesti ügyvéd, Sztojki Atanáz szerb tudós és mások Oroszországba történő meghívását javasolta, mivel a felsorolt személyek szívesen állnának

cári szolgálatba.¹⁸⁰ Orlay minden bizonnyal megkapta terve végrehajtásához a legfelsőbb hatalom hozzájárulását, hiszen a következő években több magyar származású szakember (köztük Balugyánszky, Lódy, Kukolnik, Sztojkióvić, Koritáry, Fessler) érkezett Pétervárra, illetve az újonnan alapított egyetemekre.

Orlay ez idő tájt írott meghívólevelei jól szemléltetik, milyen előnyöket vázolt fel bennük az Oroszországot második hazájuknak választó magyar tudósok előtt. Erre legjobb példaként a Balugyánszky Mihályhoz írott levele említhető, amelyet a Schedius Lajos szerkesztésében megjelent "Zeitschrift von und für Ungern" című folyóirat is közzétett: "Az egyes egyetemi karokon működő tanárok olyan előnyöket élveznek Oroszországban, mint sehol másutt a világon, ezért nem is lehet csodálkozni azon, hogy az orosz tanszékek elnyeréséért oly sok német, angol és francia tudós verseng. A sok tudós pályázó kapcsán Reád gondoltam, nagyhírű férfiú, akiről jól tudom, hogy a politikai tudományok tudósa vagy, aki jártassággal rendelkezél az orosz nyelvben is. Amennyiben a politikai tudományok igen tiszteletre méltó tanszéke megfelelné Neked, úgy azt felajánlom számodra, minthogy megfelelőbbnek vélem inkább magyarral, semmint más idegennel betölteni ezt az oly számos előnnyel járó tanszéket..."¹⁸¹

1804-től több orosz és külföldi tudományos társaság választotta tagjai közé Orlayt, aki polihisztorként nem csak az orvostudomány, hanem a mineralógia, a növénytan, a régészet és a magyar őshazakutatás területén is ért el eredményeket. 1804. október 15-én lett a moszkvai Orvosi és Fizikai Társaság tagja (amelynek elnöke ekkor Keresztúry Ferenc volt),¹⁸² 1805. november 15-én pedig az altenburgi Botanikai Társaság választotta tagjai sorába.¹⁸³ 1805. március 7-én orvosi pályáján érte újabb elismerés, mivel ekkor I. Sándor házi orvosának, báró Wylle-nek első helyettesévé nevezték ki.¹⁸⁴

A következő év újabb elismerések sorát hozta Orlay számára, akit 1806. július 6-án a königsbergi egyetem bölcsészdoktori diplomával tüntetett ki.¹⁸⁵ Még ugyanezen év október 20-án a dorpati (tartui) egyetem az orvostudomány és sebészet doktorává fogadta "Dissertatio inauguralis medica sistens doctrinae de viribus naturae medicatricibus historiam brevem, expositionem vindicas" című műve alapján, amely a következő évben nyomtatásban is megjelent.¹⁸⁶ Orlay ezen munkája a kórélettan problematikájával, az egészséges szervezet fiziológiai működésével, a betegségek és kóros folyamatok keletkezési mechanizmusával, valamint a "természet gyógyító erőivel" (vis naturae medicatrix) foglalkozott, felhasználva Friedrich Hoffmann (1660–1742), Albrecht Haller (1708–1779), Daniel Georg Balk (1764–1826) és mások kutatási eredményeit. A szerző különösen a dorpati Balk professzor

munkásságáról nyilatkozott elismerően, aki disszertációja megírására ösztönözte és az elkészült művet szakmailag átnézte.¹⁸⁷

1806-ban az uralkodó különleges engedélyével Orlay több európai országba tett utazást, amelynek során ismeretséget és barátságot kötött J. W. Goethe-vel is. Az ő ajánlására vette fel Orlayt a jénai Ásványtani Társaság (Mineralogische Societät) tagjai sorába, ami nagy szakmai elismerésnek és megtiszteltetésnek számított.¹⁸⁸ A két kiváló tudós közötti elmélyült, szívélyes baráti kapcsolatot jól illusztrálja az a levél, amelyet 1806. augusztus 15-én a csehországi Éger városából írt Orlay a német költőfejedelemnek: "Több ízben is kerestelek Téged, hogy személyesen fejezzem ki köszönetemet azért a különleges jóságodért és kedvességédért, amellyel engem távollétemben kitüntettél, minthogy azonban távol voltál (amit felettébb fájjalok), nem tudtam tiszteletemet tenni. Engedd meg tehát, kiváló férfiú, aki oly nagymértékben szíves és előzékeny voltál irányomban, hogy elvonjalak magasztosabb teendőidtől és kifejezzem Neked lellem legmélyebb háláját. Herculesre mondom, serényen arra fogok törekedni, hogy semmit se mulasszak el abból, ami csak elvárható a Hozzád olyannyira ragaszkodó embertől, sőt ha a halál után is van valami érzés, még hamvaimban is parázslani fog az Irántad érzett hálás emlékezés."¹⁸⁹

Oroszországba való visszatérte után Orlay változatlan odaadással végezte szerteágazó feladatait. Önzetlenségét és nagylelkűségét bizonyítja az a tény, hogy 1807-ben a pétervári Felsőfokú Pedagógiai Tanintézetnek (Viszseje pedagogicseszkoje ucsiliscse) ajándékozta ornitológiai (madártani) gyűjteményét, mely tetteért az uralkodó briliánsgyűrűvel tüntette ki.¹⁹⁰

Orlay jóindulata és segítőkészsége magyarországi barátai előtt is közismert volt, amit Schedius Lajos 1807 nyarán hozzá írott levele egyértelműen tanúsít. Ebben ugyanis Schedius két magyar utazó, Szupp József nyomdász és Babits Imre kamarai tisztviselő számára kért Orlaytól baráti támogatást: "...semmit sem óhajtanék ugyanis inkább, minthogy Te is szívesen vedd azt a törekvésemet, amellyel az Oroszországba törekvő magyarok boldogulását szeretném előmozdítani; hiszen a Te lelkedet – akinek a haza iránti kiváló szeretetét és honfitársai iránt tanúsított jóakarátát valamennyien tisztelettel szemléljük – ugyanazok a törekvések foglalkoztatják. A jelen sorokat Szupp és Babits urak fogják Neked átadni..., akik magánügyben, elsősorban mégis Oroszország megismerése céljából, különösképpen pedig Pétervár tanulmányozása végett vállalják ezt a hosszú és nehéz utat. Egyikük sem méltatlan a Te kegyedre és jóindulatodra, ki a haza minden polgárát, aki annak díszére kíván lenni, felkarolod és pártfogolod."¹⁹¹

Az 1808-as esztendő újabb jelentős szakmai sikert hozott Orlay számára, hiszen augusztus 27-én az Orvosi–Sebészi Akadémia (az Orvosi Kollégium jogutóda) titkárává választották.¹⁹² Ebben a funkciójában döntő szerepe volt az új orosz katonai gyógyszerkönyv ("Pharmacopoea castrensis Ruthenica") szerkesztésében és kiadásában. Feltételezhető, hogy ezen tevékenységeinek elismeréseként kapta meg 1808. január 9-én a kollégiumi tanácsosi címet.¹⁹³ Tudományos és szervezőmunkája mellett Orlay ezekben az években aktívan részt vett a pétervári szabadkőműves páholy összejövetelein is, amelyeknek rendszeres látogatói voltak – az orosz politikai és kulturális élet vezető személyiségein kívül – a Magyarországról érkezett Lódy Péter, Fessler Ignác Aurél, Dobsa Ferenc és Hauenschild Frigyes (a Carszkoje Szelo-i líceumban Puskin tanára) is.¹⁹⁴

1809-ben látott napvilágot Orlay "Oratio in laudes Russiae principorum, scientiarum promotione clarissimorum"¹⁹⁵ című munkája, amelyet eredetileg az Orvosi–Sebészi Akadémia megnyitásakor mondott el a személyesen megjelent I. Sándor cár üdvözlésére. E műve az akadémia és az oktatásügy nagy mecénásaként dicsőíti az orosz uralkodót, akinek bőkezűségét az egyiptomi Ptolemaioszhoz, illetve I. Péter és II. Katalin tudománypártoló tevékenységéhez hasonlítja. A szerző magasztalja az új oktatási intézmények, főként az egyetemek létrehozásában kiemelkedő szerepet játszó I. Sándor érdemeit, amelyek méltán avatják őt a tudományok, a művészetek és az ifjúság jótevőjévé.

1809 májusában az Orosz Történelmi és Régészeti Társaság (Russzkoje isztoriko–arheologicseszkoje obsesztvo) is tagjai közé választotta Orlayt, majd még ugyanebben az évben – kiemelkedő szolgálatai elismeréséül – a cár a Szent Vlagyimir–renddel tüntette ki. Amikor pedig 1810-ben újabb hosszabb külföldi útra indult, az erlangeni Orvosi Társaság vette fel tagjai sorába.¹⁹⁶

1811-től Orlay fontos szerepet vállalt az Orvosi–Sebészi Akadémia által kiadott "Vszeobscsij zszurnal vracsebnój nauki" című szakfolyóirat szerkesztésében. Ebben a munkájában némi törést jelentett, hogy a Napóleon elleni honvédő háború idején, 1812-ben a pétervári katonai kórházba kérte áthelyezését, hogy részt vehessen a sebesültek gyógyításában. Ezen szolgálataiért 1814. március 20-án az uralkodó a Szent Anna–rend második osztályával, valamint a honvédő háború bronzérmével tüntette ki.¹⁹⁷ Ugyancsak az 1814-es esztendőhöz kapcsolódik az a nagylelkű gesztusa is, amikor felbecsülhetetlen értékű orvostörténelmi kéziratait az Orvosi és Fizikai Társaságnak adományozta. Fenti szolgálatai alapján 1816. szeptember 14-én érdemelte ki Orlay az államtanácsosi címet, amely a legmagasabb államhivatalnoki elismerést jelentette.¹⁹⁸

Orlay ezzel elérkezett pályafutásának csúcspontjára, amelyet követően azonban váratlan fordulat következett be életében. Egészségi állapotát ugyanis kikezdte a számára szokatlan, nyirkos és szeles pétervári klíma, s emiatt szervezete folyamatosan leromlott és mind nagyobb nehézségekbe ütközött felelősségteljes munkájának ellátása. Ezen kívül magánéletében is megrendítő csapás érte és szinte teljes anyagi csődbe jutott, amit az okozott, hogy hosszú évek alatt összegyűjtött vagyonát barátjának, Iván Mescserszkij hercegnek kölcsönözte, aki azonban fizetéképtelenné vált. E szerencsétlenség következtében Orlay lelkiileg teljesen összeomlott és ezért az Orvosi–Sebészi Akadémia titkári teendői alóli felmentését kérte. Beadványát az uralkodó 1817 tavaszán fogadta el, s egyúttal évi 2000 rubel összegű járadékot állapított meg számára. Kiváló szakmai munkájának elismeréseként pedig még az év június 17-én az Orvosi–Sebészi Akadémia tiszteletbeli tagjai közé választotta.¹⁹⁹

Amikor egészségi állapota némileg rendbe jött, a báró Wylle-hez és a kultuszminiszterhez írott leveleiben azt kérte, tegyék lehetővé, hogy számára elviselhetőbb, az éghajlati viszonyok szempontjából kedvezőbb, valamelyik dél–oroszsországi városban kaphasson új szolgálati beosztást. Kérése még 1817 őszén meghallgatásra talált, és befolyásos támogatói jóvoltából az orosz oktatásügy egyik patinás intézményének élére, a nyezsini gimnázium igazgatójává és egyidejűleg orvosává nevezték ki.²⁰⁰

Nyezsini éveinek legnevezetesebb, közvetve világirodalmi hatású eredménye az volt, hogy szerepe lehetett az orosz literatura későbbi klasszikusának, Ny. V. Gogol (1809–1852) nevelésében, szellemi arculatának formálásában. Kettőjük kapcsolatáról az ifjú Gogol többször is említést tett szüleihez írott leveleiben, amelyekben kissé csúfondáros hangnemben, de mindig igaz szeretettel emlékezett meg tanáráról.²⁰¹ Vitathatatlan tény, hogy Orlay keltette fel tanítványában az érdeklődést a kárpátaljai nép iránt, amelynek életét, szokásait az író később több művében, így a "Szörnyű bosszú" című elbeszélésében ábrázolt. A tanár és tanítványa szívélyes kapcsolatát tovább erősítette az a körülmény, hogy Orlaynak és a Gogol családnak egymáshoz közel feküdt a birtoka Poltava környékén, Kibinci falu határában. Ezzel is magyarázható, hogy a nyezsini igazgató néhány alkalommal Gogol szüleinek, Vaszilij Afanaszjevicsnek és Marija Ivanovnáknak vendégszeretetét élvezte.²⁰²

Nyezsini tartózkodása idején, 1819-ben, az ugyancsak magyar származású Jaksics Gergellyel együtt hosszú utazást tett a Kaukázus vidékére. Ezen vállalkozásában alapvetően két célkitűzés motiválta: egyrészt egészsége helyreállításának reménye a környezetváltozás következtében, másrészt a magyarok őshazájának és nyelvük eredetének kutatása. Részletes útfeljegyzései nem maradtak fent, de leveleiben²⁰³ – köztük Tertina Mihály pozsonyi

lapkiadóhoz – részletesen leírta, miként kereste fel a Tyerek folyó és Asztrahány között fekvő Magyar nevű várost, amelynek lakóit tévesen magyar eredetűeknek vélte. Bár Orlay nézetei a korabeli magyar sajtóban nagy feltűnést keltettek, mégsem találtak egyértelműen helyeslésre, mert már akkor érezhető volt nem kellő tudományos megalapozottságuk. 1820-ban írta kaukázusi útjáról barátjának, Tertina Mihálynak: "Bejártam a Kaukázust..., és mindenütt a saját szememmel láttam a régi magyarság nyomait. Azon a vidéken, amely a Don, a Kaukázus–hegység és a Kászpi–tenger között terül el, megtekintettem a Magyar nevű város romjait, amelyet ma is ugyanígy neveznek; megszemléltem a Török (Tyerek) nevű folyót és más helyeket, mint Mozdokot és Kő-bányát, melyet az oroszok mai napság is Kubáynak neveznek. Ebben az oroszoktól Kubáynak nevezett városban igen nevezetes bányák vannak, ezért méltán adták e helynek a magyar Kő-bánya nevet... Mindenütt észleltem a hegyi lakók és a magyarok nagy hasonlóságát; táncaik, büszke magatartásuk, igazságszeretetük és hajthatatlanságuk egyaránt jellemzi mind a két népet. Főleg az oszétok nyelve mutat közös vonásokat a magyar nyelvvel."²⁰⁴ A későbbi nyelvészeti kutatások egyértelműen bebizonyították, hogy Orlay délibábos elképzelései a magyarság őshazáját illetően teljesen hamisak és legfeljebb mind tudománytörténeti kuriózumok érdemelnek figyelmet.

Közel egyéves kaukázusi útjáról visszatérve, Orlay minden energiáját a nyezsini gimnáziumi oktatás tökéletesítésének szentelte. Kiváló szervezői és pedagógusi tevékenységének elismerésül 1823. július 25-én az uralkodó 3000 rubel pénzjutalomban részesítette. A következő évben pedig főtanfelügyelővé nevezték ki, akinek szolgálati feladatai közé tartozott a rosztovi és csernyigovi tanintézetek látogatása is.²⁰⁵

Orlay működése nem múlt el nyomtalanul a nyezsini gimnázium életében, hiszen annak presztízsét és a tanári kar felkészültségét jelentősen emelte. A számos tudományágban jártas, sokoldalúan művelt, magasrendű erkölcsi tulajdonságokkal rendelkező Orlay "demokratikus" és progresszív intézkedések egész sorát valósította meg, az általa vezetett intézményben. Így többek között bevezette a tanári értekezleteken a szabad viták gyakorlatát, és – ami példa nélkül állt a maga korában – lehetőséget biztosított kollegáinak, hogy intézkedéseit kritikai bírálattal illethessék.²⁰⁶

Orlay kiválóan ismerte korának pedagógiai szakirodalmát, közte a neohumanisták (J. A. Ernesti, Ch. G. Heyne, J. G. Herder, F. Schiller, J. W. Goethe és W. von Humboldt) írásait. Mint természettudományos műveltségű tudós úgy ítélte meg, hogy a reáliáknak kitüntetett szerepet kell kapniuk az oktatásban. Ugyanakkor hitt abban, hogy a klasszikus görög és latin stúdiumok humanizáló erővel hatnak a tanulók személyiségfejlődésére. Ez a "kettősség"

(utraquizmus) állt tanári tevékenységének középpontjában.

A neves polihisztor jól ismerte a kortárs német filozófiai gondolkodók nevelési tárgyú műveit is, amelyek közül különösen az 1803-ban, F. Th. Rink által közzé tett "Kant über Paedagogik" (Kant a pedagógiáról) és J. F. Herbart 1806-ban publikált "Allgemeine Paedagogik" (Általános pedagógia) című munkája volt rá nagy hatással. Németországi utazásai során Orlay érdeklődéssel vásárolta meg – fentiekén kívül – Fichte, Hegel és Schleiermacher könyveit is. Velük együtt meggyőződéssel vallotta, hogy csak az etikára alapozott oktató–nevelő munka lehet eredményes és jellemformáló hatású.

Az 1820-as évek közepén Orlay több tervezetet készített az orosz iskolaügy megreformálására. Egyik pedagógiai munkájában olvashatjuk a következőket: "Az ifjúság helyes nevelése egyértelmű az állam jólétének megalapozásával. A helyes nevelésnek köszönhetőek a tisztességes családapák, a becsületes állampolgárok, a derék közhivatalnokok. Minden helyesen gondolkodó ember tudja azt a megingathatatlan igazságot, hogy ha valamennyi társadalmi osztály képzett és művelt volna..., úgy a tiszta erkölcs és erény eleve elejét venné a bűnözésnek és mindenkori akadályát szolgálná az oly végzetesen könnyelmű, feslett életmódnak, és ebből következően a nép valamennyi rétege a tiszta lelkiismeret okozta békés életnek és boldogságnak örvendezhetne... Miért legyenek kizárva a szegény szülők gyermekei az erény és becsület érzésének elsajátításából? Vajon mi ne tudnánk, hogy a szegénység alatt gyakran a legkiválóbb tehetségek rejtőznek? Vajon a mi halhatatlan Lomonoszovunk nem halászkunyhóból emelkedett oly magasan a gazdagok és rangosak fölé?"²⁰⁷

Az új uralkodó, I. Miklós (1825–1855) is nagyra értékelte Orlay tevékenységét, amit az mutat, hogy 1826. január 15-én valóságos államtanácsossá nevezte ki, december 3-án pedig 3000 gyeszjatyina (3270 hektár) földbirtokot adományozott neki. Mindezen elismerések ellenére Orlay nem kívánt tovább Nyezsiben maradni, hanem a főiskolai jogállású odesszai Richelieu–líceumba történő áthelyezését kérte. A számára kedvezőbb klímájú Fekete-tenger parti városban 1826 őszén foglalta el igazgatói tisztét, amelyről 1828-ban a "Magyar Kurír" című lap is megemlékezett: "Minek előtte az orosz császárné Odesszát elhagyta és Szentpétervárra visszatért, Odesszában minden nevezetes intézetet és más látnivalókat megnézett..., szeptember 16-án a Richelieu nevét viselő líceumot látogatta meg, ahol... gróf Vitte és a líceum direktora, Orlay János valóságos államtanácsos (hazánk érdemes fia Bereg vármegyéből) által fogadtatott. Minden nevezetességet megvizsgálván Őfelsége ... az intézetben uralkodó tökéletes rendre nézve gróf Vitte és Orlay urak előtt nagy meglepődését

nyilatkozta ki."²⁰⁸

Orlay mindössze három évig vezethette az odesszai líceumot, mivel 59 éves korában, 1829. február 27-én váratlanul meghalt. Haláláról a magyar sajtó viszonylag gyorsan, már április 25-én hírt adott.²⁰⁹ Kapcsolatai a magyar tudósvilággal élete utolsó napjáig megmaradtak, amire Besse János Károly orientalista és utazó feljegyzései utalnak: "Orlay úr nem várta meg odaérkezésemet; e világból búcsút vett, így hát az ajánlólevelet, amelyet Bécsből hoztam magammal, az elysiumi mezőkre küldhetem. Igen sajnálom ezen esetet, mert amint mondják, sok feljegyzései voltak neki a kaukázusi lakosokról; ezt valóban jó volna nemzeti történelmünk felvilágosítására bármely áron is megszerezni."²¹⁰

Orlay leszármazottairól és örököseiről alig tudunk valamit. Csupán annyi ismeretes, hogy orosz feleségétől három fia (Mihail, Alekszandr, Andrej) született, akik cári katonai szolgálatba léptek és – Jerney János őshazakutató 1845-ös odesszai feljegyzései szerint²¹¹ – már magyarul sem tudtak.

Orlay orvosi és pedagógiai tevékenységének értékelésekor egyértelműen leszögezhetjük, hogy széles körű tudományos tájékozottsága és felvilágosult nézetei következtében méltó arra, hogy végre elfoglalhassa az őt megillető helyet a 18. század végi – 19. század eleji orosz művelődéstörténetben. A korabeli Magyarországról orosz szolgálatba lépők önzetlen támogatójaként ismert polihisztor megérdemli, hogy a jövőben újabb kutatások pontosítsák munkásságának egyes fejezeteit. Az apró mozaikokból összeálló Orlay-portré azonban csak akkor válhat teljesen árnyalttá és differenciálttá, ha a szerencsés kutatók közül valakinek sikerül megtalálni az ő ifjúkorától vezetett naplóját, feljegyzéseit, amelyekről Besse János Károly tett említést. Ezen adatok forráskritikai elemzését követően Orlay életműve érdemessé válik arra, hogy szaktudományos művek és történelmi regények "hőisévé" váljon.

* * *

A továbbiakban – a kötet terjedelmi korlátai miatt – már csak vázlatosan idézhetem fel azoknak a magyar származású orvosoknak a tevékenységét, akik a 19. század első évtizedében hosszabb-rövidebb időt töltöttek Oroszországban. Közülük különös figyelmet érdemel az 1772. április 6-án, a Hont megyei Korponán evangélikus családban született **Koritáry György** pályafutása, aki 1806 és 1810 között a harkovi egyetem professzoraként dolgozott.²¹² Életútjáról ismeretes, hogy szülővárosa gimnáziumának elvégzése után, 1797 szeptemberétől négy szemesztert a jénai egyetem orvosi karán tanult, ahol főként Christian Gottfried Gruner (1744–1815) orvostani, botanikai és orvostörténeti előadásai voltak rá nagy hatással.²¹³ Koritáry kitűnő elméleti felkészültségét jelzi, hogy 1799-ben a jénai Ásványtani Társaság felvette tagjai közé.²¹⁴ Ezt követően a lipcsei, hallei, würzburgi és bécsi egyetemen folytatta stúdiumait, amelyek során különösen a szemészet tudományos problémái keltették fel érdeklődését.²¹⁵ Ez idő tájt a bécsi Joseph Jacob Plenck (1735–1807)²¹⁶ és Trnka Vencel (1739–1791)²¹⁷ szemészeti tárgyú művei voltak rá nagy hatással. Orvosi diplomáját 1801. június 15-én védte meg, a szemészmesteri (magister oculatisticae) vizsgát pedig június 22-én tette le Bécsben.²¹⁸

Egyetemi tanulmányai befejezése után Koritáry előbb tíz hónapig Selmecbányán tevékenykedett, majd Pestre költözött, ahol alig két év alatt több mint száz sikeres szürkehályog-műtétet végzett.²¹⁹ Kiváló elméleti felkészültsége és gyakorlati tudása bátorította fel őt arra, hogy 1803. november 7-én pályázatot adjon be a megüresedett országos főszemészi hivatal elnyerésére. Az állást azonban nem ő kapta meg, mivel protestáns vallása miatt hátrányos helyzetben volt a katolikus pályázókkal szemben.²²⁰ E sértő megkülönböztetés készítette arra, hogy elfogadja Orlay János oroszországi meghívását és a Harkovban felkínált professzori állást. Koritáry szemészetet, gyógyszeriant és orvostörténetet tanított az egyetemen, ahol munkájának elismeréseként két ízben is, 1807-ben illetve 1808–1810 között töltötte be a dékáni tisztséget. Harmincnégy éves korában bekövetkezett halála alkotó ereje teljében érte és egy rendkívül sokat ígérő tudományos pályát tört ketté.²²¹

1804-ben érkezett Pétervárra **Dobsa Ferenc** orvos, aki 1765-ben a Bihar megyei Érsemjénben született.²²² A nemesi származású ifjú egyetemi tanulmányait Jénában végezte, ahol ismeretséget kötött Goethe-vel is.²²³ Diplomájának megvédése után előbb Bécsben folytatott orvosi gyakorlatot, majd Párizsban az osztrák követség medikusaként dolgozott. A francia fővárosból utazott Pétervárra, ahol a szabadkőműves páholy egyik ismert alakja volt.²²⁴ Később közeli barátság fűzte a dekabrista mozgalom több tagjához, s ezzel magyarázható, hogy Szibériába száműzték, ahol nyoma veszett.²²⁵

A munkácsi születésű **Baranyi László** 1791 májusában védte meg orvosi diplomáját a pesti egyetemen, és még az év június elején útlevélért folyamodott a helytartótanácshoz, hogy Oroszországban orvosi tudását tökéletesíthesse ("...in arte medica cum utilitate publici perficiendi").²²⁶ Folyamodványát 1791. június 28-án terjesztette fel a helytartótanács II. Lipóthoz, aki nem gördített akadályt Baranyi kiutazása elé, és augusztus 17-ei leiratában hozzájárult az útlevél kiállításához.²²⁷ Oroszországi orvosi tevékenységéről nem rendelkezünk adatokkal és csak annyit tudunk, hogy Szibéria nagy részét beutazta az ősmagyarok nyomát kutatva.²²⁸

1807-ben a "Hazai Tudósítások" című újság arról számolt be, hogy **Polyáinkai Ignác** pesti és **Cserszky Antal** munkácsi orvos rendkívül kedvező feltételekkel meghívást kaptak Oroszországba, és a közeljövőben cári szolgálatba lépnek.²²⁹

A fent említett magyar orvosokon kívül bizonyára még többen megfordultak Oroszországban, de tevékenységükről nem rendelkezünk adatokkal. Ezt a hipotézist támasztja alá a következő, 1785. április 16-ai levéltári dokumentum: "Őnagyméltósága, Gavrila Romanovics Gyerzsavin, a kormányzat valóságos államtanácsosa szóbelileg tájékoztatta az olonyeci és arhangelszki kormányzói tisztet betöltő T. I. Tutolmin vezérőrnagy urat és lovagot a Novgorodból eltávozott, magukat doktoroknak nevező állítólagos magyar személyekről, akiket a Novgorodból utánuk küldött hatóság emberi ugyan üldöztek, de elfogni nem tudták őket. A kormányzó ökegyelmessége küldöncöket menesztett a gubernium minden városbírójához és rendőrfőnökéhez azzal az utasítással, hogy haladéktalanul derítsék ki, rendelkeznek-e ezek a doktorok a gyógyításokhoz szükséges engedéllyel az Orvosi Kollégiumtól. Ezt követően a vityegrai városbíró jelentette, hogy február utolsó napjaiban Vityegra városán átutazott a magát felcsernek nevező két személy, két szolgájuk kíséretében."²³⁰

Indokoltnak látszik tehát az a feltételezés, hogy a 18. század második felében és a 19. század elején Oroszországban még jó néhány magyar származású orvos működhetett, ám tevékenységüket – a rájuk vonatkozó levéltári források hiányában – ez ideig még homály fedi. Feltételezhető ugyanis, hogy csak a legprominensebb személyiségekről maradtak fenn dokumentumok, a többiek (akik vidéki városok vagy garnizonok orvosaként a birodalom távolabbi részein teljesítettek szolgálatot) munkásságának feltárása a későbbi kutatások feladatát képezi.²³¹

A fentiekben felvázoltakból meggyőzően kiderül, hogy a korabeli magyar–oroszkulturális érintkezés terén az orvosi kapcsolatok, amelyek bár szinte kizárólag "egyirányúak"

voltak, gyümölcsöző együttműködésre vezettek. Ezt bizonyítják nem csak a magyar orvosok magasba ívelő karrierjei Oroszországban, hanem azok a jelentős tudományos eredmények is, amelyekhez a feltételeket az orosz állam felsőfokú tanintézményei, az Orvosi Kollégium és az Orvosi–Sebészi Akadémia teremtették meg. A többségükben protestáns származású magyar orvosok pedig valóban második hazájuknak tekintették az őket befogadó, anyagiakban és erkölcsiükben az átlagosnál jobban megbecsülő Oroszországot, amely lehetővé tette számukra alkotóképességeik kiteljesedését.

A második fejezethez tartozó jegyzetek

1. Ja. Csisztovics: Isztorija pervih megycinszkih skol v Rosszii. Szpb., 1883. 15–19.
2. A 18. századi oroszországi egészségügyről és orvostudományról lásd: Sz. M. Bagdasarjan: Ocserki isztorii vizsevo megycinszkovo obrazovanyija. M., 1959; Sz. M. Grombah: Russzkaja megycinszkaja lityeratura XVIII veka. M., 1953; P. I. Zabludovszkij: Isztorija megycini. M., 1953; Sz. Sz. Mihajlov: Megycinszkaja szluzsba russzkovo flota v XVIII veke. L., 1957; D. M. Rosszijszkij: Russzkije doktora megycini v XVIII veke. = Vojenno-megycinszkij zszurnal, 1947. 7. sz; B. D. Petrov: The role of Russian Scientists in Medicine. Moscow, 1954; W. M. Richter: Geschichte der Medizin in Russland. Bd. I–III. Moscau, 1813–1819; V. A. Kovrigina – J. K. Sziszozjeva – D. N. Sanszkij: Megycina i zdravoohranyenije. = Ocserki russzkaj kulturi XVIII veka. Csaszty Tretyja. Glavnij redaktor: B. A. Ribakov. M., 1988.
3. V. A. Nyevszkij: Disszertacii russzkih vracsej XVIII veka. = Szovetszkaja megycina, 1951. 3. sz., 37–38.
4. Sz. M. Grombah i. m. 11.
5. Ugyanott, 26.
6. A 18. század második felében és a 19. század elején Oroszországban megfordult magyar származású orvosok névsora: Hambacher Sámuel, Gyöngyössi Pál, Keresztúry Ferenc, Peken Keresztély, Peken Mátyás, Orlay János Koritáry György, Baranyi László, Dobsa Ferenc, Polyánkai Ignác, Cserszky Antal, Nyilassy Ferenc, Österreicher Lipót.
7. Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Bp., 1960. E könyv orosz nyelvű kiadása: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Glavi iz isztorii russzko–vengerszkih megycinszkih szvjazej. M., 1976. Témánkra vonatkozóan értékes tanulmányokat közöl Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rendezte: Gazda István. Budapest–Piliscsaba, MATI, 1997. A korabeli orvostörténeti kapcsolatokról lásd még V. Molnár László: Russzko–vengerszkije kulturnije szvjazi (1750–1815). Joskar-Ola, 1994. 26–56; Ugyanő: Vengerszkije vracsi v Rosszii (1750–1815). = Studia slavica, t. 38. (1993) 3–4. sz., 271–309.

8. A korabeli magyar orvostudomány történetéhez: Demkó Kálmán: A magyar orvosi rend története, tekintettel a gyógyászati intézmények fejlődésére Magyarországon a XVIII. század végéig. Bp., 1894; Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek I–IV. Bp., 1929–1940; Gortvay György: Az újabbkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története I. Bp., 1953; Győry Tibor: Magyar orvosi bibliográfia. Bp., 1900; Daday András: Magyarország orvostörténte (1740–1790). Kézirat. Országos Orvostörténeti Könyvtár és Múzeum (Bp.)
9. Magyar diákok külföldi egyetemi tanulmányainak történetéhez: Lukinich Imre: A magyarok egyetemjárása külföldön. = A magyar tudománypolitika alapvetése. Szerk.: Magyary Zoltán. Bp., 1927. 149–165. (Legújabb kiadása: Fejezetek a magyar művelődéstörténet forrásaiból. Válogatta: Gazda István. Bp., 1996. 252–263); O. Feyl: Die führende Stellung der Ungarländer in der internationalen Geistesgeschichte der Universität Jena. = Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich Schiller Universität Jena 1953/54. 399–445; Duka Zólyomi Norbert: Magyarországi hallgatók a hallei egyetem orvoskarán a XVIII. század első felében. = Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei, 40. sz., 1966. 283–285; Ugyanő: A berlini Collegium Medico-Chirurgicum története és magyarországi hallgatói. = Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei. 45. sz., 1968. 113–120; Dümmerth Dezső: Göttinga és a magyar szellemi élet. = Filológiai Közlöny, 1961. 351–373; Schrauf Károly: Magyarországi tanulók külföldön II. Bp., 1892; A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században. Szerk.: Zombori István. Szeged, 1984; Hoffmann Gizella (szerk.): Peregrinuslevelek. Szeged, 1980; Szögi László: Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemlein (1790–1850). Budapest–Szeged, 1994.
10. Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp., 1980. 160. A szerző adatai szerint a 18. század első és második felében a nyugat-európai egyetemeken megközelítően két-kétezer protestáns felekezetű magyar diák tanult, ami éves átlagban 35–40 embert jelent. (Lásd: Kosáry Domokos i. m. 128.) Feltehető, hogy a katolikus felekezetű diákok létszámát ennek mintegy kétszeresére tehetjük, mivel őket a hatóságok nem korlátozták tanulmányaik folytatásában. A 18. századi magyar felsőoktatás általános helyzetéhez: H. Balázs Éva: A magyarországi felsőoktatás a felvilágosult abszolutizmus korában. = Felsőoktatási Szemle, 1964. 7–8. sz., 407–413.

11. Győry Tibor: A Nagyszombati Egyetem orvosi fakultásának első évei. Van Swieten emlékezete. = Orvosképzés, 1931. 573–599; B. K. Rippa: A Nagyszombati Egyetem Orvosi Karának jelentősége a 18. század második felében. = Orvosi Hetilap, 1968. 2218–2220; Duka Zólyomi Norbert: Orvosképzés a nagyszombati egyetem orvostudományi karán. = Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei, 51–53. sz., 1969. 35–50; Ugyanő: A nagyszombati orvostudományi kar hallgatói. = Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei, 40. sz., 1966. 11–69; R. Harkó Viola: Az első állandó magyar orvosi kar nagyszombati évei, 1770–1777. = Orvostörténeti Könyvtár, 10. sz. 1970. 64–78.
12. Antall József – R. Harkó Viola – Vida Tivadar: Az orvosi kar fejlődése Budán és Pesten, 1777–1806. = Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei, 57–59. sz., 1971. 119–139; Ugyanők: Die Ofener Jahre der Medizinischen Fakultät nach der Übersiedlung der Tyrnauer Universität, 1777–1784. = Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei, 57–59. sz., 1971. 141–153.
13. Kosáry Domokos i. m. 509.
14. H. Balázs Éva: Mentalité et politique en Hongrie au XVIIIe siècle. = Object et méthodes de l'histoire de la culture. Red.: Jacques Le Goff–Köpeczi Béla. Bp., Paris, 1982. 123–132.
15. Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. IV. Bp., 1940. 23.
16. W. M. Richter: Geschichte der Medizin in Russland. Band I. Moscau, 1813. 373.: "Einen Doctor, der mit dem englischen Abgesandten dahin gekommen war, bittet er [der Zar] von den Gesandten loss. Der war von Nation ein Ungar, hiess Chritophorus Rietlinger, ein Medicu, auch vieler Sprachen kundig."
17. Magyary-Kossa Gyula i. m. IV. 210; Schultheisz Emil – Tardy Lajos i. m. 22–23.
18. Maléter János legfontosabb művei: Disputatio medica inauguralis de morbo Tsömör Hungaris endemio. Lugduni Batavorum, 1717; Höchst nothige Erinnerung wie sowohl die Bewahrung, als auch Cuhr selbst bey besorgender Contagionszeit anzustellen sey. Leutschau, 1739. Maléter János munkájának szakmai értékét az is jelzi, hogy Albrecht von Haller "Disputationes ad morborum historiam et curationem" című híres kötetébe

is beválogatta, amely 1760-ban Lausanne-ban jelent meg.

19. Magyary-Kossa Gyula i. m. IV. 23.
20. Magyar Országos Levéltár, Helytartótanácsi Levéltár, Departamentum gremiale ordinarium, C-84, fasciculus 4, 116. sz. (1743. január 31.)
21. Schultheisz Emil – Tardy Lajos i. m. 23.
22. Győry Tibor: Magyar orvosi bibliográfia. Bp., 1900. 201.
23. Hambacher Sámuel: Notitia indolis et usus medici scaturigium Ruschbachensium. Posonii, 1778.
24. Gyöngyössi Pál életére vonatkozó adatokat lásd: Magyary-Kossa Gyula: Adatok Gyöngyössi Pál életéhez. = Orvosi Hetilap, 1938. 839–841; Schultheisz Emil–Tardy Lajos: Gyöngyössy Pál orvos és biológus. = Orvosi Hetilap, 1964. 30. sz; Ugyanők: Gyöngyössi Pál archiater és Platon Levsin. = Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei, 50. sz., 1969. 13–22; Ugyanők: Paul Gyöngyössi, ein vergessener Boerhaave–Schüler. = Janus, 1964. 151–159; Ugyanők: Fejezetek, 41–57; Ugyanők: Glavi, 59–80.
25. Idősebb Gyöngyössi Pál külföldi tanulmányairól és lelkészi tevékenységéről: Révész Kálmán: Gyöngyössi Pál, 1666–1743. = Magyar protestáns egyháztörténeti monographiák I. Budapest, 1898. 59–94.
26. Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek, 42–43.
27. Tardy Lajos: Hozzászólás H. Balázs Éva "A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataihoz. Schlözer és magyar tanítványai" c. tanulmányához. = Századok, 1964. 1. sz., 208.
28. Gyöngyössi Pál: Chorea castrorum sub tessere Gedeonis militari. Frankfurt am Oder, 1730.
29. A. Schultens: Origines sive hebr. linguae antiquissima natura et indoles etc. Franeker, 1724.
30. Magyary-Kossa Gyula i. m. IV. 20.

31. Herman Boerhaave munkásságának jelentőségéről: G. A. Lindeboom: Herman Boerhaave. The Man and His Work. London, 1968; Ugyanó: "Bibliographia Boerhaaviana". Leyden, 1959; L. S. King: The medical World of the Eighteenth Century. London, 1948; Ch. Singer – E. A. Underwood: A short History of Medicine. Oxford, 1962.
32. Herman Boerhaave és Gyöngyössi Pál leydeni kapcsolatairól: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Paul Gyöngyössi, ein vergessener Boerhaave – Schüler. = Janus, 1964. 151–159.
33. Schultheisz Emil–Tardy Lajos: Fejezetek, 48.
34. Ugyanók: Paul Gyöngyössi, 154.
35. Ugyanott, 154–155.
36. Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek, 49–50.
37. J. Schreiber könyve latin nyelven jelent meg Pétervárott: In Libello de Peste. Petropoli, 1741.
38. Ja. Csisztovics i. m. CLIV.
39. A 18. század közepén egy orosz rubel 1,4 magyar forinttal volt egyenértékű; lásd: Lassú István: Az Orosz Birodalom statisztikai, geographiai és historiai leírása. Pest, 1827. 33., 59.
40. Sz. M. Gyionyszov: Prepodavanyije fiziológii v Rosszii v XVIII veke. M.-L., 1949. 324.
41. B. S. Albinus: Historia musculorum corporis humanae. Leyden, 1734.
42. H. Gaubius: Institutiones pathologiae medicinales. Leyden, 1758.
43. Ja. Csisztovics i. m. CLIV.
44. Ugyanott.
45. Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Paul Gyöngyössi, 158.
46. I. Ju. Kracskovszkij: Ocserki po isztorii russzkoj arabisztyiki. M., 1950. 49–50.

47. August Ludwig Schlözer's öffentliches und Privatleben von ihm selbst beschrieben. Göttingen, 1802. 171–172.
48. Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Gyöngyössi Pál archiater és Platon Levsin, 18–19.
49. Ugyanők: Fejezetek, 53.
50. Magyary-Kossa Gyula i. m. IV. 20. Az orosz orvostörténészek, köztük W. M. Richter és Ja. Csisztovics munkáikban nem tüntetik fel Gyöngyössi Pál halálának évét.
51. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL), Magyar Kancellária Levéltára, Acta Generalia, A -39, fasciculus 14, 124/1795. sz.
52. MOL, Magyar Kancellária Levéltára, Acta Generalia, A -39, fasciculus 16, 640/1795. sz.
53. Magyary-Kossa Gyula i. m. IV. 20–21.
54. K. I. Scsepin (1728–1770) a kijevi akadémián kezdte tanulmányait, amelyeket Leydenben folytatott, ahol 1758-ban "De acido vegetabili" című munkájával orvosdoktori diplomát szerzett. Oroszországba való visszatérése után előbb a moszkvai kórházban dolgozott, és ott kimagasló gyógyászati eredményeket ért el. Legismertebb tanítványai: M. M. Tyerehovszkij, D. Sz. Szamojlovics, I. P. Benyegyiktov. Életéről és munkásságáról részletesebben lásd: V. V. Kuprijanov: K. I. Scsepin–doktor megyicini XVIII veka. M., 1959; B. M. Hromov: Pervij russzkij professzor anatomii i hirurgii K. I. Scsepin. = Klinyiceszskaja megyicina, 1951. 6. sz., 87–92.
55. Keresztúry Ferenc 1738. május 28-ai születési dátumát említik: W. M. Richter (i. m. III. 354–355.), Schultheisz Emil és Tardy Lajos (Glavi, 87.). Ugyanakkor Király József és Szilvay Konstantin 1735. május 28-át közlik; lásd: Király József: Keresztúri Ferenc. Adalékok a 18. századi magyar pszichológia történetéhez. = Acta Universitatis Szegediensis, Pedagógia és pszichológia. Szeged, 1956. 83–91; Szilvay Konstantin: Keresztúry Ferenc, 1735–1811. = Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei, 1961. 54–103. Érdekességképpen említjük meg, hogy az 1811. február 16-án elhunyt Keresztúry professzor márvány sírkövén (a moszkvai Vegyenszki-temetőben) 1739. május 28-a olvasható születési dátumként. Keresztúri életútjáról és tevékenységéről legújabbán V. Molnár László: Vengerszkij ucsonij F. F. Kereszturi (1738–1811) v

Moszkovszkom unyiverszityetye. = Vesztnyik MGU, szerija "Isztorija", 1994. 6. sz., 61–68.

56. Magyary-Kossa Gyula i. m. IV. 174; Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Glavi, 87; Király József i. m. 83. A dokumentum, amely egyértelműen bizonyítja, hogy Keresztúry Ferenc születési helye Sárospatak: Rosszijszkij goszudarsztvennij arhiv drevnyih aktov (a továbbiakban: RGADA), f.344, (Orvosi Kollégium), op.1, kny.5, gy.266, l.183. A fenti levéltári anyagból világosan kitűnik, hogy Keresztúry moszkvai sírkövén tévesen szerepel Karcag városa a neves orvos születési helyeként.
57. W. M. Richter i. m. III. 354–355. Ugyanakkor itt téves adat szerepel, hiszen orvosi képzés a nagyszombati egyetemen csak 1769 decemberétől, Pesten pedig 1784-től folyt.
58. Weszprémi-Csanádi István: Succinsta medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia. IV. Leipzig, 1774; Wien, 1778. 157. (A fenti mű magyar nyelvű fordítása: Weszprémi István: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. I–IV. Fordította: Kővári Aladár. Bp., 1960–1970). Ezek az adatok tévesek, mivel nem az Oroszországban működő Keresztúry professzorra, hanem a Sopronkeresztúron született Keresztúry Lőrinc Ferencre vonatkoznak. Az ezt bizonyító dokumentumot lásd: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek, 87.
59. Király József i. m. 83; Szilvay Konstantin i. m. 55.
60. RGADA, f.344, op.5, kny.294, gy.204, l.5–6. Itt mondunk köszönetet mondani Sztvetlana Romanovna Dolgova levéltárosnak, a moszkvai RGADA osztályvezetőjének, aki engedélyezte számunkra a 18. századi magyar származású orvosok (köztük Keresztúry Ferenc, Peken Keresztély, Peken Mátyás, Orlay János és mások) oroszországi tevékenységének levéltári kutatását és az Orvosi Kollégium 344-es számú fondjának iratairól fénymásolatok készítését. Ez a segítség lehetővé tette, hogy betekintést nyerjünk eddig ismeretlen és publikálatlan forrásokba, amelyeket elsőként használhattunk fel kutatási témánk megírásakor. Ez azért is fontos, mivel a hazai történészek a témára vonatkozóan ez ideig többnyire csak könyvészeti szakirodalomra, az orosz és szovjet kutatók publikációira támaszkodtak. Szilvay Konstantin feltüntet ugyan néhány levéltári forrást Keresztúry Ferenc tevékenységéről, de hivatkozásai az esetek zömében hibásak. A már említett tanulmányában (i. m. 54–103.) a RGADA

1295-ös és 1296-os számú fondjaira hivatkozik, de adatai tévesek és félrevezetőek, mivel az Orvosi Kollégium iratanyaga a 344-es fondszám alatt található.

61. RGADA, f.344, op.5, kny.294, gy.204. l.9.
62. RGADA, f.344, op.5, kny.294, gy.204. l.4.
63. RGADA, f.344, op.1, kny.3, gy.147, l.267.
64. RGADA, f.344, op.1, kny.3, gy.147, l.269.
65. RGADA, f.344, op.1, kny.5, gy.266, l.167.
66. RGADA, f.344. op.1, kny.5, gy.266, l.170.
67. RGADA, f.344. op.1, kny.5, gy.266, l.174.
68. RGADA, f.344, op.1, kny.5, gy.266, l.175.
69. RGADA, f.344, op.1, kny.5, gy.266, l.181.
70. RGADA, f.344, op.1, kny.5, gy.266, l.183.
71. RGADA, f.344, op.2, kny.117, gy.12, l.2.
72. D. M. Rosszijszkij: Pervij russzkij professzor tyerapii Sz. G. Zibelin. = Szovetszkaja megycina, 1948. 4. sz., 38–40.
73. Keresztúry Ferenc orvosi és egyetemi tanári tevékenységét tárgyaló munkák: Király József i. m. 83–91; Schulteisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek, 86–102; Ugyanók: Glavi, 119–142; Schwartz Ignác: Magyar orvosok orosz szolgálatban. = Vasárnapi Újság, 1895. 13. sz., 202; Szilvay Konstantin i. m. 54–103; Ugyanó: Keresztúry Ferenc – születésének 225. évfordulója alkalmából. = Orvosi Hetilap, 1960. 1. sz., 24. Keresztúry tevékenységének orvostörténeti jelentőségét az alábbi orosz nyelvű publikációk tárgyalják: F. R. Borodulin: Rol' Moszkovszkovo unyiverszityeta v razvityii otyecsesztvennoj megycinszkoy nauki. = Szovetszkoje zdravoohranyenyije, 1955. 3. sz., 38–40; Sz. M. Grombah: Matyeriali k isztorii szanyitarnovo proszvescsenyija v Rosszii XVIII veka. M., 1950. 60; Ugyanó: Materialisztyicseszkije vzgljadi russzkih vracsej XVIII veka. = Klinyicseszkaja megycina, 1949. 3. sz., 17–23; R. G. Gurova: Peredovaja pszihologicseszkaja miszl' v Moszkovszkom

unyiverszityetye v XVIII veke. = Szovetszkaja pedagogika, 1952. 6. sz., 66–69; V. L. Gyerjabina: Ocserki razvityija prozektorszkovo gyela v Rosszii i v SZSZSZR. M., 1958. 20; P. J. Zabludovszkij: Megyicina v period dvorjanszkaj imperii (XVIII vek). M., 1955. 23, 30–31; I. L. Kon: Isztorija fiziologii zsvotnih i cseloveka v Moszkovszkom unyiverszityetye. = Uacsonije zapiszki MGU. Jubilejnaja szesszija. Vipuszk 4. Biologija. M., 1940. 117; H. Sz. Kosztojanc: Ocserki po isztorii fiziologii v Rosszii. L.-M., 1946. 86; A. I. Metyelkin: K isztorii mikroszkopa i mikroszkopicseszkih isszledovanyij v Rosszii v XVIII veke. = Zsurnal mikrobiologii, epidemiologii, immunobiologii, 1953. 4. sz., 82; A. P. Nyikityin: Kratkij obzor szosztojanyija megyicini v Rosszii v carsztvovanyije Jekatyerini II. Szpb., 1855. 50; Ocserki po isztorii Moszkovszkovo megyicinszkovo insztyituta imenyi I. M. Szecsenova. Otv. redaktor: V. V. Kovanov. M., 1959. 5–13, 93–94, 98, 428, 584; B. N. Palkin: Russzkije goszpitalnije skoli XVIII veka. M., 1959. 161, 216–217; B. D. Petrov: Moszkovszkij unyiverszityet i razvityije otyecsesztvennoj megyicini. = Vesztnyik Insztyituta hirurgii imenyi I. I. Grekova, 1955. 9. sz., 120–128; D. M. Rosszijszkij: 200 let megyicinszkovo fakultyeta Moszkovszkovo goszudarsztvennovo unyiverszityeta. M., 1955. 30–31; Sz. A. Szobol: Isztorija mikroszkopa i mikroszkopicseszkih isszledovanyij v Rosszii v XVIII veke. M.-L., 1949. 366; Sz. Sevirjov: Isztorija Imperatorszkovo Moszkovszkovo unyiverszityeta, napiszannaja k 100-letyiju jevo jubileja. M., 1855. 185, 189, 196, 230, 250–252.

74. Király József i. m. 84.

75. RGADA, f.344. op.2, kny.117. gy.12, l.1.

76. RGADA, f.344. op.2, kny.117. gy.12. l.2.

77. Russzkij biograficseszki szlovar, izdannij pod nabljugenyijem Imperatorszkovo Russzkovo Isztoricseszko Obszesztva, A. A. Polovcova. Szpb., 1897. 619–620.

78. Sz. Sevirjov i. m. 320.

79. Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek, 96.

80. Király József i. m. 85.

81. R. G. Gurova i. m. 67–68.

82. Keresztúry Ferenc neurofiziológiai kutatási eredményeinek "elsőbbségét" illetően az orvostörténeti szakirodalomban eltérő nézetek figyelhetők meg. R. G. Gurova úgy vélte, hogy Keresztúry jóval megelőzte az angol Charles Bellt és a német F. F. Waltert, akik tudományos "felfedezéseiket" 1811-ben illetve 1808-ban publikálták. Ugyanakkor kétségtelen, hogy Albrecht von Haller az 1750-es években, az angol Callen pedig 1771-ben már hasonló eredményeket tettek közzé, amelyek az általuk végzett klinikai kísérleteken alapultak. Erre vonatkozóan lásd: Király József i. m. 88.
83. RGADA, f.344, op.1, cs.3, kny.274, l.11–15.
84. Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek, 96.
85. RGADA, f.344, op.3, kny.274, gy.1, l.9.
86. Az orvostudomány doktora fokozatot Oroszországban elsőként Gustav Orreus érte el 1768-ban. Erről részletesebben lásd: D. M. Rosszijszkij: Rosszijszkije doktora megycini v XVIII veke. = Vojenno-megycinszkij Zsurnal, 1947. 7. sz., 47–48; I. I. Nazarenko: Iz isztorii priszuzsgyenyija pervih doktorszkih sztyepenyej v Rosszii. = Szovetszkoje zdravoohranyenyije, 1951. 5. sz., 57.
87. RGADA, f.344, op.3, kny.274, gy.1, l.1.
88. RGADA, f.344, op.3, kny.274, gy.1, l.3.
89. RGADA, f.344, op.3, kny.274, gy.1, l.6.
90. RGADA, f.344, op.3, kny.274, gy.1, l.8.
91. RGADA, f.344, op.3, kny.274, gy.1, l.23.
92. RGADA, f.344, op.3, kny.274, gy.1, l.19.
93. V. D. Gyerjabina i. m. 20; Sz. A. Szobol i. m. 366; A. I. Metyelkin i. m. 12.
94. Keresztúry Ferencnek a higiénia általános kérdéseiről szóló műve Európában az elsők között látott napvilágot. Szaktudományos előzményeként lásd: J. P. Frank: System einer vollständigen medizinischen Polizei. Halle, 1779.
95. F. Keresturi: Oratio de politia medica ejusque in Rossia usu. Mosquae, 1795. 8.
96. Ugyanott, 18.

97. D. M. Rosszijszkij i. m. 30–31.
98. V. V. Kovanov i. m. 5.
99. Szilvay Konstantin i. m. 89., 100.
100. Ugyanott, 77., 79.
101. Hazai Tudósítások, 1807. IV. sz., 30–31.
102. Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattára, 781. Quart. Lat., t. VI., p.125.
103. Az 1730-as születési dátumra hivatkoznak: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek, 58; Sz. M. Grombah i. m. 45. Velük ellentétes nézetet képvisel W. M. Richter, aki 1731. február 3-ára datálja Peken születését. Erről lásd: W. M. Richter i. m. III. 505.
104. Magyary-Kossa Gyula i. m. IV. 289.
105. Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. X. Bp., 1903. 88.
106. MOL, Helytartótanácsi Levéltár, C-84, fasc. 6, 84/1748. sz. (Az idézett levéltári dokumentumon a hónap és a nap feltüntetése hiányzik.)
107. MOL, Helytartótanácsi Levéltár, C-84, fasc. 8, 116. sz. (1748. június 5.) A helytartótanácsi engedély latin szövege: "Christianus Peken ex comitatu Gömöriensi oriundus Augustinae Confessionis... in Saxoniam Wittenbergam studiorum suorum vel maxime Medicae, Linguarumque addiscendarum... propriis sumptibus et expensis."
108. MOL, Helytartótanácsi Levéltár, C-84, fasc. 11, 208. sz. (1749. augusztus 1.) A helytartótanács közbenjárásának megfelelően: "Christianus Peken ex comitatu Gömöriensi... ante unum annum penes eatenus obtentum benignum indultum regium... in Jenensem profecti, qualiter pro ulteriore inibi permanendi indultu demisse supplicent, Maiesta Vestra... clementissime dignabitur".
109. MOL, Helytartótanácsi Levéltár, C-84, fasc. 12, 273. sz. (1749. szeptember 30.)
110. Szilvay Konstantin: Peken Keresztély és fia, Mátyás orvosi tevékenysége Oroszországban. = Orvosi Hetilap, 1960. 28. sz., 1003.

111. Ja. Csisztovics i. m. 510.
112. Szinnyei József i. m. X. 89.
113. MOL, Helytartótanácsi Levéltár, C-84, fasc. 14, 307. sz. (1753. június 18.): "Cum autem... prorsus singulari aliquo instinctu ad sublimius perdiscendas liberaliores artes et ideo Petroburgum, cum primis study Mathematici ibidem vel amaxime florentis perlustrandi causa, sumptibus fratris mei Matthiae Fukkeri supremi vigiliarum praefecti in Russorum Imperatricis servitio militari existentis proficisci." Az orosz állami szolgálatba lépett Fukker Mátyás ezredes (aki évekig Pétervár rendőrfőnöke volt) a felső–magyarországi Eperjes városában született. A család tagjainak életrajzára vonatkozóan értékes adatokat tartalmaz Fukker András kéziratának német nyelvű melléklete: "Tokainum illusztratum A.1751". OSZK Kézirattára, Quart. lat., 1894.
114. MOL, Helytartótanácsi Levéltár, C-84, fasc. 14, 316. sz. (1753. július 18.): "...quatenus in Russiam Petersburgum fine prosequendi ibidem study Mathematici proficisci possit".
115. A. Hirsch: Biographisches Lexicon der hervorragenden Aerzte aller Zeiten und Völker. Wien, Leipzig, 1886. Bd. IV. 520; Ja. Csisztovics i. m. 181.
116. Az idézett meghívólevél német nyelvű eredetijét lásd: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek, 79–80.
117. Ja. Csisztovics i. m. 161.
118. Ugyanott, 510.
119. Ugyanott, 511.
120. Ugyanott, 510.
121. Sz. M. Grombah i. m. 46.
122. Domasnyij lecebnyik, ili prosztoj szposzob lecsenyija. Szocsinyon Hrisztianom Pekenom, megycini doktorom i kollezzszkim szovetnyikom. Izdanyije vtoroje. Szpb., 1766. 4–5. Itt említjük meg, hogy az első magyar ismeretterjesztő jellegű, "Medicina pauperum" című, 1740-ben kiadott ovosi művet a késmárki evangélikus lelkészi családban született, német és holland egyetemeken tanult Perliczy János Dániel (1705–

1778) írta. Ugyanebben az évben adta ki a "Testi békességre vezető útitárs" című munkáját is, amelyben a korabeli házipatikáról készített leírást. Perliczy életéről és munkásságáról részletesebben lásd: Antall József–Harkó Viola–Vida Tivadar: Perlitz tervezete orvosi és sebészeti főiskola létesítéséről. = Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei, 55–56. sz., 1969. 261–277.

123. Domasnyij lecsebnjik, 6.

124. A felsorolt betegségeket Peken könyvének első hét fejezetében írja le. Lásd: i. m. 33–111.

125. Ugyanott, 37–41., 44–55. Meg kell említeni azonban, hogy Peken Keresztély gyógyászati eljárásai, amelyek a korszak orvostudományának a színvonalán álltak, a mai olvasó számára gyakran hihetetlenül naivaknak tűnnek. Így például az érvágások mindenhatóságába vetett hite, és az az elképzelése, hogy a beteg hidegrázása "két pohárka jó magyar borral" megszüntethető.

126. Ezen betegségek gyógyításának leírását Peken művének 8–13. fejezetei tartalmazzák (i. m. 111–272). A házipatika leírását lásd: i. m. 273–287.

127. Novij domasnyij lecsebnjik. Szocsinyonnij Matvejem Pekenom. Szpb., 1796. Peken Keresztély fiának, Peken Mátyásnak (Matvejnek) a művével a későbbiek során még részletesen foglalkozunk.

128. Szposzob, kak szelszkim obivatyeljam polzovaty szebja v oszpe. Szocsinyenyije Hrisztiana Pekena kolezsszkovo szovetnyika, megyicini doktora i Megyicinszkoi Kollegii cslena i ucsonovo szekretarja. Szpb., 1766.

129. Th. Dimsdale: The present method of inoculating for the smallpox. London, 1766.

130. Szposzob, kak szelszkim obivatyeljam polzovaty szebja v oszpe, 18.

131. Weszprémi István i. m. IV. 473. Sajnos, a kortárs Weszprémi által idézett mű kéziratát már nem sikerült megtalálnunk a moszkvai RGADA azon fondjai között, amelyek az Orvosi Kollégium iratanyagát tartalmazzák.

132. Az első orosz gyógyszerkönyv, amely csak szűk körben vált ismertté és a hadsereg egészségügyi szolgálatára vonatkozott, 1765-ben látott napvilágot "Pharmacopoea castrensis continens titulos et descriptiones medicamentorum in cistis chirurgorum" címmel. E kiadvány szerkesztésében és összeállításában Peken is részt vett. A diszpenzatórium orvostörténi jelentőségét nem csökkenti az a tény, hogy a nyugat-európai országokban már a 16–17. században kötelezően előírták a gyógyszerkönyvek használatát. Így például az első hivatalos gyógyszerkönyv, Valerius Cordius munkája 1546-ban jelent meg Nürnbergben, az Adolf Occo által összeállított augsburgi diszpenzatórium 1564-ben, a római "Antidotarium Romanum" 1624-ben, a porosz "Dispensatorium Brandenburgicum" 1698-ban került kiadásra. Az első osztrák hivatalos gyógyszerkönyv 1729-ben látott napvilágot, a "Pharmacopoea Austriaco-provincionalis" pedig 1774-től vált kötelező érvényűvé. Az összehasonlítás kedvéért említjük meg, hogy az első magyar hivatalos gyógyszerkönyv latin, német és szlovák nyelven, "Taxa Pharmaceutica Posoniensis" címmel 1745-ben jelent meg, amelynek szerzője Torkos Justus János volt. 1779-től Magyarországon az osztrák diszpenzatórium vált általánosan elfogadottá, és 1849-ig maradt használatban. A fentiekről részletesebben lásd: G. Urdang – H. Dieckmann: Einführung in die Geschichte der deutschen Pharmazie. Frankfurt am Main, 1954. 81–82.
133. Sz. P. Fortunatov: Isztorija pervih farmakopej. = Aptycsnoje gyelo, 1952. 3. sz., 67–71.
134. Ja. Csisztovics i. m. 467.
135. Weszprémi István i. m. IV. 473; Ja. Csisztovics i. m. 467.
136. Observationes Medico-Chirurgorum Rutheni imperii. T.1. Szpb., 1805. 47–62., 63–65.
137. Schultheisz Emil és Tardy Lajos könyvében – nyomdai hiba következtében – 1759 helyett tévesen 1795 szerepel az idézett mű kiadási éveként, ami nem helytálló, mivel Peken Keresztély már 16 évvel korábban meghalt.
138. Ezt a megállapítást támasztja alá az a tény is, hogy Peken Keresztély tevékenységét részletesen csak Schultheisz Emil, Tardy Lajos és Szilvay Konstantin írásai tárgyalják. Jellemző az is, hogy a 18. századi magyar művelődéstörténet legátfogóbb és legszínvonalasabb feldolgozása, Kosáry Domokos 1980-ban kiadott könyve, még meg sem említi Peken nevét.

139. W. M. Richter i. m. III. 488.
140. Ja. Csisztovics i. m. CCLI.
141. A. Hirsch i. m. IV. 521.
142. Ja. Csisztovics i. m. CCLI.
143. E mű teljes címe: Fiziologija ili nauka o jesztyesztve cseloveceszkom. Szocsinyenyije Matveja Peken, nadvornovo szovetnyika i professzora pri kronstatszkom vracsebnom ucsiliscse. Szpb., 1788.
144. Szilvay Konstantin: Peken Keresztély és fia, Mátyás oroszországi tevékenysége, 1005.
145. Ja. Csisztovics i. m. CCLI.
146. Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek, 75.
147. W. M. Richter i. m. III. 488.
148. Ja. Csisztovics i. m. CDXII.
149. M. Peken: Fiziologija, XIX.
150. Ugyanott, XVII–XIX.
151. Peken Mátyás felsorolt műveinek részletes tárgyalása meghaladja könyvünk ezen fejezetének kereteit, ezért – a terjedelmi korlátok miatt – kénytelenek vagyunk eltekinteni elemzésüktől.
152. Ja. Csisztovics i. m. CDXV.
153. V. N. Szmotrov: M. Ja. Mudrov (1776–1831). M., 1947. 64–65.
154. Orlay János életét és tevékenységét ez ideig hitelesen csak Tardy Lajos szaktanulmánya vizsgálta. Lásd: Tardy Lajos: Orlay János. = Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei, 13. Bp., 1959. 3–42. A szerző ezen írása egyidejűleg két nyelven (magyarul és oroszul) látott napvilágot. Ugyanez a tanulmány változtatás nélkül került kiadásra a következő művekben: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek, 133–163; Ugyanők: Glavi, 181–217. Rövidebb terjedelemben, tudományos–népszerűsítő jellegű cikként publikálva: Goethe barátja, Gogol nevelője. = Tardy Lajos: Régi feljegyzések Magyarországról. Bp., 1981. 118–126.

155. Tardy Lajos: Orlay János, 3. Csisztovics úgy vélte, hogy Orlay Bessarábiában született; lásd: Ja. Csisztovics: Pamjatnyik baronu Villje. Szpb., 1860. 13.
156. Horváth Sándor: A m. kir. Országos Levéltárnak az 1886–1907. években bemutatott címeres nemeslevelek jegyzéke. Bp., 1908. 37.
157. N. A. Lavrovskij: Gimnazija viszsih nauk v Nyezsinye. Kijev, 1879. 143.
158. Hám József: A nagykárolyi róm. kath. főgimnázium története, 1725–1895. Nagykároly, 1896. 27.
159. Tardy Lajos: Orlay János, 4; Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Glavi, 181.
160. Dr. Fessler's Rückblicke auf seine siebzigjährige Pilgerschaft. 2. Auflage. Leipzig, 1851. 130.
161. N. A. Lavrovskij i. m. 144.
162. Hám József i. m. 27–28; Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Glavi, 181–182; N. V. Kukulnyik: Licej knyazja Bezborodko. Szpb., 1881. 189.
163. MOL, Helytartótanácsi Levéltár, C-69 (Departamentum scholarum nationalium), f.19., 76. sz. (1790. augusztus 25.)
164. MOL, Helytartótanácsi Levéltár, C-69, f.3., 77. sz. (1790. november 16.)
165. Orlay János (Iván Szemjonovics Orlej) törzsorvos 1800. március 16-ai szolgálati lapja: RGADA, f.1239, op.3, gy.39611, l.2. Ez a levéltári dokumentum meggyőzően bizonyítja, hogy Tardy Lajos azon véleménye, miszerint Orlay 1791. május 6-án érkezett Pétevárra, nem helytálló (lásd: Tardy Lajos: Orlay János, 4.). Megemlítjük, hogy a moszkvai RGADA fondjaiban általunk megtalált, Orlayra vonatkozó szolgálati lap nem azonos a Tardy Lajos által közölt irattal (RGADA, f.1349, op.4, gy.96, l.11; lásd: Tardy Lajos: Orlay János, 32.
166. Ja. Csicsztovics i. m. 13.
167. RGADA, f.1239, op.3, gy.39611, l.2.
168. Ugyanott.

169. RGDA, f.1239, op.3, gy.39611, l.3.
170. Molnár József: Görög Demeter. = Debreceni Szemle, 1938. 35–42.
171. Doromby Karola: Schedius Lajos mint német–magyar kultúrközvetítő. Bp., 1933. 16–18.
172. A Kárpátalján született Balugyánszky Mihály (1769–1847) a bécsi egyetemen végzett jogi tanulmányokat, majd 1789-től a nagyváradi akadémián a politikai tudományok tanára lett. Mivel 1794/95-ben szimpatizált a Martinovics vezette jakobinus mozgalommal, emiatt tanári munkáját a hatóságok gyanakvással figyelték. Ezzel magyarázható, hogy – Orlay János meghívására – 1803-ban Oroszországba utazott, ahol előbb a felsőfokú tanárképző intézetben dolgozott, később az 1819-ben létrehozott egyetem rektora lett. Szakmai kvalitásait jelzi, hogy a pétervári udvar felkérésére ő tanította jogi ismeretekre Miklós nagyherceget (a későbbi I. Miklós cárt), ezt követően pedig az igazságügyi minisztérium államtitkáráként tevékenykedett. Életéről és munkásságáról lásd: Tardy Lajos: Balugyánszky Mihály. Bp., 1954; Ugyanő: A Balugyánszky–vita. = Századok, 1958. 348–363; J. M. Koszacevszkaja: Mihail Andrejevics Balugjanszkij i Petyerburgszkij unyiverszityet pervoj csetverty XIX veka. Leningrád, 1971.
173. RGADA, f.1239, op.3, gy.39611, l.2.
174. RGADA. f.1239, op.3, gy.39611, l.3.
175. RGADA, f.1239, op.3, gy.39611, l.2.
176. Ugyanott.
177. Ugyanott. Itt említjük meg, hogy Tardy Lajos tévesen tünteti fel az 1800-as esztendő t Orlay udvari sebészi kinevezésének időpontjául. Lásd: Tardy Lajos: Orlay János, 10.
178. Ja. Csisztovics: Pamjatnyik baronu Villje, 13.
179. Tardy Lajos: Orlay János, 11. Érdekességként említjük meg, hogy még az udvari tanácsosi cím elnyerése előtt, 1802. március 31-én Orlay felettébb alázatos hangvételű levelet írt Novoszilcev grófnak, amelyben arra kérte, támogassa őt az uralkodó jóindulatának elnyerésében. Ezt az ez ideig ismeretlen levelet rendkívül értékes forrásnak tekinthetjük, mivel Orlay oroszországi tevékenységének részletes leírását

- tartalmazza. Lásd: RGADA, f.1239, op.3, gy.39611, 1.1–4.
180. Ezt a dokumentumot (RGADA, f.733, op.86, gy.30, 1.1–6.) közli: Tardy Lajos: Orlay János, 11.
181. Zeitschrift von und für Ungern, 1803. Bd.1. 258–261. Orlay levelének teljes szövegét idézi: Tardy Lajos: Balugyánszky Mihály, 139–141.
182. Győry Tibor: Magyarország orvosi bibliographiája, 169.
183. Orlay kimagasló botanikusi tevékenységének elismeréseként Georg Franz Hoffmann professzor az ő tiszteletére nevezte el az "Orlaya" növénynemzetséget. Lásd: G. Hegi: Illustrierte mitteleuropäische Flora. Band V/2. Wien, München, 1927. 1066.
184. Tardy Lajos: Orlay János, 14.
185. Ugyanott.
186. E latin nyelvű disszertáció teljes címe: Joannes Orlay: Dissertatio inauguralis medica sistens doctrinae de viribus naturae medicatricibus historiam brevem, expositionem vindicias. Dorpati, MDCCCVII.
187. Orlay disszertációjának rövid tartalmát ismerteti: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek, 140–142.
188. Benedek Klára: A jénai Ásványtani Társaság magyar tagjai. Bp., 1942. 3–4. Érdekes megemlíteni, hogy e tudományos társaság első elnöke a magyar Teleki Domokos gróf volt. Ebben a tisztségben őt Dmitrij Golicin herceg követte, 1804-től pedig a Társaság élén J. W. Goethe állt.
189. E latin nyelvű levél eredetijét közli: Tardy Lajos: Orlay János, 35; Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek, 157.
190. Tardy Lajos: Orlay János, 17.
191. MTA Könyvtár Kézirattára, 154. Schedius Lajos levelezése, 29. sz.
192. Sz. M. Bagdasarjan i. m. 37.

193. Tardy Lajos: Orlay János, 21.
194. Dr. Fessler's Rückblicke, 22; Ja. Grot: Puskin, jevo licejszkije tovariscsi i nasztavnyiki. = Szbornyik otgyelenyija russzkovo jazika i szlovesznosztji Imperatorszkoj Akagyemii Nauk. T. 42. Szpb., 1887. 77., 81., 161–162.
195. E latin nyelvű mű eredeti címe: Joannes Orlay: Oratio in laudes Russiae principorum, scientiarum promotione clarissimorum. Petropoli, MDCCCIX.
196. Tardy Lajos: Orlay János, 21.
197. Ugyanott, 22.
198. Ugyanott. Az eredeti dokumentum lelőhelye: RGADA, f.733, op.94, gy.32884, l.6–7.
199. Tardy Lajos: Goethe barátja, Gogol nevelője, 123.
200. N. A. Lavrovszkij i. m. 145.
201. Pizma N. V. Gogolja. Szpb., 1902. T. I. 14. Az ifjú Gogol a VIII., XV., XXIII., XXIV., XLI., XLII., XLVII., XLVIII., XLIX és az LIII. számú leveleiben tett említést az iskolaigazgató Orlayról.
202. Ju. Gajeckij: Gogol. Biograficeszkaja povesztj. Moszkva, 1954. 21–28. A tanár Orlay és a tanítvány Gogol kapcsolatát jól illusztrálja az alábbi történet: egy alkalommal, amikor Gogol – az iskolai csínytevése miatti büntetéstől félve – olyannyira hihetően szimulálta a rajta kitört örültséget, hogy Orlay két héten át ápolta a "beteget". Midőn a büntetés veszélye elmúlt, Gogol természetesen azonnal "meggyógyult". Az "igazságról" értesülve, Orlay nem szabott ki szigorú büntetést, ezzel is kifejezésre juttatva fantáziadús növendéke iránti megértését. Lásd: N. V. Kukulnyik i. m. 268.
203. Orlay levelezésének egy részét közli: I. Sz. Szvencickij: Matyeriali po isztorii vozrozszyenyija Karpatszkoj Ruszi. Lvov, 1905. 67–85.
204. Krecsmarik Endre: A magyarság eredetéről. = Uránia, 1921. 1. sz., 5–10.
205. N. A. Lavrovszkij i. m. 145.

206. D. Jofanov: Biografija Gogolja. Moszkva, 1954. 268–273.
207. Tardy Lajos: Orlay János, 26.
208. Ugyanott, 29.
209. Az első magyar nyelvű híradás Orlay haláláról: Hasznos Multságok, 1829. 33. sz.
210. J. Ch. Besse: Voyage en Crimée, au Caucase, en Georgia, en Arménie, en Asie-Mineure et a Constantinople, en 1829 et 1830. Paris, 1838. T. V.364. Besse János odesszai tartózkodásáról: Radó György – Tardy Lajos: Világjáró Besse János. Bp., 1963; Péter László: Magyarok Odesszában. Szeged, 1976. 7–8.
211. Jerney János keleti utazása a magyarok őshelyeinek kinyomozása végett, 1844 és 1845. II. kötet. Pest, 1851. 229.
212. Koritáry György életútjának rövid leírását lásd: Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek, 164–177; Ugyanők: Glavi, 218–234.
213. Mokos Gyula: Magyarországi tanulók a jénai egyetemen. Bp., 1890. 88.
214. Benedek Klára i. m. 18.
215. Bartók Imre: A magyar szemészet története. Bp., 1954. 66.
216. J. J. Plenck: Doctrina de morbis oculorum. Wien, 1777.
217. V. Trnka: Historia ophtalmiae omnis aeri observata medica continens. Budae, 1783. A cseh származású anatómia- és szemészprofesszor Trnka tevékenységéről: Schultheisz Emil: Trnka Vencel. = Orvosi Hetilap, 1964. 229–234; Ugyanő: Trnka Vencel. = Az orvoslás kultúrtörténetéből. Budapest–Piliscsaba, MATI, 1997. 127–128.
218. Bartók Imre i. m. 67.
219. Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek, 168.
220. Bartók Imre i. m. 76–77.
221. Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek, 173.
222. Kempelen Béla: Magyar nemes családok. III. kötet. Bp., 1912. 344.

223. Benedek Klára i. m. 11.
224. Dr. Fessler's Rückblicke, 43.
225. Agárdi Ferenc: Magyarok a cári Oroszországban. Bp., 1955. 34.
226. MOL, Helytartótanácsi Levéltár, C-84, f.35, 9. sz. (1791. június 4.)
227. MOL, Helytartótanácsi Levéltár, C-84, f.35, 19. sz. (1791. augusztus 17.)
228. Agárdi Ferenc i. m. 34.
229. Hazai Tudósítások, 1807. IV. szám, 30–31.
230. Goszudarsztvennij arhiv Karelíi (Petrozavodszk), f.27, op.2, gy.4. 1.51. Itt fejezzük ki köszönetünket Oleg Genrikovics Levenstejnek, a joskar–olai egyetem docensének, aki rendelkezésemre bocsátotta az általa megtalált levéltári forrást.
231. Ennek kapcsán említjük meg, hogy könyvünk ezen fejezetében nem kívánunk kitérni Reineggs Jakab tevékenységére, annak ellenére, hogy őt Tardy Lajos a korabeli magyar–orosz orvosi kapcsolatok egyik kulcsfigurájának tartotta. E vonatkozásban ugyanis nem osztjuk véleményét, mivel a legnagyobb jóindulattal sem tekinthetjük magyarnak a szászországi Eisleben városában 1744. november 28-án született, felsőfokú tanulmányait előbb a lipcei, majd a nagyszombati egyetemen folytató (és azt 1773-ban befejező) Jacob Reinegget, aki barátjával, Koháry gróffal hosszú és kalandos utazást tett a Kaukázus vidékére, ahol a grúz uralkodó, II. Herakliusz megbízásából egy sor reformot dolgozott ki. Erről az utazásáról, valamint a pétervári Orvosi Kollégiumban végzett tevékenységéről lásd: J. D. Gernsternberg: Dr. Jacob Reineggs. Allgemeine historisch–topographische Beschreibung des Kaukasus, dessen nachgelassenen Papieren gesammelt und herausgegeben von Friedrich Enoch Schröder. Bd. I–II. Hildesheim, St. Petersburg, 1797; A. Schipperger: Jacob Reineggs (1744–1793), Arzt, Orientalist und Abenteurer. = Der Orient in der Forschung. Festschrift für Otto Spies. Wiesbaden, 1967; Tardy Lajos: Reineggs Jakab és Koháry János grúziai tevékenysége a 18. század második felében. = Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei. Bp., 1957. 5–48; Ugyanő: Két magyarországi jövevény II. Herakliusz fővárosában. = Kaukázusi magyar tükör. Bp., 1988. 228–250; Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek, 103–132; Ugyanők: Glavi, 143–180; Schultheisz Emil: Reineggs Jakab orvos, bányász és kohász. = Az orvoslás kultúrtörténetéből, 250–255.

HARMADIK FEJEZET

F. I. JANKOVIĆ – ISKOLAREFORMER A FELVILÁGOSODÁS SZELLEMÉBEN

A délvidéki szerb és az orosz népiskola megteremtőjéről

A szerb iskolaügy fejlődése (1700 – 1770)

A 17. század utolsó évtizedében Arsenius Crnojević ipeki pátriárka vezetésével 30–40 000 szerb család (kb. 200 000 fő) telepedett le a Habsburg Birodalom határain belül. 1690. augusztus 21-én I. Lipót császár – felmérve a 150 éves török uralom okozta elnéptelenedést – ünnepélyesen megerősítette a betelepedett szerbek privilégiumait, azaz engedélyezte számukra a szabad vallásgyakorlatot, a régi naptár használatát, görögkeleti (pravoszláv) püspökség felállítását Karlovácon, továbbá mentességet ígért nekik a *contributio*, a katonai beszállás és a forspont (úgynevezett hosszúfuvar) terhei alól. A fenti privilégiumokat I. József 1706-ban, VI. Károly 1713-ban, Mária Terézia pedig 1743-ban ismételtelen megerősítették.¹

A török magyarországi kiűzését követő 1699. évi karlócai béke után a Bánát vidékének jelentős része még muzulmán megszállás alatt maradt és Savoyai Jenő csapataival csak 1716. október 5-én szabadította fel Temesvárt. E háborús éveket lezáró pozsareváci béke (1718) értelmében azonban a Bánát szerb, román, bolgár, magyar, német népességével – 166 éves török uralom után – a bécsi Hofkammer (Udvari Kamara) irányítása alá került.²

1727-ben császári rendelet látott napvilágot, mely szerint a szerbek szabadon alapíthattak alsófokú iskolákat, de ezek felállításához hiányoztak a szükséges iskolaépületek, a tankönyvek, a szakképzett tanárok, és a bécsi udvar anyagi támogatása. Érthető ezért, hogy Mojsije Petrović (1718–1730), Vikentije Jovanović (1731–1737) és Pavle Nenadović (1749–1768) metropoliták idején bizonyos kitárulkozás figyelhető meg a cári Oroszország felé, ahonnan képzett tanítók és tankönyvek küldését remélték.³ Így 1721-ben Petrović metropolita két tanító küldését kérte I. Pétertől, és a cár intézkedéseit követően, 1724. január 2-án Makszim Tyerentyevics Szuvorov 70 darab szláv grammatikakönyvvel (M. Szmotrickij munkája), 400 olvasókönyvvel (ún. Bukvár, szerzője Feofán Prokopovics), 10 darab

háromnyelvű lexikonnal elindult Karlovácra.⁴ Szuvorov a moszkvai Szláv–görög–latin Akadémián tanult, majd Prágában német lexikonfordításokkal foglalkozott, ezt követően pedig, 1720. szeptember 23-án a Szent Szinódus nyomdájának "vezető fordítójává" nevezték ki. Szerbiában 1726. október 1-jén nyitotta meg az első orosz–szláv iskolát – mindössze 7 tanulóval – Karlovácon. Szuvorov testvérével, Pjotr Tyerentyeviccsel Belgrádban létesítette 1727. február 2-án a második orosz–szláv iskolát. Makszim Tyerentyevics négy hónap múlva ismét visszatért Karlovácra, ahol 1727. december 11-én immár 60 tanulóval újabb iskolát alapított. Ezt követően 1729-ben Aradon szervezett iskolát, majd 1730. július 27-én rövid időre visszatért Karlovácra, és onnan – Bécsen keresztül – Oroszországba utazott.⁵

Az 1730-as évek elején a szerb metropolita újból kérte a kijevi Rafail Zaborovszkij érseket, hogy az további orosz tanítókat bocsásson rendelkezésére az iskolaügy mihamarabbi átszervezése érdekében. Így érkezett 1732-ben Karlovácra Sz. Zaluckij, akit hamarosan az összes szerb iskola igazgatójává nevezték ki, s ebben a minőségében 1736-ig működött.

1735-ben az orosz tanítók újabb csoportja (név szerint: Manuil Kozacsinszkij, Pjotr Padunovszkij, Trofim Klimovszkij, Georgij Sumljuk, Iván Nyenackij, Tyimofej Levandovszkij, Iván Lasztovickij, Pjotr Mihajlovszkij és mások), a kijevi akadémia egykori növendékei érkeztek Karlovácra, akiket az első képzett tanítóknak tekinthetünk a szerbek között. Közülük – Zaluckij távozása után – 1736. augusztus 15-én M. Kozacsinszkij lett az összes iskola igazgatója a belgrád–karlováci metropolitaság területén, évi 250 forint fizetéssel.⁶ A többi orosz magisztert Belgrád, Eszék, Vukovár, Versec és más települések iskoláiban helyezték el.

Húszévi békés építőmunka után Szerbia területén 1737-től újabb török–osztrák háború söpört végig, amely három esztendő alatt szinte teljes mértékben megsemmisítette az iskolaügy addig elért valamennyi eredményét: lerombolt, felperzselt iskolaépületek és tantermek jelezték az elvonuló hadak útvonalát. Mivel az oktatás a háború évei alatt csaknem teljesen szünetelt, és az orosz tanítók jelentős része 1737-ben visszatért hazájába, újabb pangás következett be a szerb iskolaszervezésben. Kozacsinszkij – miután Újvidéken (Novi Sadon) és Péterváradon újabb iskolákat szervezett – 1739-ben visszatért Kijevbe.

Sokat tett a szerb iskolaügy terén Visarion Pavlović bácskai püspök (1731–1756) is, aki mint "spiritus movens" számos iskolát alapított Újvidék (Novi Sad) környékén, majd 1731-ben gimnáziumot nyitott Péterváradon (Petrovaradinske roždestvobogorodične latinoslavenske škole néven), amely 1789-ig állt fenn.

Az 1739. évi belgrádi béke után a szerb iskolaügy csak 1749-et követően indult ismét fejlődésnek, amikor egy agilis metropolita, Pavle Nenadović, felismerve az iskoláztatás pénzügyi megalapozásának szükségességét, 1749. augusztus 10-én felhívással fordult az egyházi kerületek vezetőihez ún. iskolai alap megteremtése céljából. Energikus szervező munkája során 41 000 forint "adomány" jött össze, amelyet alsófokú szláv iskolák létrehozására fordítottak.⁷ Nenadović működése nyomán az 1750–60-as években több szláv grammatikai iskola és papi szeminárium létesült. A grammatikai iskolák ez idő tájt alsó (1. classis parvistarum minor, 2. classis parvistarum maior, 3. classis principorum, 4. classis grammaticarum) és felsőbb (5-8. classis humanitatis) osztályokra tagolódtak, ahol szintaxist, poetikát, retorikát, latint, számtant, földrajzot, történelmet és szépírást oktattak a tanulóknak. Nenadović halálát követően utóda a szerb egyház élén Jovan Djordjević lett, aki ugyancsak előszeretettel szorgalmazta orosz tankönyvek ("Bukvár", "Szláv grammatika" stb.) behozatalát.

A "Ratio" szellemében

Mária Terézia iskolareformjának kibontakozása

Az angol és francia felvilágosodás modern eszmeáramlata (amelynek fő képviselői Locke, Holbach, Voltaire, Rousseau, Diderot és D'Alembert voltak), a "ratio és a közjó" nevében kiengesztelhetetlen harcot kezdett a tudatlanság, a babonák és a "sötétség" ellen. Az új szellem szokatlan népszerűséggel bontakozott ki, és célja elérésére egyik legbiztosabb eszköznek a korabeli iskola megreformálása kínálkozott. Ez a magyarázata annak, hogy a 18. század második fele nemcsak a felvilágosodásnak, hanem a pedagógiai irodalomnak és gondolkodásnak is nagy korszaka lehetett. Ezekben az évtizedekben uralkodók és államférfiak foglalkoztak a nevelés kérdéseivel, a pedagógusok pedig tömegével készítették tervezeteiket a felvilágosult monarchák számára.

Az egyes országokban végbemenő "...gazdasági és politikai folyamatok általában nem közvetlenül, hanem többnyire a nevelési intézmények szabályzatainak, valamint a nevelés elméleteinek közvetítésével hatottak az iskolák tanterveire és valóságos munkájára" – írja rendkívül találóan ezzel kapcsolatban Ravasz János egyik tanulmányában.⁸ Ebben az időben Európa-szerte nagy népszerűségnek örvendett Rousseau-nak a "természetes nevelésről" szóló programja. Az ő, valamint a francia enciklopédisták hatása következtében bontakozott ki a

filantropista pedagógiai mozgalom (fő képviselői Basedow, Salzman, Campe), amelyet jelentősen befolyásolt Christian Wolffnak (1679–1754) racionalista filozófiája, aki államtanában a "jóakarátú despotizmust" emelte ideállá, s ezt II. (Nagy) Frigyes porosz király trónra lépésével vélte megvalósulni. A "filozófus király" ugyanis 1763-ban kiadta a porosz protestáns népiskolák részletes, a tankötelezettségre nézve szankciókat is tartalmazó szabályzatát (General Landschul-Reglement). Hasonló intézkedésekre került sor más német fejedelemségekben is az 1760-as évektől. A porosz–sziléziai katolikus népiskolák számára Johann Ignaz Felbiger (1724–1788) ságnai apát készített iskolaszabályzatot, akinek személye már az ausztriai iskolareformhoz és az 1777. augusztus 22-én életbe lépett, a korabeli magyar iskolarendszer egészét szabályozó tanügyi kódexhez, a sokak által "etatista törvényműnek" nevezett I. Ratio Educationishoz is vezet.

A 18. század közepére tehát a Habsburg Birodalom országaiban is megjelentek azok a felvilágosult szellemi áramlatok, amelyek elsősorban az oktatásügy hatékony reformját szorgalmazták. E téren a Habsburg Birodalom kultúrpolitikájának legjellegzetesebb és legjelentősebb irányítója az 1740-es évektől kezdve Gerhard van Swieten, Mária Terézia egyik legbefolyásosabb tanácsadója volt, aki 1749-ben készítette el a bécsi egyetem orvosi karának reformját, amit 1752-ben és 1753-ban a bölcsészeti és a hittudományi, illetve a jogi kar újjászervezése követte.⁹ Ezek a reformok már az új szellem jegyében születtek, ugyanis a korabeli államjogi felfogás mind határozottabban az állam számára követelte polgárai nevelését, az iskolázás irányítását és ellenőrzését. A felvilágosult abszolutizmus kultúrpolitikájának általános jellemző vonása tehát az állami befolyás következetes érvényesítése volt, amit Mária Terézia egyik rendelkezésében így fogalmazott meg: "Das Schulwesen ist und bleibt allzeit ein Politicum" (Az iskolaügy politikum, és mindenkor az is marad, 1770.)¹⁰

Bécsben 1770. május 26-án Lanthieri gróf sürgette egy iskolaügyi bizottság (Schulkommission in Schulsachen) felállítását, és tervezetet nyújtott be az uralkodónőnek, az úgynevezett ságnai normamódszer (methodus normalis, norma = minta) bevezetésére. E törekvés útjából az utolsó, a legnagyobb akadály akkor hárult el, amikor 1773. július 21-én XIV. Kelemen pápa kiadta a "Dominus ac Redemptor" kezdetű bulláját, amelyben kimondta az 1540-ben Loyola Ignác spanyol kisnemes által alapított jezsuita rend (Jézus Társasága) feloszlását, azét a szervezetét, amely megalakulása óta több mint 200 éven át monopolizálta a birodalom oktatási rendszerét. 1773. december 1-jén Karl Anton von Martini zu Wassenberg báró tervezetet készített "Grundzüge der Entwerfung eines allgemeinen

verbesserten Planes in Studiensachen" címmel, amelyben a kötelezően létrehozandó iskolai alap szükségességét hangsúlyozta. A "Schulfond" megteremtése nem váratott sokáig magára, hiszen az 1774. február 12-ei rendelet értelmében a jezsuita rend elkobzott vagyona képezte ezt az alapot.¹¹

Az új eszmék megvalósítása azonban az iskolaügy terén sem ment zökkenők és nehézségek nélkül, bár Mária Terézia megbízásából Udvari Tanulmányi Bizottságot (Studienhofkommission) hoztak létre, amelynek tagjai: Kressel államtanácsos, Müller apát (az uralkodónő gyóntatója), Greiner (a császárnő bizalmas referense), Kollár Ádám (egykori jezsuita, a bécsi udvari könyvtár igazgatója) és a híres jogászprofesszor, Martini báró voltak.¹² A bizottság az oktatásügy szervezésének alaptételéül – az abszolút államhatalom érdekeinek megfelelően – a "birodalmi centralizációt", valamint az uniformizálást (egységesítést) jelölte meg, és ennek szellemében még 1774 elején hozzá is látott egy reformtervezet kidolgozásához. Az uralkodónő 1774. szeptember 1-jén Johann Ignaz Felbiger apátot bízta meg a ságani módszerre épülő iskolareform kidolgozásával, amelyet 1774. december 6-án "Allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal-, Haupt- und Trivialschulen in sämtlichen Kays. Königl. Erblanden" címmel el is készített.¹³

A szerb iskolaügy fejlődése 1770–1782 között

1770. április 22-én szerb deputáció utazott Bécsbe – az 1769. évi karlováci nemzeti kongresszus határozatai értelmében –, hogy átnyújtsa az uralkodónőnek az "illyr iskolák reformtervezetét", amelyben azonban még nem tisztázódott pontosan a felügyelet kérdése, azaz a metropolita, a mindenkori tartományi adminisztráció vezetője vagy a bécsi Udvari Kancellária (Hofkanzlei) gyakorolja-e ezt. A szerb küldöttek végül is csak felemás eredménnyel térhettek haza Temesvárra, mivel 1770. szeptember 27-én napvilágot látott a "Regulament der illyrischen Nation" c. rendelkezés, amely azonban jelentősen szűkítette a tradicionális privilégiumokat, és erőteljes katolizálást, illetve németesítést fogalmazott meg paragrafusában.¹⁴ 1770. december 20-án Koller gróf vezetésével újabb küldöttség járt a bécsi udvarban, hogy ezúttal 5–5000 darab szerb, illetve román nyelvű olvasókönyv kinyomtatásához a felsőbb engedélyt megszerezze.¹⁵

Mária Terézia 1771 tavaszán megjelent rendelete is a katolizálás további térhódítását kívánta elősegíteni, amikor újabb katolikus iskolák felállítását tűzte ki célul.¹⁶

1772. április 15-én az akkori szerb metropolita, Jovan Djordjević javaslatot tett a temesvári közigazgatási hatóságoknak, miszerint a bánáti iskolák igazgatói posztjára Jovan Dimić kereskedő nem megfelelő, s helyette Daniel Lazarini, Zaharija Orfelin vagy Theodor (Feodor) Janković kinevezését ajánlotta. Április 25-én Vikentije Jovanović Vidak püspök is sürgette a döntést, de előterjesztésében csak Janković kinevezését szorgalmazta, arra hivatkozva, hogy Z. Orfelin a román nyelv ismeretének hiányában képtelen – a soknemzetiségű területen – a direktori funkció betöltésére.¹⁷ Minthogy Karl Ignaz von Clary und Aldringen gróf, a temesvári adminisztráció feje is Janković kinevezését pártfogolta, az Udvari Kamara 1773. február 6-án ezért őt nevezte ki "valamennyi szerb iskola igazgatójává" évi 600 forint fizetéssel, amelyhez 1775-ben 150 forint "szálláspénzt" és 1777-ben további 150 forint útiköltségtérítést szavaztak meg.¹⁸ Janković kinevezése jó választás volt, hiszen sokoldalúan képzett, rendkívül művelt, a szerb mellett a német, latin, román, orosz, görög és magyar nyelvet beszélő tudós pedagógus került a szerb iskolaügy élére.¹⁹

F. I. Janković (1741–1814)

1741. április 14-én született a Pétervárad melletti Sremska Kamenica faluban, de egyes feltételezések szerint 1740-re vagy akár 1744-re is tehető születési éve, ugyanis az 1737–39-es háborút követően jó ideig nem vezettek pontos regisztrálást, az egyes falusi parókiákon. 1741-ben Sremska Kamenicában mindössze egy születést jegyezték fel. "V leto 1741 meseca Aprila 19-go v Kamenici kresti mladenca Feodora ro (=roždenogo) togo meseca 14-go dne ot roditelej zakonno venčani Joanna Jurišin i Angelie matere, otečestva i roda zdešnega mesta".²⁰ Félreértésekre ad okot, hogy a protocollumban apja neve Jurišin, illetve anyját helybelinek tüntették fel, akiről viszont minden más forrás azt állítja, hogy jómódú városi polgári családból származott. Az 1764. évi protocollum szerint viszont: Joan Janković 54, Angelia asszony 46, Feodor Janković 20, Simeona 7, és Alekszej (a legkisebb fiú) 3 éves. (Ebből arra következtethetnénk, hogy F. Janković 1744-ben születhetett.)

A Janković család ősei – a 15. századig vezethetők vissza –, akik a Belgrád melletti Mirijevo faluból származtak, és a török balkáni terjeszkedése miatt kényszerültek szülőföldjük elhagyására. Joan Janković 1734. február 7-én nősült; első gyermekük Feodor volt, aki elemi iskolai tanulmányait Sremska Kamenicában végezte. A család – a gyerekek jobb taníttatása végett – 1755-ben Újvidékre költözött, és az ifjú Feodort még ebben az évben

a karlováci gimnáziumba írták be. Tanárai – Peter Nestorović, Panteleimon Hranisavljević és Georgij Spida (aki görögöt tanított) – elégedettek voltak az ifjú tanulmányi előmenetelével, és Vidak püspök közbenjárására bécsi ösztöndíjat ajánlottak fel számára. A szerbeknek azonban – ha felsőfokú intézetbe kívántak lépni – előbb líceumot kellett végezniük. Ezért utazott Janković Pozsonyba, amely ez idő tájt a szerb nemzeti értelmiség képzésének fő központja lett. Itt ismerkedett meg és kötött barátságot tanulótársával, Tessedik Sámuellel, a későbbi neves szarvasi evangélikus lelkésszel. Bécsben filozófiai, jogi és közgazdasági stúdiumokat hallgatott, de szorgalmasan tanulmányozta a klasszikus és a kortárs irodalmat, valamint a modern nyelveket is. Kiváló képességeire Joseph von Sonnenfels (1733–1817) professzor figyelt fel, aki 1767–1769 között tanára volt.²¹

Janković tanulmányai befejezése után egy évig még Bécsben maradt, gróf Fekete János őrnagy titkáraként, majd elhagyva Bécset, Temesvárra utazott, ahol előbb Vidak püspök titkára, később pedig az "összes illír iskola" igazgatója lett.²²

Janković már beiktatása előtt foglalkozott egy gimnázium felállításának tervével, ám akkor ez még számos akadályba ütközött. Többek között azért, mivel 1769. augusztus 23-án a szerb nemzeti kongresszus küldöttei előtt Karlovácon felolvasták az uralkodónő leiratát (rescriptum), mely szerint: "In jeder Diözese eine hohe Schule auf der Stufe eines Priesterseminars zu errichten sollen", azaz minden egyházmegyében egy papi szeminárium szintjén álló magasabb iskola felállítása javasolt. Természetesen a szerb szinódus és a delegátusok nem nagyon lelkesedtek a kezdeményezésért, mivel hiányoztak az ehhez szükséges anyagi és személyi feltételek. Az 1774. évi illír kongresszus ismételten foglalkozott a papi szemináriumok felállításának ügyével, s az új metropolita (Vidak), a császári megbízott (von Kathesen báró) és Janković a következő petíciót intézték Mária Teréziához: "...dahero glaubt die Nation, dass mehr Frucht und Nutzen allerley Nationsstande ziehen würden, wenn Euer Röm. Kaiserl. May. statt deren 8 Clericalschulen, nur ein einziges ordentliches Gymnasium in einem Ort zu errichten" ("A nemzet úgy véli, hogy több haszonnal járna, ha császári Felsőged a 8 egyházi iskola helyett egy gimnázium felállítását engedélyezné.")²³ A gimnázium tervének kidolgozására bizottságot szerveztek (Jovan Muskatirović, Marko Sorvicki és F. Janković), amelynek elképzelése szerint egyházi szláv, latin, görög, német nyelvet, matematikát, logikát, fizikát, metafizikát, teológiát, földrajzot, történelmet és jogot oktatót volna az intézmény nyolc professzora a 2x3 éves kurzus keretén belül. Minthogy a bécsi kancellária úgy vélekedett, hogy a szerbeknek nincs szükségük egy ilyen iskolatípusra, a tervezetet elvetették, és csak 1791-ben került sor felállítására.²⁴

Janković tervezeteinek nagy szerepük volt abban, hogy 1774. április 14-én Mária Terézia kibocsátotta "Regulae directivae für die Verbesserung des illyrischen und walachischen Elementar- oder Trivialschulwesens in denen Kays. Königl. Erblanden" c. rendelkezését, amely kötelezővé tette az úgynevezett triviális, kétosztályos falusi iskolák felállítását a Bánátban.²⁵ A rendelkezés 52 paragrafusból állott, amelyek közül az 1–12. az iskolaépítési kötelezettség részleteit, a 13–25. az iskola rendszerét, a 33–39. a kötelező iskolalátogatást, a 40–52. pedig az iskolafelügyelet kérdéseit tárgyalta.

1774. augusztus 29-én Vidak metropolita, Kathesen báró és Janković közösen megvitatták a "Regulae directivae" előírásait és szeptember 15-én "A bánáti triviális iskolák tervezete" c. határozatukat – amely 49 pontból állt – felterjesztették Bécsbe. A tervet szerint a következő három év során 373 új iskola alapítására, 21 renoválására és 19 bővítésére került volna sor, 10 nagyobb településen pedig ötéves, a tanítóképzés funkcióját is ellátó úgynevezett normaiskola (=mintaiskola; a korszak terminológiája szerinti "normális" iskola) felállítását kívánták. Ezért szükségesnek vélték néhány szerb tanító Bécsbe küldését, az ottani "normamódszer" elsajátítására, illetve legalább 10 ezer olvasókönyv és katekizmus szétosztását a tanulók között. A tervet azonban Mária Terézia 1774. november 29-én elutasította, mivel abban az "Allgemeine Schulordnung" centralizációs és uniformizáló szellemének megtorpedózását látta a szerbek részéről, valamint véleménye szerint az illírek nemzeti érdekeinek hangsúlyozása sértette a birodalom oktatásügyének egységét.

1776. augusztus 19-én Janković "Észrevételek a temesvári tankerület nemzeti iskolaügyéről" ("Anmerkungen über das National-Schulwesen in den Provinzialbezirken des Temeswarer Banats") c. tervében újabb javaslatokat tett a vitás kérdések megoldására, majd októberben az uralkodónő megbízásából "iskolai bizottságot" (Schulkommission) szervezett.

1776 szeptemberében Bécsben az Udvari Kancellária irányítása alatt egy vegyesbizottságot hoztak létre (tagjai: von Reischach báró, Koller gróf, Greiner és Weingarten államtanácsosok és Keess referens voltak), amelynek feladata a birodalom görögkeleti (pravoszláv) lakossága számára megfelelő iskolaügyi pátens megfogalmazása és kidolgozása lett.²⁶ A vegyesbizottság eredményes működése után került sor a temesvári iskolaügyi igazgatóság megszervezésére, hogy az konkrét instrukciók kidolgozásával segítse a pátens határozatainak megvalósítását.

Mária Terézia 1776. november 2-án proklamálta "Schulpatent" c. rendelkezését, amely tulajdonképpen az első szerb iskolatörvény, az iskolaügy egységes irányításának és ellenőrzésének megvalósítása. A pátens 31 paragrafust tartalmazott, köztük:

1. Minden görögkeleti közösség köteles iskolát fenntartani.
2. Azok a közösségek, amelyek ez ideig nem rendelkeztek iskolaépülettel, kötelesek azt 1777. június 1-je és 1778. január 1-je között felépíteni.
3. Ahol még nincs iskolaépület, e célra az iskolamester, a pap vagy a bíró lakása is átalakítható.
4. Ahol van szerb és katolikus iskola is, a tanulók szabadon választhatnak, melyikbe kívánnak járni.
5. Az osztályterem legyen megfelelő a tanulók létszámának; az iskolamester lakása egy szobából, konyhából és kamrából álljon.
6. Az iskolamester a tanulókat nemüktől függően elkülönítve ültesse, külön sorba a fiúkat és a lányokat.
7. Az új iskolákat lehetőleg a templom közelében építsék.
8. Az egyházi közösségek feladata, hogy az iskolákhoz vezető utak mindig tiszták és jól karbantartottak legyenek.
9. A közösség feladata, hogy a környező erdőkből az iskolapadokhoz, asztalokhoz és székekhez való fát beszerezzék.
10. A hitközségek feladata a tanszerek és az iskolai kellékek megvásárlása.
11. Minden iskolának legyen iskolamestere, és a nagyobb települések esetén rendeljenek mellé további segítőket.
12. A tanítónak rendelkeznie kell az alábbi tulajdonságokkal: vallásosság, erkölcsösség, határozottság, szorgalom, a tanulók és a munka szeretete.
13. Tanítónak görögkeleti és katolikus hitvallású személyek egyaránt alkalmazhatók.
14. Egyházi személy tanítónak csak akkor alkalmazható, ha világi pedagógust nem találtak.
15. A tanítók kötelesek vizsgát tenni az új módszer (ti. a Normal-Methode = normamódszer) ismeretéből.
16. A tanító nem köteles más hivatalokat, megbízásokat ellátni.

17. A hitközségek feladata az iskolai tankönyvek, kézikönyvek beszerzése.
18. A tanítói fizetés megállapításának kritériumai.
19. A tananyag: anyanyelven az írás, olvasás és számolás (az úgynevezett trivium) alapjainak elsajátítása.
- 20–23. A tankönyvek típusainak felsorolása.
24. A vallásoktatás fontosságának hangsúlyozása.
25. Az oktatás célja: vallásos, erkölcsös és szorgalmas alattvalók nevelése.
26. Ha pravoszláv felekezetű tanulók katolikus iskolába járnak, saját valláskönyvükből tanulhatnak.
27. A tanítás ideje: nyáron 7-től 9 óráig és délután 1-től 3 óráig; télen (december 1-jétől március végéig): 8-tól 10 óráig, délután 1-től 3 óráig; a 9–13 éves gyerekek délután 1-3 óra között "ismétlő iskolába" kötelesek járni.
28. Iskolaköteles minden 6–9 éves tanuló. A 9. életévüket betöltött gyerekek – a nyári mezőgazdasági munkák ideje alatt – felmentést kaphatnak, de helyette vásár- és ünnepnapokon ismétlő foglalkozásokra kell járniuk.
29. Az iskolamester köteles protocollumot vezetni az iskolalátogatottságról és a tanulók előmeneteléről.
30. A tanító a tanulókat nem kötelezheti gazdasági és egyéb munkáinak elvégzésére.
31. Minden pópa havonta egyszer, a protópópa negyedévente, a püspök pedig évente egy alkalommal köteles a körzetébe tartozó iskolákat meglátogatni. (Megjegyzés: ha a püspök egész éven át úton lett volna, akkor sem tudta volna az összes iskolát felkeresni!)²⁷

E paragrafusok szelleméből kiviláglik, hogy az 1776. évi iskolaügyi pátens Mária Terézia korának nagy teljesítménye, bár hiányzik belőle a triviális, a főelemi és az ún. normaiskolák hármasságának tagozódása, és helyette itt csak a kétosztályos, az írás, olvasás és számolás alapjait nyújtó falusi intézmények szerepelnek. A triviális iskolák hálózatának kiépítése – ha egyelőre papíron is – a szerb népoktatás alapjainak lerakását jelentette.

Az uralkodónő 1774. augusztus 16-án Jankovićot – a szerb iskolaszervezés terén végzett kimagasló tevékenységéért – nemesi ranggal tüntette ki, és a család ősi birtokát, Mirijevo falut is neki adományozta. Nemesi címerében ettől kezdve – utalva az ősök törökellenes küzdelmeire – levágott török fej és ezüst mezőben egy szablyát forgató oroszlán volt látható.

Osztrák módszertani könyvek lefordítása

Az elemi iskolarendszer kiépítéséhez természetesen olyan új tanítókra lett szükség, akik képesek az új, úgynevezett normamódszer elsajátítására és oktatására. Ezért maga Janković, továbbá Stefan Vujanovski és Avram Mrazović tanítók 1776 őszén Bécsbe utaztak Felbigerhez, hogy ott a Szent Anna Iskolában megismerkedjenek a sagani módszer lényegével, és az alapvető osztrák metodikai szakkönyveket lefordítsák szerbre.

Janković 1777. április 27-ig maradt az osztrák fővárosban, s ez idő alatt rendszeresen látogatta Felbiger előadásait, valamint 1776 végére lefordította a sagani apát "Methodenbuch für Lehrer der deutschen Schulen, 1773." (Módszertankönyv a német iskolák tanítói számára) című munkáját, ám ezt több helyen átalakította, kibővítette. Miért volt szükséges a helyenkénti változtatás? Elsősorban azért, mert Felbiger a művét katolikusok számára írta, másodsor pedig a kalligráfia a német gót betűkre vonatkozott. Janković azonban képes volt áthidalni ezeket az eltéréseket, és tökéletesen át tudta ültetni a "Módszertankönyv" útmutatásait a szerb viszonyok közé.²⁸

A fordítás első része 1777. február 22-én, a második fele március végén jelent meg Josef Kurzböck bécsi nyomdájában. Janković a mű megjelenése után egy aranykeresztet (Gnadenkette) kapott a császárnőtől, elismerő szavak kíséretében.

Janković bécsi tartózkodása alatt ugyancsak lefordította és átdolgozta Felbiger "Szükséges kézikönyv használatra a német iskolák tanítói számára. Bécs, 1774" c. könyvét, amelyet kétnyelvű (német és szerb) szöveggel jelentetett meg, "Notwendiges Handbuch für Schulmeister der illirischen nicht unirten Schulen" és "Ručnaja kniga potrebnaja magistrom illiričeskih neunitskih malyh škol" címmel, amely tulajdonképpen a "Módszertankönyv" kivonatolt átdolgozása.²⁹

A "Módszertankönyv" első kötete Janković fordításában 253 oldalon jelent meg és öt fő fejezetet tartalmazott (I. A nevelés legfőbb célja; II. A tanító személyiségjegyei, tulajdonságai; III. Tanítási módszerek; IV. A tanulók nevelési módjai; V. Általános direktívák

a tanító munkavégzéséhez), a második kötet 319 oldalt tett ki és három fejezetből állott: I. Az írás- és olvasástanítás az alsóbb osztályokban. Bevezetés a számtan tanításához; II. Heti órarend (Wochenstundenplan); III. A félévi vizsgákról és a tanulók előmeneteléről.

Janković 1776–77. évi bécsi tartózkodása alatt a szerb tankönyvek mellett szerb–román–német nyelvű olvasókönyvet és katekizmust is szerkesztett, amelyeket ugyancsak J. Kurzböck nyomdájában adtak ki és 10 ezres példányszámban osztottak szét a tanulók körében.³⁰

1776. október 7-én bízta meg Vidak metropolita Zaharia Orfelint egy "Szépirás-könyv" összeállításával, amely 1778 elején Karlovácon "Slavenskaja i valachijskaja kalligrafija ili nastavlenie k pravilnomu pisaniju" címen meg is jelent. Maga Mária Terézia nagy elismeréssel nyilatkozott e műről és felkérte Orfelint, hogy készítsen kalligrafikus táblázatokat, betűformákat a német elemi iskolák számára.³¹

A számtanoktatás megkönnyítése céljából A. Sekeres lefordította az osztrák iskolákban használatos "Anleitung zur Rechenkunst zum Gebrauche in den Trivialschulen" c. kézikönyvet ("Rukovodstvije vo arifmetiki za upotreblenie v malyh učiliščah"), amely a négy alapl műveleten kívül a pénz-, mennyiség- és súlyviszonyok alapjaival is megismertette a tanulókat.³²

A német nyelv oktatását szolgálta az 1774-ben megjelent "Načalo učenija hotjašty m učitisja knjig pismeny nemeckimi s malimi potrebnimi nastavlenyami" című tankönyv, amelynek szerzője Sava Lazarević, az illír udvari deputáció tolmácsa volt. A tanulók számára a latin nyelvet Z. Orfelin munkáiból tanították, amelyek fél évszázadon keresztül használatban maradtak (Latinskij bukvar, soderžaščij načalo učenija i edin kratkij slovník latinskogo jazyka. Venedig, 1776; Pervye načatki latinskogo jazyka. Venedig, 1767.).³³

Az 1770-es években a temesvári tankerületben használatos könyvek³⁴

A könyv címe	Milyen nyelven jelent meg	Kiadás éve	Kiadás helye	Példányszám
ABC	szerb	1772	Bécs	5 000
ABC	román	1772	Bécs	5 000
Katekizmus	német–szerb–román	1774	Bécs	10 000
Katekizmus	szerb	1776	Bécs	10 000
ABC	szerb	1776	Bécs	10 000

Vallás- és olvasókönyv	német–szerb–román	1777	Bécs	10 000
Katekizmus	német–szerb–román	1777	Bécs	10 000
Iskolaszabályzat	szerb–német	1777	Bécs	3 000
ABC	román	1777	Bécs	10 000
Számtankönyv	szerb–német	1777	Bécs	3 000
Számtankönyv	román–német	1777	Bécs	3 000
Iskolaszabályzat	román	1778	Temesvár	5 000
Olvasókönyv	román–német	1778	Bécs	16 000
Olvasókönyv	szerb–német	1778	Bécs	

Az első tanítóképzők Temesváron

1777 áprilisában Janković Mária Teréziához írott levelében kérte, hogy az Udvari Tanulmányi Bizottság engedélyezze május 1-jétől, mintegy 3-4 hónapon keresztül, 17 tanítónak az új, úgynevezett normamódszerrel való átképzését Temesváron. Az uralkodónő döntésében hozzájárult, hogy Janković vezetése alatt a 17 jelölt számára négy hónapos speciális átképző kurzust tartsanak napi 3-4 órás foglalkozással, gondoskodva a tanítók ellátásáról, napidíjáról. A temesvári tanügyi bizottság a tanfolyam megszervezésére 300 forintot kapott, amelynek jelentős részét tankönyvek beszerzésére fordították. Putnik püspök 1777. szeptember 16-án Vidakhöz írott levele arról tanúskodik, hogy az első átképző kurzust július 14-én indították el, ahol az előadások szerb és román nyelven folytak.³⁵ A második és harmadik tanfolyamot a temesvári tanügyi bizottság 1778, illetve 1779 nyarán szervezte meg. E tanfolyamok során Temesvár, Csanád, Lippa, Versec, Becskerek és Lugos körzetének szinte valamennyi tanítóját átképezték.

1776. december 10-én került sor Temesváron az első úgynevezett normaiskola felállítására, amelynek ötödik évfolyamában az elemi iskola alsóbb osztályai számára képezték tanítókat. Ebben az intézményben először Anton Prevondig, Friedrich Mark, Anton Slava, Albert Karlitzky és Joseph Haag segítségével indult meg a munka, akik a szerb iskolaügy első hazai nemzedékét nevelték fel.³⁶

Új fejezet kezdődött a Bánát történetében 1778-ban, amikor közigazgatásilag Magyarországhoz csatolták, és területét három megyére osztották (Temes, Torontál, Karán-

Sebes). 1778. október 30-án Esterházy Ferenc kancellár nagy elismeréssel nyilatkozott a temesvári tankerület eredményeiről, külön kiemelve e téren Stefan Vujanovski eszéki és Avram Mrazović zombori igazgatók tevékenységét, akik Jankoviéccsal együtt 1776–77-ben Bécsben sajtótírták el Felbiger módszerének alapjait. Ugyanakkor Esterházy rendkívül fontosnak ítélte az 1777. augusztus 22-én proklamált "Ratio Educationis" szellemének következetes megvalósítását a Magyarország területén élő német, szlovák, szlovén, rutén, szerb és román lakosság körében is.³⁷ Ennek megvalósítását szolgálta a különböző vallási felekezetekhez tartozó iskolai inspektorok egybehívása Budára, ahol a "Proiectum suplementi Benigni Instituti Literarii, quod ad scholas Nationales attinet" (röviden: Proiectum Budense) című tervzetben a magyar oktatásügy egységesítésére tettek kísérletet. Az iskolaügy területén fontos szerepe volt az 1781-ben II. József által törvényerőre emelt tolerancia rendeletnek, amely a Habsburg Birodalom laza konglomerátumában élő, különböző vallási felekezetekhez tartozó személyek szabad vallásgyakorlatát biztosította.

1782 márciusában a különböző felekezeti iskolák vezetőinek egybehívására került sor Pozsonyban, amelynek résztvevői (Johann Felbiger; Erdélyi József, a budai tankerület vezetője; Schober, a pozsonyi tankerület igazgatója; Mandić Antal, a szlavón és szlovén iskolák inspektora; Kigler, a katolikusok képviselőjében; a lutheránus Benczúr József; a református Hatvany István professzor Debrecenből; a bizottság elnöke: Skerlecz Miklós) elsősorban a "Proiectum Budense" anyagát vitatták meg.

Jankoviéccot március 1-jére hívták Pozsonyba – aki egy hét késéssel érkezett oda –, és a vitaanyag 51. §-ához, a vallásoktatás kérdéséhez szólott hozzá, továbbá hangsúlyozta egy leányiskola felállításának fontosságát a szerbek körében is.³⁸

Március 12-én a konferencián a katolikus iskolák vezetői heves támadást intéztek a szerbek ellen, követelve, hogy 1. a kirillica csak az egyházi jellegű könyvekben maradjon meg, s a tankönyveket kizárólag latin betűkkel írják; 2. a "Csaszoszlov" (pravoszláv szertartáskönyv) és a "Pszaltir" (Zsoltároskönyv) maradjanak ki az olvasókönyvekből; 3. az iskolai könyveket egyszerű, népi nyelven fogalmazzák meg és írják. Jankoviécc először határozottan ellenezte a latin betűk bevezetését a kirillica helyett, továbbá, hogy a tankönyveket "egyszerű nyelven" írják. Erről Putnikhoz írott levelében (1782. március 26-án) így számolt be: "Az utasítástól én nem tértem el, magát Skerlecz urat, valamint az egész bizottságot is megnyertem, hogy a könyveket ne népi nyelven, ahogyan az egyszerű emberek beszélnek, hanem irodalmi stílusban nyomtassák."³⁹

Április 9-én azonban Janković is beleegyezett – a konferencia nyomásának hatására –, hogy a továbbiakban megjelenő könyveket (még a vallási tartalmúakat is) latin betűkkel nyomtassák. A július 24-ei resolutio (határozat) megfogalmazása és életbe lépése nem csekély ellenállásba ütközött, és a tiltakozás a szerb lakosság körében még az 1790-es években sem csendesedett, egészen Vuk Stefanović Karadžić nyelvreformjáig, a nemzeti újjászületési mozgalom kibontakozásáig.⁴⁰

1782. március 10-én – a pozsonyi konferencia idején – II. József Bécsbe hívatta Jankovićot, és közölte a kiváló pedagógussal, hogy II. Katalin (1762–1796) orosz cárnő felkérésére még a nyár folyamán Pétervárra kell utaznia az ottani elemi iskolák megszervezése céljából, felhasználva ausztriai és bánáti tapasztalatait.⁴¹ Ezért májusban Janković visszatért Temesvárra, és utódjává Avram Mrazović kinevezését kérte, akivel a "normamódszert" együtt sajátította el Bécsben. Mrazović 1777–82 között Zomborban iskolaigazgatóként tevékenykedett, és a temesvári tankerület vezetőjévé december 1-jén nevezték ki, de ottani munkájával kapcsolatban hamarosan panaszok merültek fel, ezért a magyar hatóságok 1783. február 28-án leváltását kérték Putniktól. Mrazović menesztésére 1783. március 13-án került sor, és utódjává előbb Vasilije Nikolićot (1803-ig), majd Dimitrije Stefanovićot nevezték ki.⁴²

Janković tehát II. József és II. Katalin 1780. évi mogiljovi megbeszélései értelmében 1782 nyarán Oroszországba utazott, ahol nemcsekély szerepet játszott az elemi népoktatás intézményrendszerének kiépítésében, és az 1786-os Iskolai Szabályzat (Usztav narodnih ucsiliscs) rendeleteinek megfogalmazásában.

A szerb iskolaügy eredményei a 18. század utolsó harmadában

A szerb iskolaügy fejlődése Janković pétervári utazásával nem szenvedett törést, mivel az 1770–80-as években kialakult egy olyan pedagógus nemzedék, amely folytatta mesterének elgondolásait, kezdeményezéseit, és méltó módon fejlesztette tovább annak örökségét, eredményeit. A 18. század utolsó harmadában a délvidéki szerb iskolaügy kétségtelenül gyors változáson ment keresztül, hiszen például 1768-ban – II. József első bánáti utazása során tett megállapítása szerint – ezer lakos közül legfeljebb egy-kettő tudott írni és olvasni.⁴³ A későbbi uralkodó korabeli megjegyzése valóban reálisnak látszik, mivel 1768-ban a Bánát vidékén mindössze 66 iskola működött, 53 szerb és 24 román tanítóval, 1129 tanulóval.⁴⁴ 1771-ben – a

kb. 260 000 lakosú területen – 1285 tanuló látogatta a 73 iskolát, azaz 3561 főre jutott egy elemi iskola, ahol átlagosan 17,6 tanulóval foglalkoztak.

Janković 1773. évi kinevezése gyökeres fordulatot idézett elő az iskolaépületek számának növelésével, és nem tűnik túlzásnak, hogy 1776 végén keltezett jelentésében már 183 pravoszláv iskolát említ.⁴⁵

A bánáti iskolaügy további fejlődését az alábbi táblázat szemlélteti:⁴⁶

Év	Iskolaépületek száma	Tanítók száma	Beiratkozott tanulók	Rendszeresen iskolába járók
1781	293	293	5 755	2 871
1789	191	191	4 630	2 988
1792	331	333	9 908	5 536
1796	368	372	10 217	5 738
1802	406	413	12 811	8 030

A katolikus iskolák számának alakulása:⁴⁷

Év	Iskolaépületek száma	Tanítók száma	Beiratkozott tanulók	Rendszeresen iskolába járók
1778	65	76	?	?
1785	82	94	8 275	6 614
1788	103	121	10 681	7 645
1789	104	119	10 745	7 392
1792	100	117	10 840	7 783
1796	107	125	10 376	8 244
1801	114	136	12 370	10 053

A katolikus iskolákon belül

különösen a német települések tanulói tűntek ki rendszeres iskolába járásukkal:⁴⁸

Település	A lakosság lélekszáma	A tanulók létszáma	Rendszeresen iskolába járók
Arad	2 828	145	122
Csanád	1 100	137	104
Grabác	1 082	136	96
Kis-Becskerek	644	81	53
Lippa	1 016	133	112
Schöndorf	1 130	95	83
Versec	3 140	301	233
Nagyszentmiklós	1 890	222	166

A 260 ezer lakosú Bánát területén a 18. század végén tehát mintegy 25 000 (katolikus és pravoszláv) tanuló látogatta az iskolákat, akik az egész népesség 10,4%-át tették ki. Ez idő tájt például a 36 milliós cári Oroszországban is mindössze 20 ezer iskolába járó tartottak nyilván a tanügyi szervek.

A jóval fejlettebb Ausztria elemi iskolarendszerét például 1780-ban a következő adatokkal szemléltethetjük:⁴⁹

Év	Iskolatípus és száma	Tanulók létszáma
1780	15 normaiskola	3 526
	83 főelemi és 47 leányiskola	10 176
	3848 triviális iskola	193 666
Összesen	3993 iskola	207 368

A szerb iskolaügy a Bánát vidékén a 18. század utolsó harmadában – összevetve más népek iskolarendszerével is – kedvező változáson ment keresztül, amelyet a bécsi udvar németesítési politikája bár erősen sértett és korlátozott, mégis a század végétől – a nemzeti újjászületési mozgalom megerősödésétől – vitathatatlan fejlődésen ment keresztül, mindvégig megőrizve nemzeti jellegét és tartalmát.

Adalékok F. I. Janković oroszországi iskolaszervező tevékenységéhez⁵⁰

A cári Oroszországban II. Katalin trónra lépése (1762) után előbb I. I. Beckoj (1704–1795) gróf, majd az 1767. évi Törvénykönyv-szerkesztő Bizottság tett szerény javaslatokat az iskolaügy megreformálására. De még ezek a bátortalan kezdeményezések is hamarosan kátyúba jutottak, hiszen rövidesen maga Beckoj is kegyvesztett lett, sőt az 1773 – 1775. évi Pugacsov-felkelés kegyetlen leverése és megtorlása után nyilvánvalóvá vált, hogy Oroszországban véget ért a felvilágosult abszolutizmus progresszív szakasza.

A francia felvilágosodással kacérkodó orosz uralkodónő szívesen látta volna, ha az oroszországi iskolaügy megreformálását, az elemi népiskolai oktatás megszervezését az európai közvélemény szemében is nagy népszerűségnek örvendő neves gondolkodók, filozófusok egyike veszi kézbe. Denis Diderot készített ugyan tervezetet az orosz iskolaügy átszervezésére, de ezzel II. Katalin nem értett egyet.⁵¹ Ezért a cárnő 1777. február 2-ai, Melchior Grimmhez írott levelében javaslatot tett a német gondolkodónak, hogy jöjjön Oroszországba, és akkor rábízna az iskolareform végrehajtását. Ám Grimm arra hivatkozva, hogy nem ismeri az ország nyelvét, nem vállalta, és maga helyett báró Karl von Dalberg (1749–1817) würzburgi professzort javasolta.

Dalberg helyett azonban a cárnő Ulrich Theodor Aepinus (1742–1802) csillagászhoz, a pétervári akadémia tagjához fordult, és felkérte, készítsen tervezetet az alsófokú népoktatás megszervezésére. Aepinus – aki a korszak európai pedagógiai szakirodalmában járatos volt, s ez idő tájt Pál nagyherceg nevelője – Johann Ignaz Felbiger "Allgemeine Schulordnung"-ját és a sagani iskola módszereinek tanulmányozását ajánlotta az uralkodónő figyelmébe. Ennek megfelelően Aepinus javasolta, hogy változtatás nélkül vegyék át az osztrák iskolatervet (Schulplan), és az országban szervezzenek négy normaiskolát (Pétervár, Moszkva, Kijev, Kazany). Véleménye szerint szakembereket Ausztriából, Mária Teréziától kell kérni, mégpedig lehetőleg szláv, ortodox vallású pedagógusokat. Aepinus továbbá javasolta egy

birodalmi iskolaügyi bizottság (direktórium) felállítását, amelyben: 1. tanulmányoznák az osztrák Schulplan alkalmazási lehetőségét az orosz viszonyok között; 2. hozzáfognának a normaiskola tervének kidolgozásához; 3. megkezdénék az osztrák tankönyvek fordítását.⁵²

A cárnő – Aepinus érvelésének súlya alatt – hajlott az osztrák (sagani) minta elfogadására. Ebben erősítette meg Pável Petrovics trónörökös (a későbbi I. Pál cár, 1796–1801) 1781. évi európai körutazása is, aki bécsi látogatása során felkereste a Szent Anna normaiskolát, s hazatérve elragadtatással nyilatkozott róla.⁵³ De szóba jött az orosz iskolareform kérdése II. József és II. Katalin mogiljovi (1780) találkozásában is, amikor az osztrák uralkodó ígéretet tett a cárnőnek megfelelő szakemberek biztosításáról. Ennek szellemében írt II. József levelet gróf Brigidónak, a temesvári tankerület egykori vezetőjének, hogy haladéktalanul küldjön szerb tankönyveket a cárnő számára. Gróf Brigidó 1780. június 29-én – az utasításnak megfelelően – 29 könyvet küldött Oroszországba.⁵⁴

1782 tavaszán II. Katalin levélben kérte az osztrák uralkodót, hogy küldjön tehetséges szakembereket, főleg szerbeket, mivel az iskolareform ügyének elindítása nélkülük megoldhatatlannak látszik. A császár J. I. Felbigertől kért tanácsot ez ügyben, aki levelében a birodalom egyik legjobb oktatási szakemberét, F. I. Jankovićot ajánlotta az uralkodó figyelmébe. "Alle Eigenschaften, welche die russische Majestät von dem Lehrer nach der Normalmethode fordert, weisse ich in keinem anderen Manne beysammen zu finden, als in dem Direktor der Temeswarer Normalschule von Jankovicz."⁵⁵

Janković 1782. március 10-én kapta kézhez II. József levelét, amelyben az uralkodó értesítette oroszországi küldetéséről.⁵⁶ 1782. május 14-én Janković Pozsonyból visszautazott Temesvárra, és levelet küldött II. Józsefhez, amelyben kérte: 1. hadd vigye magával Andreas Georgievic temesvári tanítót, mint segítőtársát; 2. két hónapnyi haladék biztosítását, hogy ügyeit elintézzék; 3. Avram Mrazovićot nevezzék ki helyettesévé, amíg ő Oroszországban tartózkodik.⁵⁷

Május 24-én kapta meg az uralkodó rendelkezését, hogy legkésőbb július közepére legyen Bécsben és még jó időben utazzon tovább Pétervárra. Előre kell bocsátanunk: Janković szívesen utazott Oroszországba, mivel benne is elevenen élt a szerbek (és általában a balkáni népek) szimpátiája a cári birodalom iránt a 18. század második felében, hiszen egyedül benne látták az évszázados törökellenes küzdelmek sikerének zálogát.

Janković 1782 júliusában indult útnak, és szeptember 4-én jelentette róla Cobenzl gróf (osztrák követ a cári udvarban), hogy megérkezett és kihallgatást kért, amely szeptember 6-án meg is történt. Másnap pedig II. Katalin dekrétumot tett közzé, amelyben bejelentette az elemi

népoktatás megszervezésének szükségességét Oroszországban, és ennek a munkálatait Jankovićra bízta.⁵⁸

"Elementarschulwesen in Russland" című tervezetének kidolgozását Janković még Bécsben kezdte el, amelyet az ottani Studienhofkommission-hoz nyújtott be megvitatásra. A bizottság elnöke, Van Swieten gondosan felülvizsgálta a tervet, és 1782. május 19-ei levelében (II. Józsefhez) jelezte, hogy egyetért vele. "Dieser Plan – írta –, nach welchem er (ti. Janković) die Endzweck angemessen und ein Zeugnis sei, dass Janković die Verfassung sowohl als auch die Lehrart der Normalschulen gründlich verstehe."⁵⁹

1782. szeptember 7-én a cárnő bizottságot nevezett ki a reformmunkálatok intézésére. Erről október 16-án, Esterházy kancellárhoz írott levelében számolt be Janković. E szerint bizottsági tagok lettek: P. V. Zavadovszkij (1739–1812),⁶⁰ Aepinus államtanácsos és P. I. Pasztuhov (1739–1799) titkos tanácsos.⁶¹ Janković nem lett állandó tagja a bizottságnak (csak 1797-től!), hanem tanácsadói funkciót kapott. Az első bizottsági ülést szeptember 13-án tartották meg. Egyébként hetente két alkalommal – kedden és vasárnaponként – gyűltek össze a bizottsági tagok délelőtt 10 órától Zavadovszkij házában.⁶²

A "Népiskolai Bizottság" feladatait Janković a következőkben határozta meg: 1. világi tartalmú osztrák tankönyvek fordítása és átdolgozása, 2. az osztrák valláskönyvek felülvizsgálata a novgorodi püspök vezetésével, 3. az iskolai reformtervezet alapos áttanulmányozása, 4. új iskolai intézmények alapítása.

Janković tervezetét a bizottság szeptember 17-én fogadta el, és annak szellemében hamarosan megindult a három fokozatú új elemi népiskolák szervezése. Így jöttek létre az úgynevezett alsó iskolák (két osztályosak), a "középső iskolák" (három osztályosak) és a felső népiskolák, (négy osztályosak, ötéves tanulmányi idővel).⁶³

Janković jól tudta, hogy bármilyen, alaposan átgondolt reformot is lehetetlen végrehajtani szakképzett tanítók nélkül. Ezért többször felhívta a bizottság figyelmét – így az 1783. május 23-i ülésen – egy tanítóképző intézmény felállításának szükségességére.⁶⁴ Ezzel kapcsolatban 1783. július 1-jén tervezetet terjesztett a bizottság elé, és ismét felvetette egy tanítóképző létrehozásának gondolatát.⁶⁵ Tervezetét maga a cárnő is támogatta, ezért 1783. december 13-án sor kerülhetett egy ilyen jellegű intézet hivatalos megnyitására Pétervárott (glavnoje narodnoje uciliscse néven). A tanintézet fenntartására évi 10 000 rubelt rendelt az uralkodónő, amely akkor jelentős összegnek számított.⁶⁶ Az első növendékeket a pétervári papi szemináriumból, a moszkvai Szláv–görög–latin Akadémiáról, valamint a szmolenszki és a kazanyi szemináriumból toborozták. Az intézet első igazgatója maga Janković lett.

A pétervári tanítóképző 1783–1801 között állott fenn, és e 18 év alatt több mint 400 tanítót nevelt az orosz oktatásügy számára. Néhányan közülük kiváló tudósok, pedagógusok lettek, mint például Ilja Fjodorovics Jakovkin, aki 1805-től a kazanyi egyetem professzora volt, ám 1819-ben radikális nézetei miatt nyugdíjazták. A tanítóképző egykori tanítványai voltak T. F. Oszipovszkij, G. P. Uszpenszkij harkovi, J. F. Zjablovcskij és P. B. Tyerjajev pétervári professzorok is. A tanítóképző igazi fejlődése azonban csak 1786 után indult meg, amikor – szervezetében és épületében is – elkülönült a pétervári felső népiskolától.

Az első években 70 tanulóból szerveztek tanulócsoportokat (tovariscsesztvókat). A tanulmányi idő alatt folyamatosan nyomon követték a diákok előmenetelét, szorgalmát, hiszen később a jobbak (az ún. matematikusok) a felsőbb, a gyengébbek (az ún. történészek) az alsóbb osztályokban taníthattak.⁶⁷ A növendékek rendszeresen vettek részt gyakorlati képzésben, valamint a pétervári akadémia nyilvános előadásain. A tanítójelöltek felkészítésének elősegítésére első ízben adtak ki Oroszországban pedagógiai szakfolyóiratot 1784. április 1-jén "Rasztuscij vertográd" címmel. A lap első szerkesztője J. V. Szirejcsikov professzor lett, majd V. F. Zujev akadémikus gondozta a kiadási munkálatokat.

Janković az intézetben nemcsak a tanulókkal, hanem a tanári karral szemben is mindvégig szigorú, következetes maradt. Például, 1784-ben elbocsátotta a történelem- és földrajztanárt, Beljajevet, mert az "némely órákon ittasan jelent meg".⁶⁸

1785 májusában O. P. Kozodavlev (1745–1819) – Janković korábbi munkatársa – lett az utódja az intézmény élén. Ugyancsak Kozodavlev vette át az egész pétervári kormányzóságban az iskolai főinspektor munkakörét is. Janković ezután most már teljes erejét a "Népiskolai Bizottság" munkájának szentelhette.

Munkatársakat találni nem volt könnyű feladat a korabeli Oroszországban, mivel csak kevesen ismerték az osztrák iskolareform lényegét. Lassan mégis kialakult egy lelkes kollektíva, amely szívvel-lélekkel a reformok következetes végrehajtása mellett állt ki; közte: V. P. Szevetov (az akadémiai gimnázium tanára, aki számos táblázatot fordított oroszra az osztrák tankönyvekből), Kovalevszkij, Kozodavlev, Szirejcsikov, Szragovcsikov (a népiskolák inspektora), M. J. Golovin (akadémiai adjunktus), J. Hackmann (földrajz-professzor), V. F. Zujev és A. A. Barszov (e két utóbbi az 1755-ben megnyitott moszkvai egyetem professzorai). Ez a bizottság dolgozta ki az 1786. augusztus 5-én jóváhagyott "Népiskolák Szabályzatát", amely az elemi népoktatás alapjainak lerakását jelentette Oroszországban. A "Szabályzat" szerint ugyanis a birodalom 50 kormányzóságában kétféle ingyenes iskolatípust kellett létrehozni: úgynevezett alsó népiskolákat a városokban (kétéves

tanítási idővel), illetve felső népiskolákat a kormányzósági székhelyeken (négy osztállyal). Az alsó népiskolákban írás, olvasás, nyelvtan, hittan, helyesírás, rajz, valamint "Az ember és a polgári kötelességek" című tantárgy oktatását írta elő a "Szabályzat". A felső népiskolák első két osztályának tananyaga megegyezett az alsó népiskolákéval, és ezekhez a harmadik illetve negyedik osztályokban orosz nyelv, mértan, mechanika, fizika, természetrajz, történelem, földrajz, építészet oktatása járult. A rendelkezés szerint minden felső iskolában hat, az alsó népiskolákban két tanító alkalmazását írták elő.⁶⁹

Az iskolák "főfelügyelőivé" II. Katalin a kormányzóságokban a gubernátorokat tette meg, akik minden iskolához – saját belátásuk szerint – inspektort jelöltek ki. Külön bizottságot szerveztek az újonnan alapított iskolák finanszírozására is. A rendelkezések szerint egy felső iskola évi 2500 rubel, egy alsó népiskola 500 rubel támogatásban részesült.⁷⁰ Az "Iskolai Szabályzat" megszabta a tanítók fizetését is, így a felső népiskolák 3-4. osztályaiban oktatók bére 400, első és másodikban 150, illetve 200 rubel lehetett. Az alsó népiskolákban a tanítók fizetése ennél jóval kevesebb volt, bár tudjuk, hogy e két osztály tananyaga teljesen megegyezett a felső iskolák első két évfolyamaival, és a nevelők egyenlő óraszámokban is oktattak. Ennek ellenére fizetésük csak 60-120 rubel körül ingadozott.⁷¹

Janković metodikai–didaktikai elgondolásai és azok alkalmazása

A korabeli orosz iskolákban – az 1786. évi Szabályzat kibocsátásáig – a tananyag elsajátításának legfőbb módszerét a hangos, mechanikus bevésés jelentette. Mivel tankönyve csak néhány diáknak volt, ez a tananyag elsajátítását illetően eleve nem kis gondot okozott. Ráadásul a tanítók túlnyomó része vajmi kevés pedagógiai–metodikai jártassággal dicsekedhetett, s többnyire csak azért tartózkodtak az osztályban, hogy rendet tartsanak és a legkisebb fegyelmezetlenséget azonnal megtorolják, amit lehetővé tett számukra az, hogy a testi fenyítés teljesen elfogadott, "természetes módszernek" számított.

Janković metodikai elvei – amelyeket öt pontban foglalt össze: 1. együttes munka, 2. együttes olvasás, 3. ábrázolás kezdőbetűkkel, 4. táblázatok alkalmazása, 5. visszakérdezés –, felhasználva a sagani normamódszer lényegét, teljesen átalakították a 18. század utolsó évtizedeinek orosz iskolaügyét.⁷²

A fenti metodikai módszerek közül az "együttes munka", főleg a népiskolák első két osztályában került alkalmazásra, amikor a tanítónak egyszerre kellett foglalkoznia az egész

osztállyal.

Az "együttes olvasás" alatt Jankovič azt értette, hogy az egész osztály vagy annak része hangosan olvasta az adott szöveget, a többiek pedig ezalatt magukban követték. Ez a közös olvasás nem csekély mértékben segítette elő a figyelemösszpontosítás (koncentráció) kialakulását, de nem volt elhanyagolható az sem, hogy a tanulók közül mindenki többé-kevésbé azonos szinten sajátította el az olvasást.

A "kezdőbetűkkel való ábrázolás" elsősorban az emlékezőképesség, valamint a figyelem fenntartásának fokozását volt hivatott fejleszteni. Mivel a 18. századi iskolákban rendkívül sok volt a memoriter, Jankovič ennek viszonylag gyorsabb elsajátítását memotechnikai módszer alkalmazásával segítette elő, amelynek lényege az, hogy a megtanulandó mondatot felírták a táblára, majd addig és annyiszor ismételték, amíg mindenki kívülről nem tudta. (Közben a teljes szavak helyett csak a kezdőbetűket ábrázolták!)

A "táblázatok" valamely tudomány összefoglaló bemutatását tartalmazták, s gyakorta rendkívül hasznosak voltak, hiszen szemléletesen mutatták az összefüggéseket. Néha azonban a tanulók egész "rendszereket" tanultak meg kívülről, anélkül, hogy tudták volna, miben is áll a részek közötti összefüggés.

A visszakérdezés elve – mint Jankovič módszerében a legjelentősebb elv – addig ismeretlen elem volt az orosz oktatási rendszerben. Ennek alkalmazásával a tanító meggyőződhetett arról, hogy megértették-e diákjai az anyagot, és ha igen, milyen fokon. A tanító köteles volt minden egyes alkalommal megjegyezni azoknak a tanulóknak a nevét, akik látható módon jól megértették az anyagot és azokét, akik kevésbé, ezért meg kellett keresnie a legmegfelelőbb módszereket a "lemaradók" figyelmének felkeltésére a következő órákon. Példaként Jankovič kérdéseket szerkesztett az egyes anyagrészek után, amelyekkel a leggyorsabban lehetett meggyőződni a tananyag elsajátításának mértékéről. Ha a tanuló a kérdésekre pontatlan vagy rossz választ adott, a tanító köteles volt őt kiegészítő kérdésekkel a helyes válaszra ösztönözni.

Ezeken az általános módszertani eljárásokon kívül Jankovič kimerítően tárgyalta az egyes részletkérdéseket is. 1783-ban adták ki pedagógiai módszereinek alapidokumentumát, melynek címe: "Vezérkönyv a népiskolák első és második osztályában tanítók számára". Ebben a munkájában fejtette ki részletesen didaktikájának, metodikájának alapelveit és a népiskolák legfőbb tantárgyainak rendszerét.

Nézzünk meg most ezek közül néhányat! Az olvasásnál és írásnál a tanulók táblázatokat használtak, amelyeken a betűket – magán- és mássalhangzókat – különböző színekkel

jelölték. Ezenkívül külön-külön sorba osztották az egyes vonallal (Г, А), az egyenes és görbe vonallal (Р, Л, Ж) írható betűket. A nehezen kiejthető szavakat hangokra bontva, majd kiejtésben egymáshoz fokozatosan kapcsolva kellett a gyerekekkel megtaníttatni.

Az írásnál különösen a helyes test-, kéz- és tolltartást írta elő Janković és javasolta, hogy a megtanítandó betűt a tanító a táblára nagyban vázolja fel, hogy az egész osztály jól lássa a betű alakítását. Ezenkívül azt tanácsolta, hogy a betűket ne ábécé sorrendben tanítsák, hanem úgy, ahogyan "egyik születik a másikból", azaz az egyszerűbb betűktől haladjanak fokozatosan a bonyolultabb elemekből állók felé. A betűtanítás ajánlott sorrendje a következő volt:

Г, П, И, Н, Т, Ш, Щ
Л, Д, М, у, Х
Ч, Я, К, Ж, Ъ, Ы, Ъ, Ю, Р, В, Ф
С, Е, О, А, Б, З

Így haladva előre az írástanulásban sajátították el a betűk formáit, gyorsabban tanultak meg írni. Janković, lemondva a régi betűk nevének tanításáról (А = "az", Б = "buki", В = "vegyi" stb.) javasolta, hogy a mássalhangzókat egy "e" kötőhang beiktatásával mondják ki.⁷³

A számtan tanításánál mindig olyan feladatokat oldottak meg a tanulók, amelyek kapcsolatban álltak a mindennapi gyakorlattal, háztartással, kézműiparral, kereskedelemmel, pénzsámolással.

A geometria és a mechanika tanára köteles volt megmutatni a mindennapi életben használatos eszközök elvi működését, összekapcsolva ezt a gyakorlattal. A geometria tanulmányozásának nem az volt a célja, hogy a tanuló el tudjon mondani néhány tételt, meg tudjon oldani egy-egy feladatot, hanem pontos következtetéseket tudjon levonni az elméletből a gyakorlat számára: hogyan tudja használni elméleti geometriai ismereteit majd a mezőn, az erdőben, a tervrajzoknál. A geometria tanárának nyáron gyakorlati munkára kellett vinnie tanulóit, hogy elméleti ismereteiket az "életben" is alkalmazzák, s ilyenkor a csillagok, iránytűk, tájolók és más eszközök segítségével különböző feladatokat oldottak meg. Lényegében ez vonatkozott a természetrajz-tanára is, akinek be kellett mutatnia a lakóhely közelében található ásványkincseket, a ritka példányokat pedig a szertárban kellett tárolnia. (A természetrajzot az orosz népiskolákban ekkor vezették be először!)

A történelemtanárnak előírta a kézikönyv a történelmi folyamatok megértését, a hagyományok tiszteletét és az önfeláldozó hazaszeretetre nevelést. A történelemtanítás

elképzелhetetlen volt térképek nélkül, amelyeken a tanulóknak meg kellett mutatniuk a nevezetes történelmi helyeket, az országhatárokat, folyókat. Janković volt az első az orosz pedagógusok közül, aki hangsúlyozta a szinkronisztikus áttekintést nyújtó táblázatok használatának fontosságát a történelemtanításban. Ez a következésképpen történt: a táblázatok hasábkra osztották, majd mindegyik fölé valamelyik nép illetve az állam nevét írták. Bal oldalra kerültek a dátumok, velük szembe pedig az emlékezetes események és történelmi személyiségek nevei. Janković szerint ezeknek a tábláknak kettős szerepük volt: egyik oldalról így könnyebben emlékezetükbe vésték a tanulók a tényeket, ugyanakkor pedig megértették az összefüggéseket az események között és az egymással kapcsolatos történéseket "egyetlen tekintettel át tudták fogni".

A földrajz tanításához nélkülözhetetlen volt a földgömb, amelyen először az égtájakat és a világrészeket tanulták meg, s mivel a geográfia igyekezett minél több kapcsolatot teremteni az étellel, ezért nemcsak a Föld felszínéről, a folyókról, hegyekről adott leírást, de különböző etnográfiai, statisztikai adatokat is közölt.

A rajzórakon nemcsak az emberi test részeinek ábrázolásával, hanem sok más tárgy elemzésével is foglalkoztak, így bepillantást nyerhettek a művészetek és a kézműipar szépségeibe is. Az "építészet" tantárgy keretében különböző terveket, modelleket elemeztek, rajzoltak és állítottak össze.

Az orosz nyelvtan tanítása is a gyakorlati példákól indult ki, majd a különböző fogalmazások során írásban és szóban alkalmazták az elsajátított grammatikai ismereteket. Az idegen nyelvek elsajátításában az első és legfontosabb volt: az adott nyelv hangjainak tiszta kiejtésére megtanítani a tanulókat, majd utána következett az olvasás, amelynek keretében ismerkedtek meg a szavakkal és a nyelvtani anyaggal (ragozás, szófajok, mondatrészek). A szemantizáció elsősorban a fordításban öltött testet, amely a gyakorlás legfőbb módszerét képezte – kezdetben idegen nyelvről oroszra, majd "vissza" – miközben elsajátították a szótárak használatát is.

Janković, a tankönyvíró

A bizottság világosan látta, hogy a legjobb rendelkezések is eleve kudarcra lesznek kárhóztatva, ha nem sikerül kellő számú és színvonalú tankönyvet, módszertani segédanyagokat, útmutatókat az oktató–nevelő munka szolgálatába állítani. Égetően sürgős

feladat volt ez, hiszen egyes tankönyvek – köztük L. Magnyickij "Aritmetika" című műve – még I. Péter uralkodása alatt íródtak, és változatlanul használatban voltak.

A tankönyvíró tevékenység döntő része ugyancsak Jankoviéra hárult, aki a Pétervárra érkezése utáni első öt év alatt húsz tankönyvet írt, és azok száma a századfordulóra meghaladta a harmincat.⁷⁴

1. Rövid orosz nyelvtan (Kratkaja rosszijszkaja grammatyika). Szankt-Petyerburg (a továbbiakban: SZPb), 1782.
2. Ábécés táblázatok az egyházi és polgári írás tanításához (Tablici azbucsnije dlja szkladov cerkovnoj i grazsdanszkaj pecsatyi). SZPb., 1782.
3. Orosz ábécéskönyv az ifjúság olvasástanításához (Rosszijszkij bukvar dlja obucsenyija junosesztva cstyenyiju). SZPb., 1782.
4. Útmutató a szépíráshoz (Rukovodstvo k csisztopiszanyiju). SZPb., 1782.
5. Rövid katekizmus az ifjúság pravoszláv hittanra tanításához (Szokrascsonnij katehizisz dlja obucsenyija junosesztva pravoszlavnomu zakonu). SZPb., 1782.
6. Előírások a népiskolai tanulók számára (Pravila dlja ucsascsihszja v narodnih ucsiliscsah). SZPb., 1782.
7. Útmutató a népiskolai első és második osztályos tanítók számára (Rukovodstvo ucsityeljam pervovo i vtorovo klassza narodnih ucsiliscs). SZPb., 1783.
8. Az Újszövetség rövid története (Kratkaja szvjascennaja isztorija Novovo Zaveta). SZPb., 1783.
9. Az emberi és állampolgári kötelességekről (O dolzsnosztyjah cseloveka i grazsdanyina). SZPb., 1783.
10. Útmutató a számtanhoz (Rukovodstvo k arifmetyike). SZPb., 1783.
11. A vásár- és ünnepnapok evangéliumok magyarázata (Izlozszenyije voszkresznih i prazdnyicsnih Evangelij). SZPb., 1784.
12. Világtörténelem (Vszemirnaja isztorija). SZPb., 1784.

13. Rövid orosz történelem (Szokrascsonnaja russzkaja isztorija). SZPb., 1784.
14. Útmutató a mechanikához (Rukovodszto k mehanyike). SZPb., 1786.
15. A természetrajz vázlata (Nacsertanyije jesztyesztvennoj isztorii). SZPb., 1786.
16. Az orosz állam rövid földleírása (Kratkoje zemleopiszanyije Rosszijszkovo goszudarsztva). SZPb., 1787.
17. Az orosz állam részletes földleírása (Prosztrannoje zemleopiszanyije Rosszijszkovo goszudarsztva). SZPb., 1787.
18. Rövid útmutató a matematikai földrajzhoz és a világmindenség megismeréséhez (Kratkoje rukovodszto k matyematyicseszkoj geografii i poznanyiju nyebesznovo mira). SZPb., 1787.
19. Rövid útmutató a geometriához (Kratkoje rukovodszto k geometrii). SZPb., 1787.
20. Rövid útmutató a fizikához (Kratkoje rukovodszto k fizike). SZPb., 1787.
21. Görög szótár (Grecseszkij szlovar). SZPb., 1787.
22. A látható világegyetem (Zreliscse vszelennoje). SZPb., 1788.
23. Egyetemes földleírás (Vszeobscseje zemleopiszanyije). SZPb., 1788.
24. Rövid útmutató a polgári építészethez (Kratkoje rukovodszto k grazsdanszkoj arhityektüre). SZPb., 1789.
25. Az ógörög nyelv rövid nyelvtana (Kratkaja grammatyika drevnyevo grecseszkovo jazika). SZPb., 1789.
26. Atlasz az egyetemes földleíráshoz (Atlasz, izdannij k vszeobscsemu zemleopiszanyiju). SZPb., 1790.
27. Új útmutató a fizikához (Novoje rukovodszto k fizike). SZPb., 1795.
28. Rövid fejtegetés az ásványtanról általában (Kratkoje rasszuzsgyenyije o mineralogii voobscse). SZPb., 1796.
29. Rövid orosz történelem (Kratkaja rosszijszkaja isztorija). SZPb., 1799.
30. Világtörténelem (Vszemirnaja isztorija, 1787–1800). SZPb., 1800.

A fenti műveken kívül az 1780–1790-es években – F. I. Janković vezetésével – térképek, földgömbök, atlaszok, táblázatok és más, a történelem és a földrajz tanításához szükséges szemléltető eszközök egész sora készült el Oroszországban.

A Népiskolai Bizottság 1801-ig, egységes didaktikai elvek alapján, mintegy 70 tankönyvet állított össze, amelyek közül jó néhány 30–40 évig maradt használatban.⁷⁵

Janković oroszországi tevékenységének mérlege

Milyen eredménnyel járt Oroszországban a "Népiskolai Szabályzat" bevezetése? Az 1780-as évek végétől tucatjával jöttek létre az új népiskolák a központi kormányzóságokban és elsősorban a városokban.

A tanulói létszám alakulását jól szemlélteti az alábbi táblázat:⁷⁶

Év	Iskolák száma	Tanítók száma	Fiú-Tanulók	Leány-tanulók
1782	8	26	474	44
1783	9	28	654	77
1784	11	33	1 082	152
1785	12	38	1 282	209
1786	165	394	10 230	858
1787	218	525	11 968	1 571
1788	227	520	13 635	924
1789	225	516	13 187	1 202
1790	269	629	15 604	921
1791	288	700	16 723	1 064
1792	302	718	16 322	1 178
1793	311	738	16 165	1 132

1794	302	767	15 540	1 080
1795	307	716	16 035	1 062
1796	316	744	16 220	1 121
1797	285	664	14 457	1 171
1798	284	752	15 396	1 405
1799	277	705	15 754	1 561
1800	315	790	18 128	1 787

Természetesen ezek a számok önmagukban csak keveset mondanak az utókornak. Ha összevetjük viszont a korabeli osztrák oktatásügy eredményeivel, akkor világosan kitűnik, hogy a cári Oroszország csak szerény eredményeket mondhatott magáénak a népiskolai reform területén, hiszen például 1780-ban Ausztria kb. 4000 népiskolájában több mint 200 000 tanuló oktatását végezték.⁷⁶ De mérsékeltnek tűnnek az oroszországi eredmények, ha a temesvári Bánát oktatásügyi viszonyaival vetjük össze, mivel ott 1801–1802-ben, 520 iskolában (549 tanítóval) 25 181 diákot oktattak (ebből 12 811 pravoszláv vallású).⁷⁸

Mivel magyarázhatók az orosz népiskolai reform szerény eredményei? Mint ismeretes, a korabeli Ausztriában általános tankötelezettséget vezettek be, az oroszországi "Szabályzat" azonban nem írta elő kötelező érvénnyel mindenki számára az oktatást, aminek legfőbb oka abban keresendő, hogy a feudális–jobbágytartó cári birodalomban az iskolareform csak felemás módon valósulhatott meg, mivel annak következetes végrehajtása sok munkáskéztől fosztotta volna meg a földesúri osztályt. Ezért a falusi lakosság szinte teljesen kimaradt az iskolaszervezés hatósugarából, és ennek nem kisebb következménye az lett, hogy még a 20. század elején is a lakosság több mint kétharmada írástudatlan maradt.

A népiskolai reform elsősorban tehát a nemesség ellenállásán bukott meg, de nem feledkezhetünk meg – a kudarc okainak vizsgálatakor – a megfelelő állami anyagi támogatás hiányáról sem. Oroszországban ugyanis a reform sikeres végrehajtására semmilyen kiegészítő pénzforrás sem állott rendelkezésre. (Például Ausztriában az 1773-ban felosztatott jezsuita rend elkobzott javait fordították e célra!)

A korabeli népiskolák tanulóinak származási összetételét jól érzékeltetik

az 1801. évi pétervári adatok:⁷⁹

– nemesi származásúak	33%
– kereskedők, polgárok gyermekei	26%
– katonák gyermekei	11%
– jobbágy–paraszti jogállásúak	24%
– kozák, külföldi	4%
– <u>klérus</u>	2%
	100%

II. Katalin alatt a Népiskolai Bizottság kiterjedt reformpolitikát folytatott, amelynek eredményei közel két évtized alatt lassan beértek, hiszen gyakorlatilag a századfordulóra sikerült lefektetni az állami elemi népoktatás alapjait Oroszországban. 1799-ben a bizottság elnöke, Zavadovszkij lemondott tisztségéről, és helyébe P. Sz. Szvisztunov szenátor lépett, aki 1802-ig töltötte be ezt a funkciót. Aepinus 1797-ben, Pasztuhov 1799-ben vált ki a bizottságból, és a helyükre I. Pál uralkodása alatt kevésbé hozzáértő emberek kerültek.

1802. szeptember 8-án a Népiskolai Bizottságból I. Sándor cár megszervezte a Népoktatási Minisztériumot, amelynek első minisztere P. V. Zavadovszkij lett. Janković – az oktatásügy terén végzett kimagasló munkájáért – az uralkodótól a Szent Vlagyimir–rend IV. fokozatát kapta, és 1814-ben bekövetkező haláláig – a csábító osztrák ajánlatok ellenére – Oroszországban maradt, amely számára az elismerést és a hírnevet hozta.

Jankovićról, aki több mint két évtizeden át dolgozott fáradhatatlanul az orosz iskolarendszer átszervezésén, N. A. Dobroljubov így írt: "Janković neveléstörténetünk kiválóságaihoz tartozik, és azok szemében képvisel igazán nagy értéket, akik az oktatást–nevelést igazi szívügyüknek érzik... Janković figyelmessége, gondossága a népoktatás terén, világos pedagógiai nézetei nagyon sokat ígértek, valójában azonban csaknem eredménytelenek maradtak. A felállított iskolák messze nem feleltek meg az általa elképzelt ideálnak... Mindezek ellenére mélyen együtt érzünk ezzel a nemes lelkű személyiséggel és nagyra értékeljük munkásságát."⁸⁰

A harmadik fejezethez tartozó jegyzetek

1. P. Polz: Theodor Janković de Mirjevo. Der erste serbische Pedagoge oder die thesesianische Schulreform bei Serben und in Russland. Graz, 1970. 5–8.
2. Baróti Lajos: Adattár Dél–Magyarország XVIII. századi történetéhez. I. kötet. Temesvár, 1893. 54; K. Scheinemann: Österreichische Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia. München, 1935. 73–76; H. Friez: Die Einrichtung eines Schulwesens für Rumänen und Serben im kaiserlichen Banat, 1718–1778. = Südostdeutsches Archiv, 1966. 186–219.
3. Mokuter Iván: Russzko–szerbszkije lityerturnije szvjazi v XVIII veke. = Studia Slavica, t. XVIII. Bp., 1972. 17–19; Ugyanő: Az orosz könyv a magyarországi szerbeknél a XVIII. században. = A Pécsi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Serie 3. Linguistica-philologica. Pécs, 1967. 71–78.
4. A korabeli szerb iskolaügy történetéhez: A. Kulakovszkij: Nacsalo russzkoj skoli u szerbov v XVIII veke. Ocserk iz isztorii russzkovo vlijanyija na jugoszlavjanszkije lityeraturi. Szpb., 1903; Mokuter Iván: Az "orosz iskolák" a magyarországi szerbeknél a XVIII. században. = A Pécsi Tanárképző Főiskola Közleményei. Serie 3. Linguistica-philologica, 13. szám, 105–117.
5. Az I. Péter kori orosz–szerb kulturális kapcsolatok történetéhez: Mokuter Iván: Petar Veliki u srpskoj književnosti XVIII veka. = Studia Slavica, t. 11. Bp., 1965. 345–372.
6. M. Kozacsinszkij pedagógiai és irodalmi tevékenységéről lásd: A.Szobolevszkij: Nyeizvesztznaja drama M.K. Kozacsinszkovo. = Cstyenyija v Isztoricseszkom obszesztve Nyesztora letopiszca. T.XV/2. Kijev, 1901.
7. P. Polz i.m. 27. A szerb egyháznak az iskolaügy fejlődésében játszott szerepéről és jelentőségéről részletesebben: Hadrovics László: Vallás, egyház, nemzettudat (A szerb egyház szerepe a török uralom alatt). Bp., 1991.
8. Ravasz János: Az 1777-i Ratio Educationis általános tantervi előírásai. = Pedagógiai Szemle, 1977. 11. sz. 997.
9. H.Balázs Éva: Van Swieten's Ideen und die ungarische Gesellschaft. = Gerard van Swieten und seine Zeit. Red.: E. Lesky, A. Wandruszka. Wien, Köln, Graz, 1973. 154–163.

10. H.Balázs Éva: Die Königin von Ungarn. = Maria Theresia und ihre Zeit. Red.: W. Koschatzky. Salzburg, Wien. 1980. 101.
11. H.Balázs Éva: Vierzig Jahre der widerspruchsvollen Reform. Maria Theresia als Königin von Ungarn (Versuch einer Bilanz). = Pannonia, 1980. 1. sz. 21–24.
12. Csóka J. Lajos: Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám. Pannonhalma, 1936. 9.
13. P. Polz i.m. 36. A Mária Terézia kori iskolareformról lásd: A. Egger: Die Reform der österreichischen Volksschule unter Maria Theresie. Brixen, Innsbruck, 1917; A. Kolbabeck: 200 Jahre österreichischer Unterrichtsverwaltung 1760–1960. Wien, 1960; Lajos Mária: Felbiger pedagógiája. Bp., 1917; R. Meister: Entwicklung und Reformen des österreichischen Studienwesens. Wien, 1968; A. Weiss: Die Allgemeine Schulordnung der Kaiserin Maria Theresia und Felbigers Forderungen an die Lehrer. Leipzig, 1896.
14. A.J. Helfert: System der österreichischen Volksschule. Prag, 1861. 627.
15. H. Wolf: Das Schulwesen des Temeswarer Banats im 18. Jahrhundert. Baden bei Wien, 1935. 66.
16. P. Polz i.m. 43.
17. T.Ostojić: Zaharija Orfelin. Beograd, 1923. 48; Mokuter Iván i.m. 8–10.
18. P. Polz i.m. 45.
19. A 18. század második felének szerb iskolaügyéhez: M.Nesković: Istorija srpskih škola v austrougorskoj monarhiji. Karlovica, 1898; A. Ognjanović: Vojvodjanske narodne osnovne škole i njihovi učitelji, 1753–1774. = Zbornik Matice Srpske, serija društvenih nauka. T.20. Novi Sad, 1958; Ugyanó: Novisadske narodne osnovne škole i njihovi učitelji, 1703–1940. Novi Sad, 1964; D. Popović: Srbi i Vojvodini. Novi Sad, 1959; A. Ivić: Feodor Janković–Mirijevski u odbranu cirillice. = Južnoslovenski Filolog, 1932. 197–216; Tarday György: A nyilvános népoktatás kezdete és szervezése végvidékünkön. Pancsova, 1898; S.M. Hetzel: Geschichte und Statistik des Volksschulwesens der königlichen Freistadt Temesvár. Temesvár, 1893; Szeli István: A magyar és a szerb felvilágosodás párhuzamos vonásai. = Utak egymás felé. Újvidék, 1969. 9–112; F.Milleker: Geschichte des Schulwesens in der Banater Militärgrenze, 1764–1876. Werschetz, 1939; Ph.J. Adler: Habsburg School Reform Among the Orthodox Minorities, 1770–1780. = Slavic Review, 1974. 23–45.

20. P. Polz i.m. 47–51.
21. F.I. Janković bánati pedagógiai munkásságáról részletesen: V.Molnár László: F.I. Janković szerbiai és oroszországi iskolaszervező tevékenysége. = Tanítóképző Főiskolák Tudományos Közleményei, 17–18. kötet. Szerk.: Szekerczés Pál. Debrecen, 1983–1984. 419–446; Ugyanő: Russzko–vengerszkije kulturnije szvjazi (1750–1815). Joskar-Ola, 1994. 57–71; Ugyanő: F.I. Janković és a délvidéki szerb iskolaügy. = Iskolakultúra, 1995. 15–17. sz., 98–109.
22. D. Ruvarać: Srpski narodni sabor 1774 v Karlovcima. Belgrad, 1929. 14; Ugyanő: Feodor Janković Mirievski, prvi pedagog srpski. Novi Sad, 1928; Ugyanő: Pokrovobogradične škole v Karlovcima, 1749–1769. Sremski Karlovci, 1926.
23. P. Polz i.m. 53.
24. H. Wolf i.m. 68–69.
25. P. Polz i.m. 56.
26. Ugyanott, 61–71.
27. Király Péter: Die ersten Schulbücher der Ofner Universitätsdruckerei in sprachlicher und orthographischer Hinsicht. = Studia Slavica, tomus 26. Bp., 1980. 317–318.
28. P. Polz i.m. 88.
29. Ugyanott, 109.
30. Király Péter i.m. 319–320. A korabeli népiskolai tankönyvek kiadásáról lásd: Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777–1848. Publié par Péter Király. Bp., 1983; Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp., 1980. 461–462., 476–478; Hegedűs Antal: Cirilske knjige, cirilska slova stamparije u Trnavi. = Zbornik Matice Srpske za književnost i jezik. Novi Sad, 1978. 99–109.
31. P. Polz i.m. 113.
32. Ugyanott, 117.
33. H. Wolf i.m. 101.
34. P. Polz i.m. 121–122.
35. H. Wolf i.m. 82.

36. A Ratio Educationis történetéhez lásd: Csóka J. Lajos: A Ratio Educationis korszaka. Bp., 1941; Ugyanó: Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám. Pannonhalma, 1936; Ugyanó: Der erste Zeitabschnitt staatlicher Organisation des öffentlichen Unterrichtswesen in Ungarn, 1760–1791. = A bécsi Magyar Történeti Intézet évkönyvei, 1939. 45–124; Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I–II. kötet. Bp., 1899–1902; Kiss Áron: A magyar népiskolai tanítás története. I–II. kötet. Bp., 1881–1883; J. Kornis: Ungarische Kulturideale, 1777–1848. Leipzig, 1930; Kosáry Domokos: Népiskolák Magyarországon 1777-ben. = Pedagógiai Szemle, 1975. 674–679; Mészáros István: Népoktatásunk 1553–1777 között. Bp., 1972; Ugyanó: Két Ratio Educationis (Kiteljesedés vagy hanyatlás?) = Magyar Pedagógia, 1985. 2. sz; Ratio Educationis. Fordította, jegyzetekkel és mutatókkal ellátta: Mészáros István. Bp., 1981; Ravasz János: Az 1777-i Ratio Educationisról. = Tanulmányok a neveléstudomány köréből. Bp., 1958. 423–456; Kanyar József: Népoktatás a Dél-Dunántúlon a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában, 1770–1868. Bp., 1991; Pruzsinszky Sándor: Ürményi József. Bp., 1991.
37. P. Polz i.m. 129–131.
38. Ugyanott, 139.
39. Ugyanott, 141.
40. Ugyanott, 137.
41. Ugyanott, 153–154.
42. Szentklárai Jenő: Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből. I. kötet. Temesvár, 1879. 207.
43. Hegedűs Antal: Putovanje Josifa II u Banatu 1768 godine. Novi Sad, 1986. A korabeli Bánát társadalmi és gazdasági viszonyaira lásd: Hegedűs Antal: Bácskai és bánáti jobbágylevelek. Novi Sad, 1984; Ugyanó: Bánáti új földesurak és jobbágyaik 1782-ben. Novi Sad, 1978; Ugyanó: Joseph II. und die Refeudalisierung des Banats. = Österreich im Europa der Aufklärung. Bd. 1. Wien, 1985. 139–152.
44. P. Polz i.m. 149.
45. H. Wolf i.m. 185.

46. P. Polz i.m. 184. A bánáti katolikus iskolákról részletesen: Juhász Kálmán: Die Franziskaner im Banat, 1716–1806. = Südostdeutsches Archiv (München), 1965. 30–47; Ugyanő: Jesuiten im Banat (1718–1773). Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des Temeswarer Banats. = Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Bd. XI. Wien, 1958. 153–220.
47. Juhász Kálmán: Kirchliche Zustände im Banat in der Mitte des 18. Jahrhunderts. = Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. Bd. XV. Wien, 1962. 200–245.
48. P. Polz i.m. 52.
49. F.I. Janković oroszországi tevékenységéről: M.T. Beljavszkij: Skola i obrazovanyije. = Ocserki russzkoj kulturi XVIII veka. Csaszy vtoraja. Glavnij redaktor: B.A. Ribakov. Moszkva, 1987. 273–277; Ugyanő: Skola i szisztyma obrazovanyija v Rosszii v konce XVIII veka. = Vesztnyk Moszkovszkovo unyiverszityeta. Szerija "Isztorija", 1959. 2. sz., 110–114; A.Voronov: Fjodor Ivanovics Jankovics de Mirijevo, ili narodnije uciliscsa v Rosszii pri imperatrice Jekatyerinye II. Szpb., 1858; Ja.K. Grot: Zaboti Jekatyerini Vtoroj o narodnom obrazovanyii. Szpb., 1880; L.L. Dodon: Ucebnaja lityeratura russzkoj narodnoj skoli XVIII veka i rol' F.I. Jankovicsa v jejo szozdanyii. = Ucsenije zapiszki Leningradszkovo pedagogicseszko insztyituta. T. 118. Leningrád, 1955. 185–207; N.A. Konsztantynov – V.I. Sztruminszkij: Ocserki po isztorii nacsalnovo obrazovanyija v Rosszii. Moszkva, 1953; Sz.V. Rozsgyesztvenszkij: Ocserki po isztorii szisztym narodnovo proszvescsenyija v Rosszii v XVIII–XIX vekah. Szpb., 1912; Ugyanő: Projekti ucsebnih reform v carsztvovanyije imperatrici Jekatyerini II. = Zsurnal Minyisztyersztva narodnovo proszvescsenyija. Szpb., 1906; M.I. Szuhomlinov: Isztorija russzkoj akagyemii. Szpb., 1878; D.A. Tolsztoj: Vzgljad na ucsebnuju csaszy v Rosszii v XVIII sztoletyii. Szpb., 1884; Ugyanő: Gorodszkije uciliscsa v carsztvovanyije imperatrici Jekatyerini II. Szpb., 1886; V.Molnár László: Adalékok Theodor Janković oroszországi iskolaszervező tevékenységéhez. = Pedagógiai Szemle, 1984. 10. sz., 974–984; Ugyanő: O gyejatyelnosztyi F.I. Jankovicsa po organizacii skol v Rosszii. = Studia Slavica, tomus 37. Bp., 1991–1992. 235–260; Ugyanő: Some Date about the School Organizing Activity of F.I. Janković (1741–1814) in Russia. = Pedagogical Review Issues of "Pedagógiai Szemle". Red.: Balogh László. Bp., 1985. 112–115.

50. Sey István: F.I. Jankovics és az orosz iskolarendszer XVIII. századi újjászervezése. = Pedagógiai Szemle, 1970. 2. sz., 144.
51. P. Polz: Theodor Janković und die Schulreform in Russland. = Die Aufklärung in Ost- und Südosteuropa. Red.: H. Ischreyt, S.K. Kostić, J. Matl, G. Rauch. Köln, Wien, 1972. 119–174.
52. Sz.V. Rozsgyesztvenszkij: Ocserki po isztorii... 552.
53. Ugyanott, 552–553.
54. Sz.V. Rozsgyesztvenszkij: Iz isztorii ucsebnih reform imperatrici Jekatyerini II. Szpb., 1909. 5.
55. Szbornyik matyerialov dlja isztorii proszvescsenyija v Rosszii. Izdanyije Minyisztyersztva narodnovo proszvescsenyija. Szpb., 1893. 39.
56. Sz.V. Rozsgyesztvenszkij: Ocserki po isztorii... 567.
57. Szbornyik matyerialov... 680–682.
58. Sz.V. Rozsgyesztvenszkij: Iz isztorii... 7.
59. N.A. Konsztantyinov–V.I. Sztruminszkij i.m. 69.
60. Sey István i.m. 146.
61. Szbornyik matyerialov... 37.
62. Ugyanott, 38.
63. N.A. Konsztantyinov–V.I. Sztruminszkij i.m. 64.
64. Sz.V. Rozsgyesztvenszkij: Iz isztorii... 13.
65. Ugyanott, 38–39.
66. Ugyanott, 39–40.
67. M.T. Beljavszkij: Skola i obrazovanyije, 276.
68. P. Polz: Theodor Janković de Mirjevo, 169–171; Ugyanó: Theodor Janković und die Schulreform in Russland, 131-136.
69. Sz.V. Rozsgyesztvenszkij: Iz isztorii... 35.

70. A "Népiskolai Szabályzaton" kívül F.I. Janković tervezetek egész sorát dolgozta ki, amelyek szoros kapcsolatban voltak az oroszországi iskolaüggyel. Így például, 1787-ben tervezetet készített egy, a keleti nyelveket oktató intézmény felállításáról. Ebben a munkájában részletesen felvázolta ezen bentlakásos intézet éves költségvetését, ami 12 növendék esetén (fejenként 15 arsin szövetet, inget, csizmát, harisnyát, ágyneműt, edényeket, evőeszközöket, teljes ételmezést és egyéb kiadásokat is számítva) 1502,92 rubelt tett ki. Minden bizonnyal a fenti összeg nagyságával magyarázható az a tény, hogy Janković tervezete végül is nem talált támogatásra. Az idevonatkozó dokumentumot lásd: RGADA, f.17 (Dvorcovij arhiv), op. 3, gy.83, l. 1–5.
71. P. Polz: Theodor Janković und die Schulreform in Russland, 149–158.
72. Ugyanott, 160–161.
73. N.A. Konsztantyinov–V.I. Sztruminszkij i.m. 71.
74. A. Voronov i.m. 143–149.
75. Szbornyik matyerialov... 114–115.
76. Ugyanott, 154–155.
77. P. Polz: Theodor Janković de Mirjevo, 175. Az oroszországi népiskolai reform 18. század végi–19. század eleji szerény eredményeiről lásd: Sz.M. Sztjepnyak-Kravcsinszkij: Oroszország a cárok uralma alatt. Bp., 1988. 308–309. ("...attól a bölcs igazságtól vezettetve, miszerint a tanult rabok veszélyes szolgák, a nemesség szándékosan a legmélyebb tudatlanság állapotában tartotta a falusi lakosság tömegeit... A kevés számú tanuló semmit sem tanult, s gyakran maguk az iskolák is csupán fikciók voltak, csak papíron léteztek, vagyis csak adminisztratív jelentésekben lehetett megtalálni őket... Egyébként ezeket az iskolákat II. Katalin szervezte száz évvel ezelőtt és azóta állami felügyelet alatt álltak.")
78. L.A. Lepszkaja: Szosztav ucsascsihszja narodnih uciliscs Moszkvi v konce XVIII veka. = Vesztnyik Moszkovszkovo unyiverszityeta. Szerija "Isztorija", 1973. 5. sz., 92–95; M.T. Beljavszkij: Skola i obrazovanyije, 276.
79. N.A. Konsztantyinov–V.I. Sztruminszkij i.m. 68.
80. N.A. Dobroljubov: Izbrannije pedagogicseszkije proizvegyenyija. Moszkva, 1952. 63.

NEGYEDIK FEJEZET

OROSZ UTAZÓK, DIÁKOK ÉS KÖNYVEK A KORABELI MAGYARORSZÁGON

Magyarország és Pest–Buda az orosz útibeszámolókból

1949-ben Trócsányi Zoltán, a klasszikus orosz irodalom egyik kiváló ismerője, sajnálattal állapította meg, hogy 1848-ig mindössze egyetlen orosz utazó, az 1837-ben Pest–Budán is megfordult Anatolij Nyikolájevics Gyemidov (1813–1876) herceg magyarországi útiélményeit megörökítő írása látott napvilágot.¹ Mintegy fél évszázad múltán ma már – az 1439-től a 19. század közepéig terjedő időszakban – 17 orosz utazó hosszabb-rövidebb írását ismerjük Magyarországról, amelyek közül azonban csak kettő vonatkozik a 18. századi állapotokra.²

Napjainkig Szuzdali Szimeon 1439-es magyarországi feljegyzéseinél korábbi orosz itineráriumról (útibeszámolóról) a szakirodalom nem tud – állapította meg találóan N. A. Kazakova, a téma egyik orosz szakértője.³ Ez a mű annyiból is hasonlít a további, Magyarországgal foglalkozó orosz útleírásokhoz, hogy a Habsburg Birodalom részét képező magyar állam itt sem mint úticél, hanem csupán mint átutazási terep szerepel, hiszen a magas rangú orosz egyházi küldöttség (amelynek élén Iszidor metropolita állt) a ferrarai illetve a firenzei zsinatról hazatérőben haladt át a Magyar Királyság területén.⁴

Időrendileg a fenti útleírást – hosszú szünet után – a Jelec városában született Fjodor Dorohin beszámolója követte, amelyet elsőként Váradi-Sternberg János tett közzé magyarul.⁵ Dorohin 12 éven keresztül, 1662-től 1674-ig raboskodott a törökök fogságában és ennek során került Belgrádból Budára, amely akkor még az oszmán félhold uralma alatt állott. A feljegyzések készítője leírta az útjába eső nagyobb helységeket, köztük Vukovár, Eszék, Mohács, Báticasék, Szekszárd, Paks, Pentele (ma Dunaújváros) és Ercsi településeket, majd a török elnyomás következtében szomorú képet nyújtó Buda és Pest városát.

A 17. század utolsó éveiben utazott át az oszmán uralom alól felszabadult Magyarországon Prokofij Bogdanovics Voznyicin orosz diplomata, aki a Nagy Péter cár által vezetett küldöttséggel érkezett 1698-ban Bécsbe, majd részt vett az 1699-ben Karlócán

folytatott béketárgyalásokon is. Voznyicin 1698. szeptember 27-én írott jelentésében számolt be budai és pesti tapasztalatairól, köztük a nagy kiterjedésű és két kőfallal övezett várról, amely őt Azov városára emlékeztette. Az útijelentés készítője beszámolt a Duna két partján fekvő "testvérvárosok" lakosságának nyomorúságos életkörülményeiről is, keserűen állapítva meg, hogy a töröktől 1686-ban visszafoglalt településen az emberek zöme földbe vájt kunyhókban és szalmával fedett viskókban élt. Voznyicin látta a tornyos mecseteket és fürdőket is, felkereste a négy helyen előtörő meleg vízü forrásokat, amelyekről úgy vélekedett, hogy azok gyógyítás céljára sokkal alkalmasabbak a bécsinél.⁶

Bár a 18. század első felében ugrásszerűen megsaporodtak a nyugati szerzők útibeszámolói Magyarországról, ezen időszakból mindössze egyetlen orosz utazó, Vaszilij Grigorjevics Barszkij (1701–1747) útleírása maradt ránk.⁷ E mű szerzője 1701-ben született Kijevben, kereskedőcsalád gyermekeként. Szülei a kijevi latin iskolába iratták be, ám az úgynevezett filozófiai osztályt már nem járhatta végig, mert súlyosan megbetegedett és a lábán keletkezett fekély még a járásban is akadályozta. Amikor a Lvovi orvosok meggyógyították betegségéből, a kijevi teológiai akadémián folytatta tanulmányait, majd 1723-ban barátjával, Jusztin Lenneckijjel szentföldi zarándokútra indult.⁸ Barszkij 1723 őszén kelt útra és a Dukla-hágón keresztül 1724 kora tavaszán ért Magyarországra. Útinaplójában részletes leírást adott az általa felkeresett városokról és falvakról, felsorolta nevezetességeiket, műemlékeiket és említést tett a lakosság felekezeti hovatartozásáról: "Pénteken korán útnak indultunk, és két hosszú mérföld után egy Szikszó nevezetű helységbe érkeztünk, amelynek lakossága túlnyomó részben a kálvinista hitet követi, csak két-három római katolikus felekezetű család él ott. A kálvinista kollégium rektorának vendégei voltunk, aki szeretettel fogadott és borral is kiadósan ellátott bennünket... Másnap, szombaton, egymérföldes gyaloglás után Miskolcra érkeztünk, amelyben szintén különféle felekezetekhez tartozó keresztények élnek... Miskolcon néhány háznál adományokat kaptunk..."⁹

Barszkij nem csak kedvező benyomásait örököltette meg munkájában, de beszámolt rossz tapasztalatairól is, így többek között arról: hogyan lopták el egy alkalommal új sapkáját, miért nem akarták bebocsátani Eger városába és miért nem engedték be ugyanott a gazdag görög kereskedők templomukba. Bár a zarándok útleíró fogalmazása több helyen felületes, s az általa közölték sem mindenkor helytállóak, munkája számottevő kultúrtörténeti értéket képvisel, hiszen plasztikus képet nyújt a korabeli Magyarország útviszonyairól, a városi és falusi lakosság életmódjáról, étkezési és viselkedési szokásairól, öltözködéséről. Barszkij összességében szépnek találta a magyar tájat és többször is beszámolt az itt élő emberek híres

vendégszeretetéről. Különösen igaz ez budai tartózkodásának idejére, amikor a szerbek lakta alsóvárosban Velković Krisztofor személyében baráti fogadtatásra talált. Hálával és elismeréssel nyilatkozott az orosz útleíró a budai szerb archimandrita önzetlen támogatásáról is, amelynek révén bőséges étkezéshez jutott.¹⁰

Ezzel ellentétben rendkívül elmarasztalóan írt Barszkij a magyarországi német lakosság fukarságáról és önzéséről: "Még ezen a délutánon elhagytuk Buda városát, és elindultunk Bécs felé... Az erre lakó, természeténél fogva könyörtelen német lakosságtól vendégszeretetet nem élveztünk, és adományokat sem kaptunk. Komáromtól elindulva egész éjszaka gyalogoltunk, és három hosszú mérföldet tettünk meg. Inkább a Duna partján pihentünk, semmint a németeknél. Hajnalban egy falu határához érkeztünk, s ott a szerűn aludtuk ki magunkat. Csütörtökön folytattuk utunkat Győr városáig. Itt a városkapu strázsái elvették tőlünk iratainkat, és elvitték a város előljáróihoz belépésünk engedélyezése céljából. De azok visszaküldték iratainkat és megtiltották, hogy belépjünk a város falai közé... Pénteken felszedelődzködtünk, és egy mérföld megtétele után Magyaróvár alá érkeztünk. Itt ugyanaz történt velünk, mint az előbb említett városokban és mi újból az elővárosban aludtunk."¹¹

Barszkij Királyhidánál (a mai ausztriai Brucknál) hagyta el Magyarországot, ahonnan Bécsen, Stájerországon és Karintián át Itáliába utazott. Itt Padova, Ferrara, Bologna, Ancona, Loreto, Bari voltak legfőbb állomásai, miközben számtalan megpróbáltatáson ment keresztül. Rómában a pápa kihallgatáson fogadta, amelyet követően hazafelé indult, ám pénz hiányában nem tudott hajóra szállni, és a telet kénytelen volt Velencében tölteni. Mire kitavaszkodott, Barszkij feladta a hazatérés tervét, mert a világ megismerésének vágya hajtotta. Korfu és Athén felkeresése után áthajózott a Szentföldre, ahol 1727 tavaszáig maradt. Ezt követően a görög szigetvilágot és a Közel-Keletet járta be, miközben arabul is megtanult, majd Cipruson telepedett le hosszabb időre. Csak 1747. szeptember 5-én tért vissza Kijevbe, s néhány hónappal később ott fejezte be életét.¹²

Barszkij útleírásának Magyarországról szóló része nem mérhető össze későbbi feljegyzéseinek jócskán megnövekedett tudásanyagával, emberismeretével és kifejezőmódjának tökéletességével. A néhány, magyarországi vonatkozású lap még a 23 éves fiatalember őszinteségéről, nyíltságáról és jámborságáról tesz tanúságot. A kijevi akadémia egykori növendékének látóköre még épphogy csak nyiladozik: vizsgálja és megítéli a városok, műalkotások szépségét, az emberek kényelmét szolgáló berendezések hasznosságát, de leírásának fő témáját az emberek jósága vagy gonoszsága jelenti. Munkájából kitűnik az is, hogy hazájában Magyarország jó hírnévnek örvendett, és az itt tapasztalt vendégszeretet tovább erősítette

otthonról hozott pozitív véleményében.¹³

Barszkij 1724-es útleírását követően csak 75 évvel később született magyarországi vonatkozású útibeszámoló orosz szerző tollából. Bár a 18. század utolsó harmadában az itineráriumok példátlan népszerűségnek örvendtek, csak a Napóleon elleni háborúk időszaka hozta meg az orosz szerzők magyarországi útleírásainak ugrásszerű gyarapodását. Dinasztikus, katonai és diplomáciai célú utazásokra került sor, s az akkori pétervári és moszkvai időszaki sajtó szívesen adott helyet hasábjain az érdekes útibeszámolóknak, a nagyközönség előtt szinte ismeretlen, az orosz hadak vonulási útja mentén élő népekről, országokról és különösen a szláv etnikumokról. Az újságcikkeken kívül immár könyv alakban is napvilágot láttak a hadi eseményekkel párhuzamosan tárgyalt élménybeszámolók, ezen belül útilevelek, útijegyzetek, azaz az útleírás műfajának különböző válfajai.

A 18. század végén, 1799-ben érdekes útibeszámoló örökítette meg az Észak-Itáliába vonuló, A. V. Szuworov vezette orosz hadsereg egyes hadoszlopainak Magyarországon történő átvonulását. A Rébinder vezérőrnagy parancsnoksága alatt álló hadtest csapatai május 9-én a Dukla-hágónál lépték át a magyar határt, majd a Kassa, Miskolc, Eger, Gyöngyös, Hatvan útvonalon vonulva e hónap 26-án jutottak el Pestre. Az Ausztriával szövetséges cári csapatok bevonulását és lelkes fogadtatását Szuworov egyik, névtelenségét megőrző tisztje írta le "Rasszkaz sztarka szuворovszkovo ratnyika" című elbeszélésében, amely a "Moszkvityanyin" című folyóirat hasábjain jelent meg.¹⁴ A szerző szerint Pest város lakossága a Hatvani kapunál (a mai Kossuth Lajos utca és a Múzeum körút találkozásánál) nagy tömegben éljenezte a bevonuló csapatokat, amelyeknek köszöntésére Habsburg József főherceg, az ország nádora is megjelent. A díszmenetben haladó katonák az egykori Kecskeméti kapunál (a jelenlegi Kálvin tér és Kecskeméti utca sarkánál) hagyták el Pest területét és a Duna partján ütötték fel táborukat. Este maga a nádor látta vendégül az orosz főtiszteket és pompás bált rendezett a tiszteletükre. A közkatonák a szabad ég alatt, az ételektől és italoktól roskadozó asztalok mellett lakmároztak és ingyen látogathatták a pesti színházakat.¹⁵ Az útibeszámoló készítője említést tett a pesti köznép egyszerű, szegényes viseletéről és a magyar arisztokrácia díszes ruházatáról, szemképráztató pompájáról is. Az éles szemű megfigyelő úgy találta, hogy Magyarország legalább egyben hasonlít hazájára, azaz az utak pontosan olyanok, mint Oroszországban: mindenütt gödrök és korhadt, rozoga hidak láthatók.

A Magyarországon járt orosz utazók sorában időrendileg Alekszandr Ivánovics Turgenyev (1784–1845) volt a következő, aki 1804 nyarán két forrásértékű levelében számolt

be tapasztalatairól. A később íróként és történészként ismertté vált felvilágosult gondolkodó a 18. század végi orosz szabadkőműves mozgalom egyik jeles képviselőjének, Iván Petrovics Turgenyevnek fiaként látta meg a napvilágot. Gyermekkorában a svájci származású szabadgondolkodó, Georg Christoph Tobler nevelte, majd Moszkvában folytatta tanulmányait, ahol apja I. Pál idején az egyetem kurátora volt. 1802 ősztől barátjával, Andrej Szergejevics Kajszarovval, a dorpati (tartui) egyetem későbbi professzorával, a göttingai egyetemen tanult, és August Ludwig von Schlözer egyik kedvenc tanítványának számított.¹⁶

Egyetemi stúdiumai befejezése után, 1804. április 12-én hagyta el – Kajszarov társaságában – A. I. Turgenyev Göttingát. Útjuk előbb Lipcsébe, onnan Drezdába és Prágába vezetett, majd Bécsben időztek, ahol szabadkőműves összeköttetések révén fontos ajánlóleveleket szereztek magyar politikusokhoz és tudósokhoz. Augusztus 3-án érkeztek Budára, onnan első beszámolóját egy hét múlva küldte el apjának. Levele felbecsülhetetlen értéket képvisel, mert jól szemlélteti, hogy miként látta hazánkat, annak vallási, gazdasági viszonyait, a vezető körök és a szegényebb rétegek életformáját a sokoldalúan művelt, felvilágosult nézeteket valló, később a dekabrista mozgalommal rokonszenvező és Puskin barátjának számító ifjú Turgenyev.¹⁷

Augusztus 10-ei levelében Turgenyev részletesen beszámolt arról, hogyan tették meg a Dunán három és fél nap alatt a 36 mérföldes (több mint 200 km-es) utat Bécstől Budáig. Az utazó elragadtatással írt a dunai hajózás kényelméről, biztonságáról, valamint a Pozsonyban és Komáromban töltött esti multságok hangulatáról. Ezt követően így örökítette meg útiélményeit: "Még egyszer kellett éjszakára megszállnunk, és végül is kikötöttünk a városban. Pestet csupán a Duna választja el Budától, és aki ezt nem tudja, nem is tekinti ezeket két külön városnak, amelyek mindegyikének saját városi rendőrsége, közigazgatási szervezete van. A véletlen akarta, hogy éppen a lehető legérdekesebb időben érkezzünk ide: most veszi kezdetét a 25 ezer főnyi császári hadsereg – mely a birodalom különféle nemzetiségeiből tevődik össze – szemléje. Megérkezett ide a Habsburg-ház valamennyi hercege: Károly, Albert, Ferdinánd főhercegek, és a mi mecklenburgi hercegünk, akivel még Bécsben ismerkedtem meg. Először Pesten állapodtunk meg, és itt éltünk egy hétig, de tegnap átköltöztünk Budára, mivel ismerőseink nagyobb része itt él. Jóformán egyetlen nap sem múlik el anélkül, hogy ne hívnának meg egy magyar főúrhoz vendégségbe. Itt még frissen él az emlékezetben a magyarok és a szerbek által istenített Alekszandra Pavlovna, és az oroszok nagy tiszteletnek örvendenek."¹⁸

Turgenyev és Kajszarov megérkezésüket követően, másnap Batthyány Alajos (1750–1818) grófnál ebédelték, aki tiszteletükre néhány magyar tudóst is meghívott és szívélyes vendéglátásban részesítette őket. Aznap este Esterházy Miklós (1765–1833) herceghez, a "magyar Seremetyevhez" kaptak meghívást, aki roppant tékozlásaival tette magát hírhedtté. Az éles szemű utazó felfigyelt arra, hogy házigazdájuk nemzeti díszöltönye több millió forintot ért és csupán a csizmájára 100 ezer forintnyi gyöngyöt rakatott. Turgenyev, aki jogi tanulmányai következtében tisztában volt a hitbizomány intézményével, ezzel kapcsolatban így nyilatkozott: "De én nem irigylem a gazdagságát, minthogy ez nem őt illeti, hanem a hercegi ház mindenkori legidősebb tagját, és ő a vagyont sem eladni, sem elzálogosítani nem tudja."¹⁹

Másnap az orosz utazók Podmaniczky József (1756–1823) főispánnál, a helytartótanács tagjánál ebédelték, akivel számos közös beszédtémájuk akadt, hiszen a magyar báró szintén Göttingában végezte tanulmányait. Ezt követően keresték fel a neves történetírót és a pesti egyetemi könyvtár korábbi igazgatóját, Kovachich Márton Györgyöt (1743–1821), aki megmutatta nekik a város nevezetességeit.

Az orosz utazók megismerkedtek a nádor főudvarmesterével, Szapáry János gróffal is, majd az ő közbenjárására alkalmuk nyílt bemutatkozni Habsburg József főhercegnek. Róla a következő sorokat jegyezte le A. I. Turgenyev: "Talán még Istenben boldogult hitvese, Alekszandra Pavlovna csepegtette bele az oroszok iránti szeretetet. Attól tartottam, hogy elfogódottá válok előtte, de nem így történt. Atyám – gondolom – már látta őt Moszkvában; valamennyi főherceg vonásai teljesen megegyeznek, és Károly főherceg, a hadsereg kedvence is nagyon hasonlít rá. Kérdezősködött úticéлом felől – azt válaszoltam, hogy szeretnék megismerkedni a velünk rokon népekkel, és látni szeretném azokat az országokat, amelyeket a külföldiek a többieknél kevésbé ismernek, bár azoknál nem kevésbé érdekeseek."²⁰

Az orosz utazó minden bizonnyal jó benyomást tehetett Habsburg József főhercegre, mivel meghívást kapott tőle a másnapi bálra, amelyről a következőket olvashatjuk: "Tegnap a bálon láthattam a magyar nemzet színe-virágát. Eymagában nemzeti díszöltözetük is nagyszerű; minden arannyal-ezüsttel kihímezve, főleg a mágnásoké, akik a nemesség legtekintélyesebb részét teszik ki. Megnyerte tetszésemet méltóságteljes fellépésük és az, hogy mind e mai napig megőrizték nemzeti jellegüket – legalábbis ami az öltözetet illeti –, és kelleetlenül tekintenek arra, aki nem a szűk magyar nadrágot viseli. Sarkantyúban ropják a táncot. Itt még most sem kezdődik bál menüett nélkül. A szépnem itt aztán rászolgál erre az elnevezésre. Bécs után, amely méltán dicsekszik szépasszonyaival, úgy gondolom, sehol sem

ilyen túltengő a gyönyörű nők számaránya, mint itt. Ez az első bál, amelyet a főherceg Alekszandra Pavlovna halála óta rendezett, és pedig fivérei érkezésének tiszteletére."²¹

Turgenyev felfigyelt a magyar nép erős szabadságszeretetére is, amely gyakorta túlfűtött nacionalizmussal párosult. "Nem hiába nevezik hazájukat a magyarok a szabadság honának és mondják, hogy »Extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita«.²² Ez az ő kedvenc szavajárásuk, de én úgy gondolom, hogy ugyanezt mindenki elmondhatja a hazájáról,... ugyanígy az én számomra is extra Russiam, sőt extra Moscoviam non est vita."²³

A világlátott, művelt fiatalember észrevette a korabeli magyar társadalom fonákságait, ellentmondásait is: "Itt a köznép egyáltalán nem számít a nemzet tagjának; kizárólag a papság, a főurak és a nemesség alkotja a nemzetet. Ez utóbbi három réteg tagjai egyáltalán nem fizetnek semmilyen adót, és a nemesi privilégiumok egészen odáig terjednek, hogy ha valamely mágnás megöl egy parasztot, senki sem veszi a bátorságot, hogy letartóztassa, és szabadságát még csak korlátozni sem lehet mindaddig, amíg el nem ítélik... Amikor II. József némileg módosítani akarta alkotmányukat és a rendi különbségeket bizonyos mértékig enyhíteni, a magyarok lázongani kezdtek és nem akartak semmivel sem hozzájárulni a török elleni háborúhoz, ha nem hagyják meg korábbi alkotmányukat."²⁴

Levele további részében A. I. Turgenyev arról számolt be, hogy már harmadik alkalommal járt a budai hegyektől nem messze fekvő Üröm faluban, ahol József nádor 1801. március 16-án elhunyt feleségének sírkápolnája található.²⁵ A levél írója említést tett az ott emelt pravoszláv templomról is, amelynek először Andrej Afanaszjevics Szamborszkij (1732–1815) volt a papja, "...de neki nem akaródzott itt maradni ezen az unalmas helyen és Bécsbe utazott, hogy ünnepeztesse magát a közönséggel; magához ragadta két esztendőre az ottani lelkész parókiáját és bevételeit, saját helyére pedig Triesztből hívott meg egy másik lelkészt, akinek rengeteg előnyt helyezett kilátásba, amelyek közül azonban semmi sem valósult meg."²⁶ A. I. Turgenyev nem titkolt ellenszenvvel jellemezte a nagyhercegnő egykori udvari lelkészét, akit intrikus és fondorlatos jellemű, gyarló férfiúnak tartott: "Sohasem volt jó véleményem Szamborszkijról, de most, hogy közelebről megismerkedtem magatartásával, véleményem még kedvezőtlenebbre fordult, és most már sajnálom, hogy egykor Platon Levsinhez hasonlítottam. Hej, ha egyszer valamennyi cselszövése napvilágra kerül!"²⁷

Az éles szemű, jó megfigyelőképességgel megáldott utazó felfigyelt az országot jellemző felekezeti problémákra, vallási ellentétekre is. Észrevette, hogy a protestánsok általában munkaszeretőbbek a katolikusoknál, továbbá szabadabb gondolkodásmódjuk közelebb hozta őket a felvilágosodáshoz. A levél írója elismeréssel számolt be a magyar föld

termékenységről, a szépen megművelt szőlő- és kukoricatáblákról, a gyümölcsfélék és a borok bőséges választékáról. Ugyanilyen elragadtatással írt a budai gyógyfürdőkről, amelyeknek egy része még a török időkben épült. Turgenyev úgy vélte, hogy ha e hőforrások vizét bevezethetnék a moszkvai fürdőkbe, bizonyára még apja oldalfájdalmai is megszűnnének.

Végezetül a levélíró felidézte a Budától mintegy 30 km-re fekvő Szentendrén tett látogatását, ahol a lakosság nagy részét szerbek alkották és feltűnően nagy érdeklődést mutattak az orosz utazók iránt. Ugyanakkor sajnálattal állapította meg, hogy tapasztalatai szerint a magyarországi szerbek és görögök egyáltalán nem kedvelik egymást, annak ellenére, hogy a közös hit összeköthetné őket. A helyi szlávok annyira lenézték a görögöket – írta A. I. Turgenyev –, hogy amikor megkérdezte a szerb kocsiist, kiket fuvarozott aznap, azt a választ kapta: két embert meg két görögöt.

A Magyar Királyság fővárosából küldött második, egyben utolsó levelét, 1804. szeptember 4-én vetette papírra A. I. Turgenyev. Ebben, az előzőnél jóval rövidebb beszámolóban az utazó arról tájékoztatta szüleit, hogy több alkalommal is felkereste a Pest melletti táborban összegyűlt, római sisakba, szűk csizmába öltözött 30 ezres ármádiát, amely színpompás látványt nyújtott. A Napóleon ellen készülő, magyarokból, szerbekből, horvátokból, szlovákokból, erdélyi románokból és szászokból álló seregben különösen a délvidéki határőrezredek keltették fel Turgenyev érdeklődését, amelyek kordonként, "mozgó falként" védelmezik a Habsburgok birodalmát a törökkel szemben.

A levél további része A. I. Turgenyev és Ju. V. Dolgorukij herceg budai találkozását örökítette meg, amelyet követően együtt utaztak Ürömrre, ahol Alekszandra Pavlovna lelki üdvéért hallgattak liturgiát. Kettőjük találkozása is meggyőzően bizonyítja, hogy a szakirodalom által ismert utazókon kívül még jó néhány orosz arisztokrata és katonatiszt megfordulhatott a Napóleon elleni háborúk időszakában Magyarországon, de az utókor legnagyobb sajnálatára, nem készítettek feljegyzéseket itteni tartózkodásukról.

Turgenyev arról is említést tett, hogy számos tudóssal és mágnással kötött ismeretséget, akik Göttingában vagy más német egyetemeken folytatták tanulmányaikat. Sajnos, levelében név szerint nem nevezi meg ezeket a személyeket, feltehetően azért, mivel a tiltott szabadkőműves páholyok tagjai lehettek. Ezekben a körökben gyakran beszélgethettek az Oroszországba került magyar tudósokról is, amit a következő sorok bizonyítanak: "Amennyiben Önök találkoznának Keresztúry úrral, szíveskedjenek megmondani neki, hogy itteni honfitársai jól emlékeznek reá, és fel akarják venni a magyar tudósok lexikonjába.

Ugyanúgy a megboldogult Schadent is."²⁸

Levelének utolsó szakaszában Turgenyev ismételten rámutatott a magyar parasztság jogfosztottságára, amelynek előidézéséért a papságot és a kormányzatot tette felelőssé: "Ha ez a nép nem viseltetne akkora odaadással papsága iránt, és ha a kormányzat jobban gondoskodna a köznép művelődéséről, s e tekintetben szomszédjának, I. Sándor cárnak példáját követné, akkor Magyarország lenne a legirigylésre méltóbb ország. Ám, sajnos, itt csak a nemesember örülhet teljes mértékben az életnek, csak ő rendelkezik az emberi jogok teljességével, míg a paraszt semmivel..."²⁹ Közel két évszázad távlatából az utókor aligha oszthatja maradéktalanul Turgenyev fenti megállapítását, annak ellenére, hogy többé-kevésbé objektív képet rajzolt a magyar viszonyokról, ugyanakkor azonban meglehetősen elfogult volt az I. Sándor-féle reformok gazdasági és kulturális jelentőségét illetően.

Budai tartózkodását követően Turgenyev még több hétig utazgatott az akkori Magyarország területén, amelynek során bejárta a horvátországi és szerémségi pravoszláv kolostorokat, nevezetesebb településeket. Ezen élményeinek közlése azonban túllépné e tanulmány kereteit, egyrészt mivel 1912-ben orosz nyelven már napvilágot látott, másrészt mivel magyar szempontból viszonylag keveset mondanak számunkra.

Turgenyev 1804 végén tért vissza hazájába, ahol a következő évtől a Törvényelőkészítő Bizottságban dolgozott, majd 1810-től az idegen hitűek (nem pravoszlávok) egyházügyi hivatalának vezetője lett. Magas közjogi állása mellett is megmaradt írónak és irodalombarátnak, tagja volt az Arzamasz Társaságnak, melynek mérsékelt szárnyán helyezkedett el. Az araksejevi kurzussal szemben azonban mind ellenzékibb álláspontot foglalt el, következetesen fellépett a jobbágyreform megvalósításáért, s emiatt 1824 májusában kénytelen volt lemondani állásáról. A következő év végétől fivérével, a dekabrista mozgalomban játszott szerepe miatt távollétében halálraítélt Nyikoláj Ivanoviccsal együtt, Nyugat–Európa nagyvárosaiban élt. Korának szinte valamennyi neves irodalmárával levelezésben állott, s jól ismerte Goethét, Walter Scottot, Mickiewiczet, Prosper Merimée-t és Chateaubriand-t. Bár hosszú ideig külföldön élt, többször visszatért hazájába és régi barátaival (köztük Puskinnal és Zsukovszkijjal) mindvégig fenntartotta kapcsolatát.³⁰ Az 1845. december 3-án Moszkvában elhunyt író és történész életművének csak szerény részét képezik az 1804-ben Budáról küldött beszámolóit, amelyek azonban a magyar–orosz kapcsolatok becses emlékét jelentik.

A. I. Turgenyev után két évvel később járt Magyarországon Fjodor Nyikolájevics Glinka, aki 1786-ban apja Szmolenszk melletti birtokán, Szutoki faluban született. Az ősi

oroszl nemesi családból származó fiatalember – aki ugyanazon nemzetség leszármazottja, mint M. I. Glinka (1803–1857), az orosz nemzeti opera megteremtője – katonai pályára lépetl, és részt vett a Napóleon elleni harcokban. Századával ott küzdött az 1805. december 2-ai austerlitz-i csatában, majd a négy nappal későbbi fegyverszünetet követően az akkori Észak–Magyarország területén vonult vissza hazájába. Útiélményeiről részletes feljegyzéseket készített, amelyek először 1808-ban láttak napvilágot.³¹

A dekabrista mozgalom egyik későbbi szervezetének, a "Szojuz blagogyensztvija szevernih ricarej" alapító tagjaként ismert Glinka fenti munkája a korabeli Magyarország egyik legköltőibb leírását tartalmazza. A szerző műve, amely bár magán viseli írója fiatalos, túlzóan lelkes, olykor szinte lelkendező lobogását, megkapóan szép emléke a magyar–oroszl kapcsolatoknak, és méltó az utókor figyelmére. Ugyanakkor fontos azért is, mert jól tükrözi a későbbi dekabrista "tanulóéveit", amikor az ifjú tiszt még pietista és monarchista elveket hangoztatott, de a ditirambusokból már sokszor előtűnik a népet szerető, javítani akaró reformer elégedetlensége és méltatlankodása.

Mielőtt Glinka ismertetné Magyarország politikai berendezkedését, közállapotait, a következő árkádiai leírással kezdi útiélményeit: "Óh, Magyarország! De kellemes errefelé utazni! Milyen gyönyörűséges kép tárul a szem elé! A Kárpátok véget nem érő láncolata; távolról kéklő ormaik ragyogása áthatol a fehér köd áttetsző függönyén. És ha megközelíted őket, a természet egyszerre ezernyi elragadó, szépséges változatban mutatja meg magát és fenségével elbűvöli a fellelkesült vándort. A hegyek vad szépségének sok bájtl kölcsönöznek a gyakori cserjések, pagonyok, zöldellő tisztások, szőlőskertek. Égbe meredő sziklacsúcsokon büszke bástyákkal kérkedő ódon, elhagyott várkastélyok, tövükben szelíd, békés kunyhókkal. A hegyek között a völgyekben falvak húzódnak meg; itt, e völgyekben gabonátl vetnek, szénátl kaszálnak és kertet művelnek. Rohanó hegyi vizek bömbölve zúdulnak alá, és a síkságra érve szelíd patakokká csendesülnek. Magyarország rendkívül gazdag a festő ecsetjére méltó, gyönyörű tájakban; kívülről páratlan, összehasonlíthatatlan föld ez – hadd szóljak belsejéről is."³²

Az útleírás készítője szimpátiával, szeretettel ír a magyar népről, amelyet a következőképpen jellemez: "A magyar – harcos, szabad nép, mely féltve őrzil jogait. Tudjuk, hogy bátor vezérük, Thököly Imre gróf vezetésével milyen felülmúlhatatlan vitézséggel védelmezték szabadságukat. Ez 1685–1687 között történt. Nagyjából ez idő tájtl, 1654-ben ugyanilyen hősiességgel vívták ki a vitéz ukránok a nagy hírl Hmelnyickij vezérletével a lengyelektől jogaikat és szabadságukat... A férfilakosság – még békeidőben is – huszármundérban művelil a földet. Ez a viselet, ha nem is éppen pompás, nagyon illik hozzájuk."³³

A lelkes fiatal tiszt valósággal szárnyakat kap, ha a természeti szépségeket írja le és őszintén lelkendezni kezd, amikor felfedezi a magyar nők szépségét: "Azt gondolnád, hogy hegyi nimfákat vagy az oreádokat látod magad előtt! Képzeld csak el: gyönyörű termet, elragadóan arányos növény, hanyagul a vállra omló hosszú fekete fürtök, melyek a hegyi szellők fuvallatára libegnek-lobognak. Milyen üdék ezek a fehér arcocskák! Gyengéd pír játszik az arcokon, az ajkak bíborszínűek, mint a májusi rózsa. És mindehhez add még hozzá a lángoló, koromfekete szempárokat. A karcsú parasztlány fehér kezeiben agyagedényt tart és a földet szinte alig érintve siet, hogy forrásvizet merítsen a hegyi kútból. Távolabbról jogosan azt hihetnéd, hogy ez a hegyek istennője; közelebb lépve felismered benne a magyar leányt."³⁴

A paraszti életformát lelkesen magasztaló Glinka így folytatja gondolatait: "A csendes, nyugodt élet, a munkaszeretet és maga a természet, melynek ők kedvenc nevelt leányainak mondhatók, egészséggel, testi és lelkierővel, szépséggel ajándékozza meg őket. A parasztasszonyok megőrizték a régi erkölcsök minden tisztaságát és romlatlanságát; a gazdasággal foglalkoznak és azzal, hogy gyermekeiket bátor magyar huszárokká neveljék. Ezzel szemben a városokban lakó nőket (számuk Magyarországon igen csekély; még a legelőkelőbb családok is vidéken laknak, csak a németek népesítik be a városokat és azok, akik elszakadtak a régi magyar erkölcsöktől) megfertőzte a hiúság mérge, mely a magas hegyláncoktól nyugatra élő valamennyi nép példáját követi. Ezek a nők a legkönnyelműbb életet élik, a nagyvilág (mely csak nemrégiben tárult fel a békés magyar hazában) viharai között és már az ifjú évek virágzásában elvesztik szépségüket és egészségüket... A magam szemével láttam, hogy a nagyobb magyar városokban a bálók viharában forgolódó társaságbeli asszonyok milyen sóváran keresik az élvezeteket anélkül, hogy megtalálnák azokat. Ugyanakkor a derék falusi leányok ünnepnapokon, a napfényes hegyi források mellett magyar táncban lelik az örömeiket és igaz gyönyörűséget találnak abban, anélkül hogy azon járna az eszük, miként keressék majd az élvezeteket."³⁵

Rendkívül jellemző Glinka útleírására, hogy alapvetően csak vázlatokat közöl, azaz nem szisztematikusan írja le útvonalát, élményeit, hanem teljesen rábízta magát spontán módon felhalmozódó benyomásaira. Szívesen elmélkedik a magyarok őstörténeti problémáin, kedvteléssel írja le szerény magyar nyelvtudásának szókészletét, majd hosszasan méltatja a magyar nőknek azt a szokását, hogy hadba vonuló férjeiket elkísérik, és ennek taglalását a következő tünődéssel zárja le: "Különleges szokás ez, amely arra mutat, hogy még nem tűnt el egészen a lovagiasság szelleme, ami egyébként még általában észlelhető a magyarság erkölcsében és életformájában. Lehetséges talán, hogy a népeken elhatalmasodó és az ősi

erkölcsök szentségét eltipró romlottság visszariad attól, hogy átlépjen a komor magyar hegyek láncolatán, és ezért a külsőleg érdes magyar lakosság meg tudta őrizni a haza, a szülőföld iránti szeretetét és mindazokat a családi erényeit, amelyekkel a mi ősapáink is rendelkeztek."³⁶

A festői Vág folyó völgye (a mai Szlovákia területén) utolérhetetlen szépségű tájleírásra ihleti a húszéves utazót. A természet félelmetes erői előtti "alázat" – amely összefonódik az iszonyú viharok és a véget nem érő háború párhuzamával – szimbolikus értelmet kap a felvonultatott költői képekben: "Leültem a Vág partján egy különös formájú sziklára, hogy pillantást vessek a komor tájra és a rohanó folyóra. Felemelem tekintetemet, és a feketéllő fenyők árnyékában ősi várra esik pillantásom. A várkastély egy komor szakadék fölé kiugró sziklafokra épült; az iszonyú mélység szinte elnyeléssel fenyegeti az egészet.

A már őszi alkonyat a gomolygó felhőkről csendesen ereszkedett le a kopár földre. Az éjszaka eljövele mélységes csendet hozott, azonban lenn, a mélységben egészen más, elragadó és felséges látvány tárult elém. A Vág folyó, amely a kiadós őszi esőzések folytán kitört meredek partjai közül, a sok-sok sziget között, halmokon-völgyeken át szerteszét terjeszkedett. Itt több mellékágra oszlik és rohan, hogy vizével messze vidékeket elárasszon. Távolabb fehérlően sistergő, tajtékozó habot vernek félelmetes zuhatagai, másutt pedig zugó, eszeveszetten bömbölő áradattal száguld, roppant köveket, évszázados tölgyeket és rengeteg földdarabot ragadva magával. Végül a szétvált folyóágak, miután keresztülszakították a természet és a földi halandók alkotta legerősebb gátakat, egyetlen roppant vízfelületben egyesülnek, amely haragosan mennydörögve tűnik fel a szemhatár mögött. Az erdő és völgyek mélyéről előzúduló ezernyi kis ér és patak harsogva és mintha erőszakkal törne a tajtékozó folyó felé, amely magába fogadja és elnyeli őket. Ahogy hosszasan szemléltem az őrjöngő folyót, összehasonlítottam magamban a háború tűzáradatával, amely mindent elpusztít."³⁷

Glinka plasztikus képet rajzol a háborúk borzalmairól, amelyekkel szemben Habsburg József nádor elhunyt feleségének, Alekszandra Pavlovna nagyhercegnőnek kegyes tetteit vonultatja fel: "Óh, milyen régóta sóvárogjuk, hogy az uralkodóknak az legyen a hivatásuk, hogy méltóságuk egész magasztosságát az elesettek oltalmazásának szentelhessék, s azt az aranyat, amelyet a buzgó alattvalók hódolatuk jeléül hoztak, a szerencsétlenek támogatására használják fel! Hiszen mit is jelent az arany? Haszontalan, fénylő jószág, de felbecsülhetetlen értékűvé válik, ha fel tudja szárítani a nélkülözők könnyeit... A hódítók sírjain felhőkbe nyúló pompázatos emlékművek tornyosulnak, tetteiket ezüst domborművek ábrázolják, de a mellettük elhaladó vándor iszonyodva tekint rájuk, mert arra a tengernyi nyomorúságra

emlékezik, amelyet ezek az emberi nemnek okoztak. De a Te kegyes cselekedeteid, feledhetetlen asszony, az Általad boldogítottak szívébe vésődtek. Ők keresik fel sírodat, amelyet könnyeikkel öntöznek, és forró fohászaik a mennyekig hatolnak."³⁸

A magyar nép iránti rokonszenvét lépten-nyomon kinyilvánító orosz útleíró külön fejezetet szentel a felvidéki hegyek szépségének, az ősi várromoknak és az útjába eső városoknak. Munkájának különleges érdekességét jelenti az aggteleki cseppkőbarlang művészi tökéletességű leírása, amelyhez mérhetőt azóta sem találunk a magyar és külföldi irodalmi művekben.³⁹ A természeti élmények felfokozott hangulatát harmonikusan egészíti ki a felvidéki városokban töltött emlékezetesen szép napok leírása. Kassai tartózkodását a szerző így örökítette meg: "Kassán színházban is voltunk, ahol egy vígjáték és balett szerepelt a műsoron. Utána a város bált adott az orosz tisztek tiszteletére. Itt is, miként egész Magyarországon, rendkívüli szívéllyel fogadják az oroszokat."⁴⁰

Glinka útleírásának talán legemlékezetesebb részét azok a sorok képezik, amelyekben a Magyarországtól való szomorú búcsúját írta le: "Derék nép, szabad föld, elbűvölő Magyarország – búcsút kell vennem Tőled! Lehetséges, hogy mindörökre, de emlékezeted kitörölhetetlenül fog élni elmémben és szívemben. Isten veletek, hatalmas Kárpátok, melyeknek kéklő csúcsait a villámok és bíborpiros hajnalok fényében érintik a fellegek! Isten veletek, virágzó növényzetben, azúrkék hegyekből lefolyó patakokban bővelkedő tágas, sík völgyek! Hányszor, de hányszor gyönyörködtem Magyarországon a felséges természet harmónikus, festői képeiben. Ó, áldott ország, engedd, hogy utoljára a szívből jövő fájdalom érzésével még egyszer s utoljára azt mondjam: Isten veled."⁴¹

Glinka hű maradt 1806-ban tett azon fogadalmához, hogy Magyarországot mindörökre megőrzi jó emlékezetében. Ezt bizonyítja 1810-ben írott "Mecstanyija na beregah Volgi" (Álmodozások a Volga partján) című költeménye, amelyben maradandó emléket állított a magyar nép szabadságszeretetének és a Vág-völgy fenséges tájainak:

"Láttam a Vágot rohanva, féket vesztve,
Látta szemem, amint sziklát repesztve,
Út-éket verve roppant bércfalakba
Tajtézkzik, habzik, mint ó-idők hatalmas,
Zord szelleme, zúgó örvényt kavargat,
Partot, fenyvest, gátakat tépve, marva
Megy előre fenséges szilajon rohanva.
Ó, volt idők! Ó, dicsőség, te régi!

Ó, Vág! Tajtékzó habod mint beszél
A harcot... Látok újra nyözsögni népet,
Mely nagy, szent kincsét, szabadságát védi...
E partokon, hisz, mindenütt, bármerre nézek
Egykor harcosok gyűltek egybe,
Jó mének vágattak zihálva,
Pengék cikkantak kék fényben megfürödve
Véres, nagy harci lakomára...
Itt zúgott mint a fergeg
Az ellenségre derék, jó sereg,
Thököly hős, a merészek merésze
Villám kardját itt vonta ki,
Hogy a szegényt, nyomorgót óvja, védje,
Itt indult drága vérét ontani..."⁴²

(Fordította: Nyilasy Balázs)

A szerző útleírásának és idézett versének megírása között mindössze négy esztendő telt el, de ez elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy megérlelje az utolsó verssorokban megfogalmazott szabadságvallomást. Ez már annak a Glinkának a hangja, aki 1816-ban egyik alapító tagja lett a "Szojuz szpaszenyija" nevű titkos dekabrista szervezetnek, majd a mozgalom leverése után a Péter–Pál erőd rabja, 1831-ig pedig száműzött volt az olonyeci kormányzóságban.⁴³

Az orosz utazók közül időrendben, F. N. Glinka után, Vaszilij Vasziljevics Vjazemszkij herceg következett, aki egy Ausztriából hazatérő ezred kötelékében, 1808-ban a Kanizsa, Siófok, Székesfehérvár, Buda, Hatvan, Miskolc, Kassa és Eperjes útvonalon vonult át Magyarországon és jutott vissza hazájába. A cári főtiszt egysége március 18-án érkezett Budára, ahol a dunai átkelésnél hatalmas báméskodó tömeg gyűlt össze mind a két parton. A Duna bal oldalán, Pesten három zenekar kísérte az utcákon az orosz katonákat, a házak ablakaiból pedig hölgyek integettek nekik. Este a tisztikart báró Alvintzi József (1735–1810) tábornagy, I. Ferenc császár egykori katonai nevelője vendégelte meg, s ezen ünnepi fogadáson a kitűnő pezsgő, a tokaji bor és a lendületes magyar zene igazán jó hangulatot teremtett.

Vjazemszkij rövid feljegyzést készített a budai várról is, amelyet felettébb komornak és ridegnek talált. Nagyon tetszett neki viszont Pest városa, ahol gyönyörű épületeket, nagy

kaszárnyákat, a Duna partján elegáns kávéházakat és árukkal teli boltokat látott. Leírása szerint e város lakóit vidámnak, feltűnően költekezőeknek és a szép paripák kedvelőinek találta. Úgy látta, hogy a tisztességes nők általában szívélyesek, jól öltözöttek és szolidabbak voltak, mint más európai fővárosokban. A színházakat viszont oly gyatrának minősítette, hogy nem is érdemes azokat felkeresni. Nagyon sajnálta, hogy budai és pesti tartózkodásának rövid ideje miatt a híres fürdőket nem látogathatta meg.⁴⁴

1810-ben szerzett magyarországi tapasztalatait örökítette meg Vlagyimir Bogdanovics Bronyevszkij, a későbbi neves hadtörténész, író és műfordító. Ezen útleírás készítője 1784-ben született a tulai kormányzóságban levő Asztahovo faluban, kisnemesi családból. A tengerésztiszti pályára készülő gyermeket 1794-ben iratták be szülei a hadapródiskolába, amelynek elvégzése után, 1805-től a Földközi-tengeren előbb a török, majd a francia flotta ellen harcolt. Ismeretes róla, hogy a Tenedosz szigeten partra tett tűzéréség parancsnokaként 1807-ben jelentős haditettét vitt végbe, hiszen egységével visszaverte a törökök sorozatos támadásait. 1810 elején a pétervári admirális Triesztből Kronstadtba rendelte, ezért útja egy részét a korabeli Magyarország területén tette meg. A bécsi Udvari Haditanács engedélyével átvonuló orosz hadoszlop (3601 tengerész és 68 tiszt) magyarországi útvonaláról, főbb állomásairól és személyes benyomásairól "Putyeesesztvije ot Trieszta do Szankt-Petyerburga v 1810 godu" (Utazás Trieszttől Szentpétervárig 1810-ben) című művében számolt be, amely 1828-ban Moszkvában jelent meg.⁴⁵ Bár munkája számos forrásértékű adatot tartalmaz, az 1980-as években Tardy Lajos joggal hívta fel a figyelmet arra, hogy Bronyevszkij – aki kitűnően tudott angolul, és Walter Scott több művét fordította le oroszra – helyenként kompilatív módon átvette Robert Townson (1758–1822) angol utazó és természettudós "Travels in Hungary" (London, 1797) című kötetének több leírását.⁴⁶

Bronyevszkij könyvét, amely a legrészletesebb orosz útleírást tartalmazza a korabeli Magyarországról, vitathatatlanul a realista ábrázolásmódra való törekvés jellemzi. A szerző mély együttérzéssel számolt be a paraszti népesség szegényes lakáskörülményeiről és nyomorúságos életformájáról, amit 1810. április 8-án, a stájer–magyar határ átlépését követően tapasztalt. Első élménye Csáktornyához (a mai horvátországi Čakovec) fűződött, ahol egy közönséges parasztházban éjszakázott, majd másnap Kanizsára érkezett.⁴⁷ Az utazó képszerű leírást adott a város üzleteiről, az emberek öltözködéséről, valamint a lakosság etnikai és vallási összetételéről. A település történetének felvázolásakor azonban Bronyevszkij tévedett, amikor arról írt, hogy Kanizsát a törökök többször is elfoglalták, így 1683-ban, amikor a Bécs alatt vereséget szenvedett török sereg rohammal vette be a híres várat. Ez nem

helytálló, hiszen Kanizsát 1600. október 22-én foglalta el Ibrahim nagyvezír és a vár kilencven évig maradt a török félhold uralma alatt.⁴⁸

Bronyevszkij április 10-én érkezett Kiskomáromba, amelynek házait tisztáknak, olasz stílusban épült templomát pedig gazdagon díszítettnek találta. Ezután Marcali volt a következő állomása, ahol az erdei út dombok között vezetett, s a tölgyek, nyárfák, diófák friss lombkoronája pompás látványt nyújtott. Másnap az orosz hadoszlop a Somogy megyei Lengyeltótiiban tartott pihenőt, ahol a tiszteket a helybeli földesúr igazi magyaros vendéglátásban részesítette. Az útleírás készítője elragadtatással írt a báró ízlésesen, a legmodernebb bécsi bútorokkal berendezett emeletes kastélyáról, a baronesse szobájának szentimentális stílusú festményeiről, a földesúr lányainak német és olasz áriaénekléséről, az ötfogásos étkezésről és a tokaji bor zamataról. Elmarasztalóan jegyezte meg azonban, hogy a báró gazdasága nem a legnagyobb rendről tanúskodik, mivel ideje nagy részét Bécsben tölti.⁴⁹

Másnap Bronyevszkij a Balaton partján fekvő Szemesen szállt meg, ahol este bebarangolta a környéket, miközben hatalmas szélvihar és zápor érte utol. Az utazó hitelesen örökítette meg a természeti erők vad szépségét, a hullámzó Balatonon partra igyekvő halászok küzdelmét, valamint a vihar fokozatos elcsitulását. A következő napon, nagypénteken az orosz katonák Siófokon tartottak pihenőt, ahol Bronyevszkij megtekintette a "magyar tenger" vízháztartását szabályozó Sió folyót, amelyet tévesen Sárvíznek nevezett.⁵⁰

Bronyevszkij következő állomása Lepsény volt, ahonnan Székesfehérvárra, az Árpád-házi királyok egykori fővárosába és temetkezési helyére érkezett. Az utazó örömmel jegyezte fel, hogy az úgynevezett Rácváros szerb lakossága kitörő lelkesedéssel, a pápa pedig keresztel és szentelt vízzel fogadta őket. A szerző felettébb elégedett volt a szívélyes vendéglátással is, hiszen a tiszteknek ebédhez öt fogást és fél butélia bort szolgáltak fel. Bronyevszkij alaposan szemügyre vette a történelmi jelentőségű várost, amelyről a következő jellemzést adta: "Székesfehérvár nem túlságosan nagy, de külvárosaival együtt eléggé kiterjedt területű; utcái szélesek, jól rendezettek. A főtér új módi szerint emelt, kétemeletes házakkal épült be; üzletek, templomok nem csekély számban találhatók. Ha belépsz a kávéházba, csodálkozol, milyen szép. Az egyik külváros és a belső város között kis patak folyik, Gaja nevezetű, amely a Sárvízbe ömlik. A város lakói jórészt szlávok, akik kiterjedt kereskedést folytatnak Itáliával a fiumei kikötőn keresztül.... A jezsuita kolostor temploma kitűnik a többi közül nagy terjedelmével és gyönyörű festményeivel. Szent Kandidot tisztelik benne; a szent gazdagon ékesített ereklyeládája felett, a falba építve a pápa pecsétes bullája látható..."⁵¹

A székesfehérvári pihenő és fényűző esti szórakozást követően Bronyevszkij és báró Schlippenbach az orosz hadoszlopot megelőzve Budára utaztak, ahol első élményük a szélesen hömpölygő kék Duna látványa volt. Az ország fővárosában az egyik lelegegánsabb fogadóban szálltak meg, majd hosszú sétára indultak a városban, amelyről a következőket jegyezte fel: "Buda, melyet a németek "Ofen"-nak mondanak, a Duna jobb partján fekszik és a bal parton elterülő Pesttel együtt igen kiterjedt várost alkot. Csak a Duna választja el őket egymástól, de külön városokat képeznek, amelyek lakosainak száma eléri az ötvenezret. Átkelve Pestről a hídon, jobb kéz felé széles, kitűnően kiképzett út nyílik, amelyből lépcsők vezetnek fel a várba, ami mindkét város felett uralkodik. A várat kőfal veszi körül – de hiányoznak az ágyúk, legalábbis én nem láttam ilyeneket. A vár közepén csodálatosan szép tér, gazdag uraságok palotáival. Az elővárosok a vártól mintegy 10–12 versztnyire terjeszkednek ki, a Duna partjain épültek, egy-két sor utcából állanak. Ezek a parttal párhuzamosan futnak, és csak egy-egy kevésbé tiszta tér szakítja meg egyhangúságukat. A külvárosokban a házak földszintesek, homlokzatuk hét-kilenc ablakos, gondozott gyümölcsös, konyhakert vagy virágoskert övezi ezeket. Budán a nemesség és a hivatalnokok laknak. A táborszernagy és a várparancsnok házai a legemlékezetesebbek a várban. A királyi palota és a laktanyák egyaránt roppant imponáló méreteikkel és egyúttal egyszerű architektúrájukkal tűnnek ki."⁵²

Ezt követően Bronyevszkij felkereste a királyi palotát, ahol megtekintette Alekszandra Pavlovna nagyhercegnő egykori rezidenciáját. Részletesen leírta a lakosztály termeinek berendezését, a Szentpétervárról hozott bútorokat, porcelánokat, csillárokat, amelyeket több millió rubel értékűre becsült. Az utazó látta a felnyitott pianinófortén a "Szkucsno mnye na csuzsoj sztoronye" (Szomorú nekem idegen földön) című orosz ária kottáját, amelyet a nádor hitvесе életében utoljára énekelt.

Ezután Bronyevszkij végiglátogatta a helyi kaszárnyákat, a katonakórházat, majd a színházak és a híres fürdők bemutatására tért át. Részletesen leírta találkozását Alvintzi József táborszernaggal, Magyarország hadikormányzójával, aki ebédre hívta meg orosz vendégeit. A 75 éves tábornok hosszasan érdeklődött Mihail Fjodorovics Kamenszkij gróf iránt, akivel együtt szolgált a második orosz–török háborúban.⁵³

Bronyevszkij útleírásának egyik legemlékezetesebb részét Alekszandra Pavlovna ürömi sírkápolnájának leírása képezi, amelyet a helyi pap, Nyikolaj Musovszkij (I. Miklós cár későbbi udvari lelkésze) vendégeként tekintett meg. Ezzel kapcsolatban írta: "Áhítatos tekintetemel futó pillantást vettem a templomra és négyzet alakú piedesztált láttam magam

előtt, melynek minden egyes oldala alig több három százsenynél;⁵⁴ ezen a piederstálon emelkedik a gúla alakú csúcsos tető. Belül a templom kör alakú és az oltárt boltív választja el a nem nagy méretű, atlaszra festett ikonosztáztól; az oltárasztalt gazdagon hímzett bársony borítja; a tiszta aranyból vert edények súlya meghaladja a negyven fontot és kiváló munkáról tanúskodnak. Két papi miseruha különösen figyelemre méltó; az egyiket a nagyhercegnő esküvői ruhájából varrták, a másikat Anna Joannovna cárnőnek abból a ruhájából, amely a nagyhercegnő kelengyjéhez tartozott. A két aranyfoglatú ikont dúsan díszítik nagyméretű briliánsok, gyémántok és drágakövek. Az elsővel Nagy Katalin adta áldását a megboldogultra, a másodikkal pedig felséges édesanyja, Marija Fjodorovna cárné, aki csaknem ugyanebben az időben vesztette el férjét és gyengéden szeretett leányát. Egyszóval, a templom minden díszé egyszerű, de ugyanakkor gazdag, választékos ízlésű és méltóan juttatja kifejezésre az orosz császári pompát."⁵⁵

Ürömről visszatérve Bronyevszkij még néhány napot töltött Budán és minden idejét a város megismerésére fordította. Útleírásában hosszasan dicséri a főváros parkjait és hangulatos vendéglőit, ahol egy butélia tokaji borért 6 rubelt kellett fizetnie. Pesti tartózkodása idején meglátogatta az ezer embert foglalkoztató Valero-féle selyemgyárat, a nagy hírű egyetemet, annak különféle tanszékeit. Felkereste az egyetemi könyvtárat is, amelyről némi maliciával jegyezte meg, hogy a belépés ugyan ingyenes, de az olvasó oly ritka, mint az üstökös. Elismeréssel írt viszont a királyi palota kilátótornyában elhelyezett csillagvizsgálóról és a Természettudományi Múzeum ásványtani gyűjteményéről.⁵⁶

Pestet elhagyva Gödöllő volt az orosz hadoszlop pihenőhelye, ahol Bronyevszkij lenyűgöző szépségűnek találta Grassalkovich herceg kastélyát. Keserűen állapította meg azonban, hogy az ország egyik leggazdagabb földesurának parasztjai úgy élnek, mint a madarak; azaz semmijük sincs, amit a magukénak mondhatnának.⁵⁷

A herceg birtokát elhagyva, Hatvan és Jászárokszállás között mocsaras, műveletlen földeken vitt tovább Bronyevszkij útja. Figyelmét ekkor különösen a paraszti viselet ragadta meg, amelyről a következőket jegyezte fel: "Íme, a szokványos paraszti öltözék: törökös szabású nadrág, amely alul szoknyaszerűen kiszélesedik, gallér nélküli ing, s emiatt a nyak és a mell mindig fedetlen; a lábbeli kapcából van, melyet egyszerűen lábra tekernek; a sapka báránybőrből készül. Ünnepeken sárgarézzel kivert csizmát – olykor sarkantyúkkal – viselnek; hajukat túlzott bőséggel mázolja be disznózsírral. Hajviseletük kerek, olykor repdeső fonatokban, amelyek a homlokon csattal vannak összefogva. A szokásos félszabát és dolmányukat kicifrázva télen-nyáron viselik, többnyire vállra vetve. A kíváncsiak számára

rajzot mellékelek, amely a magyar nemesurat és jobbágyot ábrázolja nemzeti viseletben. Szablyát csakis nemesember viselhet. Az asszonyok némileg csinosabban öltözködnek a férfiaknál. Szolgálatkészek, munkakedvelők és jóindulatúak; a házi és a mezei munka egyaránt jórészt az ő vállaira nehezedik. Rövid szoknya, széles ujjú ing képezi szokásos nyári öltözetüket; a férjezettek főkötőt viselnek, a lányok hajfürtjei fedetlenek."⁵⁸

Bronyevszkij kitűnő megfigyelőnek bizonyult, amikor a magyar nép karakterjegyeit így összegezte: "A magyarok általában hallgató, csendes és alázatos emberek, de ha sértés éri őket, tekintetük komor lesz, és ilyenkor fékezhetetlenek... Nagylelkűek és valóban végtelenül bátrak; nem dicsekedők, mivel nem is ismerik saját képességeiket, de még nem feledték el, hogy azoktól a hősoktól származnak, akik a keresztény Európát védőbástyaként védelmezték a nagyszámú török seregek ellen."⁵⁹

A 300 parasztportából álló Kál után Bronyevszkij a vörösboráról és püspöki székhelyéről híres Egerbe érkezett, melynek hős védői 1552-ben sikerrel verték vissza a törökök ostromát. Az útleírás készítője elismeréssel írt az általa "kis Rómának" nevezett település püspöki palotájáról és híres teológiai főiskolájáról, amelynek épületét Esterházy Károly (1725–1799) püspök emeltette. Az utazóra különösen az ottani kápolna mennyezetének freskói, a neves festő, Maulbertsch alkotásai voltak nagy hatással, amelyek a tridenti zsinatot és a művészetek múzsáit ábrázolták allegorikusan. Megtekintette még a papi szeminárium könyvtártermét, valamint a püspöki park hársfasorát és melegházát is, ahol narancs- és citromfákat látott. Bronyevszkij Egerben találkozott a püspöki tisztséget 1807-től betöltő báró Fischer Istvánnal (1754–1822), akit felettébb önelégült embernek talált. Felfigyelt arra is, "hogy környezetében csak a lovak tűntek jóllakottaknak", annak ellenére, hogy a főpap évi jövedelme meghaladta a 200 ezer forintot.⁶⁰

Az utazó szemléletes leírást adott a szépen kiépített egri fürdőkről, majd a szemtanúként látott helyi újoncszedést örökítette meg. Megemlítette, hogy a rekruták verbuválása idején egy évi zsoldot előre kifizettek az újoncoknak, és a fiatal legények szívesen álltak be katonának a földesurak rossz bánásmódja miatt.⁶¹

Az orosz hadoszlop következő pihenőhelye a 3000 parasztportából álló Kövesd mezőváros volt, amelynek környékén a szántóföldek ugyan rosszul megműveltek tűntek, ám a dús legelők kedveztek a pásztorkodásnak, amely a lakosság fő életformáját jelentette. Ma már felbecsülhetetlen értékű Bronyevszkij néprajzi leírása a rideg szarvasmarhatartással foglalkozó magyar pásztorokról, akik "hogy megvédjék magukat a számtalan bogártól, ingüket átítatják kátránnyal, ami a bezsírozott subával együtt külsejüket a vademberéhez teszi

hasonlatossá."⁶² Bronyevszkij felfigyelt a környéken látott rengeteg gólyára is, amelyek a háztetőkön raknak fészket, és a lakosság körében bűnnek számít e hasznos madarakat bántani. Az utazó megemlítette azt is, hogy ezen a vidéken annyi volt a légy és a szúnyog, hogy szinte mindent elleptek. Leírása szerint a helyi pásztorok háromféleképpen védekeztek ellenük: felégették a füvet, hogy füst keletkezzék, vagy felgyújtották a trágyát (amit egyébként fűtésre is használtak), illetve a fájó testrészt fakátránnyal kenték be.⁶³

Május elsején érkezett Bronyevszkij Emőd községbe, ahol a tavaszi időjárás ellenére két napig télies hideg fogadta. Az útleírás készítője megemlíti, hogy a település kálvinista lakóinak háza a svájciakéhoz volt hasonló, s felvilágosultságuk, munkaszeretetük jelentősen különbözött Magyarország egyéb lakosságáétól. Rövid pihenő után innen kocsikázott tovább a Szinva-patak mentén fekvő Miskolcra, ahol a főtéren kalodát látott a bűnözők megfenyítésére. Bronyevszkij elragadtatással írt az ottani pravoszláv templom egyszerűségéről; négy, szemet gyönyörködtető festményéről, amelyek orosz művészek alkotásai voltak.⁶⁴

Az útifeljegyzések készítője Miskolcra rövid kitérőt tett a boráról Európa-szerte ismert, Bodrog parti Tokajba, amely külsőleg szegényes település benyomását keltette. Sajnálattal jegyezte meg, hogy az aszubort szinte teljes egészében külföldre szállítják, és helyben csak rendkívül drágán kapható. Az utazó hangulatát tovább rontotta, hogy visszafelé hatalmas vihar és zápor fogta el Szikszón, ahol az éjszaka sötétjében a kocsis véletlenül a mocsárba hajtotta a fogatot. Innen csak reggel sikerült kiszabadulniuk a környékbeli parasztok segítségével, majd a rusznyákok lakta Forró és a Kárpátok lábánál fekvő Tornyosnémeti irányában folytatták útjukat. Az utazót elbűvölte a táj festői szépsége, amelyről a következőket jegyezte fel: "Amint egyszerre a nap felbukkant a horizonton, a köd, a csend, az éji árnyak, mint könnyű fantomjai az álomnak, pillanatok alatt elenyésztek és végleg kibontakozott előttünk az elragadó táj. Közepes nagyságú dombok, szőlőskertekkel és jól művelt földekkel. Patakok, ráboruló tölgyekkel; mezők, telve juhnyájakkal, lovakkal, báránnyokkal, sertésekkel, rengeteg libával – mind azt mutatják, hogy a föld termékeny és a lakosság nem lusta. Minden lépésnél új természetadta szépség bontakozik ki. Távol a horizonton, az átlátszó kék csillogáson keresztül a Kárpátok csúcsainak sokfélesége örvendezteteti a tekintetet."⁶⁵

Május 8-án érkezett Bronyevszkij Felső-Magyarország legjelentősebb településére, Kassára, ahol a várost kettős, négyszögletű földfal vette körül, amelyen belül kőfal húzódott. Az utazó feljegyezte, hogy a főutcát szabályos, emeletes házak övezték, amelyek közül

különösen Szirmay gróf palotája, a Fehér Sas kávéház és az impozáns homlokzatú színház tűnt ki. Bronyevszkij érdekességképpen említi meg, hogy ez utóbbiban francia hadifoglyok a "Pas de deux" című színdarabot adták elő. A továbbiakban részletes leírás idézi az 1322-ben, gótikus stílusban épült Szent Erzsébet-dóm lenyűgöző méreteit, a főoltár ikonosztázeit, amelyeket metszetek és aranyozások díszítenek.

Az utazó rövid leírást adott a kassai papneveldéről és a katonai iskoláról is, majd újonnan kötött személyes ismeretségeit részletezte. Ebből megtudjuk, hogy Bronyevszkij megismerkedett az ifjú Szirmay gróffal, a Felvidék egyik leggazdagabb arisztokratájával, valamint Lovich Ádám (1755–1831) professzorral, az eperjesi kollégium igazgatójával is.⁶⁶ Ezt követően Kassa környéki utazásait részletezi a szerző, felidézve a szilicei jégbarlang és a vörösvágási opállahegyek felkeresését. Hangulatos leírás idézi a lemesi földbirtokossal, a hétéves háború egykori őrnagyával folytatott beszélgetését, valamint a Nádasdy grófnéval történt találkozását. Az utazó dicséri a grófné kitűnő ízléssel berendezett kastélyát, pompás vacsoráját és a kellemes társalgást, ugyanakkor adós marad a találkozás helyének megnevezésével.⁶⁷

Kassához hasonló városnak írja le Bronyevszkij következő útiállomását, Eperjest, amelyet bástyákkal és négy kapuval megerősített magas téglafal vett körül. A város északi részén folyik a Drinava folyócska, amelynek partjain az utazó malmokat és bőrkikészítő műhelyeket látott. A szerző felidézi a 12. században épült ősi székesegyházat is, amelyet azonban nem talált különösebben szépnek. Sokkal lelkesebben ír arról az ebédről, vacsoráról és bálról, amelyen Szirmay gróf látta vendégül az orosz tisztikart: "A hölgyek szabad, fesztelen viselkedése, a házigazda figyelmessége és általában az egész vendégsereg szeretetreméltósága nem dicsérhető eléggé. Az egész napot igen kellemesen töltöttük el, csak egy jelenség tűnt felettébb különösnek: az urak tánc-, sőt ebédidő alatt állandóan telefüstölték a szobákat dohánnyal; legtöbben ki sem vették szájukból kis tajtékpipáikat."⁶⁸

Másnap Szirmay gróf egyik vendége, bizonyos gróf G. hívta meg az orosz tiszteket egy falusi ünnepségre, vadászának és szobalányának esküvőjére. A kitűnő hangulat, az ételek bőséges választéka és a lendületes tánc felettébb megnyerték Bronyevszkij tetszését. Ezt követően a gyógyvizeiről híres Bártfát kereste fel, ahol Brigido püspökkel, Knopstock őrnaggyal és az Engel polgárcsaláddal került ismeretségbe. A gyógyforrások gyógyító erejét így örökítette meg: "Összesen tizenkét fürdőt vettem, amelyek oly nagyszerű hatást tettek sebeimre, hogy elmondhatom, tökéletesen meggyógyult karom és kezem."⁶⁹

Bronyevszkij Komarnik falunál érte el a lengyel határt, és ezzel befejeződött több mint egy hónapos magyarországi utazása. A határra érve összefoglalta közigazgatási, igazságszolgáltatási, politikai és néprajzi tapasztalatait, amelyek értékes adalékokat szolgáltatnak a korabeli Magyarország történetéhez. Kitűnő megfigyelőkészségét dicséri az észrevétele, hogy a magyarok általában cseppet sem hízelgően nyilatkoztak az osztrákokról, míg Bécsben a "rebellis kurucok" leszármazottait illették állandó gyanúval. Felfigyelt arra is, hogy az osztrák kormány a Lajtától a Kárpátokig terjedő országot meghódított provinciának tekintette és ennek megfelelően bánt vele. Jól látta, hogy a Habsburgok örökletes királyságát 1687-től elismerő Magyarországot a Bécsben székelő uralkodók csak ritkán látogatták meg, és a rendi országgyűlések összehívása helyett szívesebben kormányoztak rendeletekkel. A magyarok, akik nagylelkűek és merészek – vallotta Bronyevszkij – mindig becsületes alattvalói voltak királyaiknak, és ennek fejében joggal követelik meg, hogy minden új uralkodó trónra léptekor köteles esküt tenni arra, hogy megőrzi és tiszteletben tartja az ország törvényeit. A Habsburgok államán belül a magyar nemességnek fontos kiváltsága, hogy az önálló törvényhozás és az adókivetés jogával rendelkezik, továbbá az uralkodó által megnevezett négy jelöltből a nemzet egyet megválaszthat a nádor méltóságára és kettőt a koronaóri tisztségre. A törvényhozás tekintetében azonban a király vétójoggal bír, azaz elvetheti az országgyűlés két táblája (kamarája) által előterjesztett törvényjavaslatot.⁷⁰

Bronyevszkij világosan látta, hogy a magyar nemesség olyan privilegizált osztály, amely a kormányzás egész hatalmával és cselekedeteiben teljes szabadsággal rendelkezik. Ugyanakkor azonban nem vesz részt a legkisebb mértékben sem a közterhek viselésében, régóta nem teljesít hadiszolgálatot és minden teher viselése a népre hárul. Az útleírás készítője keserűen állapította meg, hogy a "nép" és a "nemzet" fogalma a magyar politikai gyakorlatban kizárólag csak a rendi privilégiumokkal körülbástyázott, a köznéptől arisztokratikusan elzárkózó nemesi osztályt jelenti. Ezt követően Bronyevszkij a magyar parasztság 1514 utáni röghöz-kötéséről, jogfosztottságáról, szolgáltatásainak formáiról, az állami, egyházi és földesúri adókról adott áttekintést, majd ezek kontrasztjaként az arisztokrácia mérhetetlen vagyonáról, így Esterházy herceg évi 3 millió, Pálffy és Nádasdy gróf 2–2 millió forint jövedelméről tett említést. A szerző elítélően nyilatkozott II. József durva németesítési törekvéseiről, amelyek a magyar nemzeti elégedetlenség fő előidézőjévé váltak. Munkájának Magyarországra vonatkozó részét e sorokkal zárta Bronyevszkij: "Ámde, e sok baj közepette is, azt hiszem, hogy ez a dicső történelemmel rendelkező, egykor szabad és büszke nép idővel rá fog lépni a boldogulás útjára és ismét visszanyeri ősi nagyságát."⁷¹

Bronyevszkij művének értékelésekor feltétlenül rá kell mutatni arra, hogy a szerző bár rendkívül kritikusan, ugyanakkor azonban a társadalom alsóbb rétegei iránti együttérzéssel fogalmazta meg mondanivalóját. Szarkasztikusan túlzó "pillanatfelvételei" és frappánsan szellemes megállapításai közel két évszázad távlatából is írói kvalitásai iránti tiszteletet parancsolnak. Útleírásának néhány fogyatékoságát azonban nem lehet elhallgatni. Ezek közül az egyik erősen szlávbarát szemléletének fel-felbukkanó egyoldalúságában mutatkozik meg, a másik Robert Townson angol utazó néhány magyarországi élményének (Pest és Buda városképeinek ábrázolása, a koronázási jelvények leírása stb.) kompilációjában figyelhető meg. Arra is rá kell mutatni, hogy Magyarország korábbi történetének felidézésekor a 26 éves tengerésztiszt számos hibás adatot közölt. Így például tévedett, amikor arról írt, hogy a parasztok szabad költözési jogát Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) engedélyezte, ami nem helytálló, mivel ezt mintegy ötven évvel korábban már Károly Róbert lehetővé tette. Hibás az a megállapítás is, hogy 1547-ben, 1550-ben és 1566-ban újból megerősítették a jobbágyok szabad költözését, hiszen 1514-ben, a Dózsa György vezette parasztháború leverése után a Werbőczy István nevével fémjelzett "Tripartitum" (Hármas törvénykönyv) a parasztság örökös röghöz-kötését kodifikálta. Téves a szerzőnek az a nézete is, hogy a magyar nyelv ázsiai eredetű, mivel a finnugor nyelvrokonság Bronyevszkij művének kiadásakor már bizonyított tény volt. Mindezen hiányosságoktól eltekintve a szerző útikönyvét őszinte és elfogulatlan műnek tekinthetjük, olyan forrásértékű alkotásnak, amely nem csak a korabeli Magyarország földrajzi, botanikai, zoológiai, mineralógiai jellemzőit kívánta bemutatni, hanem kísérletet tett a társadalmi és politikai viszonyok árnyalt ábrázolására is.⁷²

1814-ben fordult meg Magyarországon A. M. Danyilevszkij (1790–1848), akinek szignója mögött – A. Szmirgyin⁷³ szerint – Alekszandr Ivánovics Mihajlovszkij-Danyilevszkijt kell keresnünk. Az előkelő származású fiatalember 1807–1811 között Göttingában végezte tanulmányait, és hazatérte után hamarosan Mihail Kutuzov tábornagnak lett a segéd-tisztje. Részt vett a Napóleon elleni háború nagy ütközeteiben, majd a bécsi kongresszus alatt I. Sándor mellett teljesített parancsőrtizti szolgálatot. Ebben a minőségében 1814. október 12–17-e között öt napot töltött Magyarországon, mint a Bécsből Budára utazó cár kíséretének tagja. E látogatásról – amelyen I. Ferenc osztrák császár, III. Frigyes Vilmos porosz király, Habsburg József főherceg, orosz részről pedig F. P. Uvarov tábornok és P. M. Volkonszkij herceg is jelen voltak – készített útifeljegyzéseit 1816-ban jelentette meg.⁷⁴ Megfigyelései bár nem olyan mélyrehatóak, leírásai kevésbé megragadóak, mint például Bronyevszkijé, ő azonban sokkal rövidebb ideig tartózkodott Magyarországon, és beosztása miatt sem volt

alkalma, hogy alaposabb benyomásokat szerezhessen.

Danyilevszkij 1814. október 12-én este nagy várakozással indult magyarországi útjára, amelyről így írt: "Az a gondolat, hogy új tájakkal, égbolttal, másféle emberekkel, nézeteikkel ismerkedhetem meg, nagyszerű várakozással dúsítja a képzeletet."⁷⁵ De alig néhány mondattal később az utazó már hangot adott csalódottságának: "Másnap reggel Magyarország beláthatatlan rónaságainak kellős közepén ébredtem. Gyéren lakott falvak, rosszul megművelt földek, a rongyos öltözetű lakosság szegénysége mind arról beszélt, hogy már nem a boldog égbolt alatt elterülő Germániában járok, ahol törvények mozdítják elő az iparosodást... Útunk leginkább a Duna partján vezetett. A folyón egyetlen hajót sem láttunk, csak olykor egy-egy halászladikot. A partot hosszan elhúzódó nádasok-cserjések borítják, néhány helyen pedig a folyó mellett sziklatömbök meredeznek, amelyek még zordabbá teszik a tájat... A parasztok báránybőr subát viselnek, hasonlatosat a mi parasztjaink irhaködmönjeihez; hajukat hosszúra növesztik, bajuszukat nem borotválják. A postaállomások személyzetének élénk lépkedő tagjai mind huszármundért hordanak: ez a nemesség és a hivatalnokok viselete, sőt még a tudósok, a professzorok is huszár módra öltöznek."⁷⁶

Október 13-án késő éjjel érkezett Danyilevszkij Budára, ahol másnap reggel hosszasan gyönyörködött a Várhegyről nyíló panorámában, majd a két városrészt összekötő hídon átsétált Pestre. Ott nagy öröme helybeli szerbekkel találkozott, akik a "császárok példaképének" nevezték I. Sándort, és lelkesen dicsérték 1812. évi Napóleon elleni győzelmét. Ezt követően találkozott German atyával, aki negyedik esztendeje teljesített szolgálatot Alekszandra Pavlovna nagyhercegnő ürömi sírkápolnájánál.

Danyilevszkij említést tett a protokoll szerint előírt városnéző kirándulásról, amelyről a következőket jegyezte fel: "Tíz órakor az udvar felkerekedett, hogy megtekintse Buda és Pest figyelemre méltó intézményeit. Közülük legjelentősebb a gróf Széchenyi által alapított múzeum. Ebben az intézményben nyert elhelyezést a Magyarországon fellelhető összes természeti ritkaság, a magyarok által előállított valamennyi műremek és minden, az országgal kapcsolatos alkotás; valóban teljes mértékben megérdemli a Nemzeti Múzeum elnevezést. Megtekintettünk különféle más intézményeket is, és bejártuk csaknem az egész várost."⁷⁷

A főváros nevezetességeinek és a városképnek a leírása után tért át Danyilevszkij a helybeliek bemutatására, akikről azonban csak felszínes képet adott: "A lakosság egyáltalán nem hasonlít a németekre; inkább az ukránokra emlékeztetnek harcias külsejükkel és büszke tartásukkal."⁷⁸ Sokkal részletesebben írt a szerző a cár tiszteletére adott október 14-ei ebédéről és fogadásról: "A királyi palotában dámák, a papság, tisztek, nemesek és főhivatalnokok

várákoltak arra, hogy bemutassák őket a cárnak. Őfelsége ez alkalommal első ízben öltött huszáruniformist, ami – mint a magyar nemzeti viselet iránti tisztelet megnyilvánulása – rendkívül megnyerte a magyarok tetszését."⁷⁹

Felettebb élethűen ábrázolta Danyilevszkij a gellérthegyi (németül: bloksbergi) csillagvizsgáló megtekintését, amelyet így örökített meg: "A hegytetőn csillagvizsgáló található, ahol Reisenbach híres tudós várt bennünket, és bemutatta az asztronómiai műszereket. Szerény, nagy tudású férfiú. A Gellért-hegyről előtáruló panoráma azonban jobban érdekelt, mint a professzor magyarázatai; úgy éreztem, hogy csaknem az egész udvar osztotta véleményemet."⁸⁰

Október 14-én este a királyi palotában bált rendeztek a Szent Szövetségben egyesült uralkodók tiszteletére, amelyen Danyilevszkij kitűnő hangulatban táncolt az előkelő magyar hölgyekkel és elragadtatással nyilatkozott azok vonzó szépségéről, franciás műveltségéről. Rendkívül tanulságosak művének azok a sorai, amelyek a magyar nemesség képviselőivel folytatott beszélgetéseit idézik: "Az idő rövidsége miatt nem tudtam hosszabban elbeszélgetni a magyar nemesekkel, pedig szerettem volna komolyabb ismeretséget kötni velük, de közülük néhányan a nemes lelkekre valló nyíltsággal a kormányzásukkal kapcsolatos különféle témákról folytatott beszélgetés során elébe vágta kívánságomnak. Jóindulatuk megszerzésére egyetlen jogcímem volt – hogy orosz vagyok. »Ismeretlenek vagyunk Európában – mondotta az egyik –, mivel a mi hazánkat vadnak és kulturálatlannak festik le; elhitetik, hogy nálunk nincs semmi figyelemre méltó, hogy sem népünk, sem intézményeink nem szolgálnak rá az érdeklődésre; sőt még a Magyarországra utazni óhajtok útlevélkérelmeinek az intézését is megnehezítik«..."⁸¹ A fogadáson jelen levő egyik magyar főnemes arról beszélt Danyilevszkijnek, miért voltak kudarcra kárhozható II. József reformkísérletei, és miért nem nyerték el a magyar nemesség támogatását. Ezután az orosz utazó egy osztrák tábornokkal folytatott eszmecsere, aki arra hívta fel a figyelmét, hogy a magyar nemesség inkább az alkotmány betűjéhez, semmint szelleméhez ragaszkodik, és némi ellenállás után mindig elfogadja a bécsi udvar kívánságát.

A továbbiakban Danyilevszkij részletesen leírta a cár tiszteletére október 15-én rendezett margitszigeti mulatságot, amelynek során a Magyarországon élő nemzetiségek képviselői gyönyörű viseletbe öltözve mutatták be táncaikat és dalaikat, majd virágfüzérékkel és friss szőlővel köszöntötték fel a királyi vendégeket. A rövid hajókirándulást követően, este a szövetséges hatalmak uralkodói Sándor Vince gróf, Metternich kancellár nászúrnak bálján jelentek meg, ahol a magyar rendek képviselői arra kérték őket, hogy hosszabbítsák meg

magyarországi tartózkodásukat. A fogadtatás őszinte szívélyességét Danyilevszkij így írja le útifeljegyzésében: "Az őszinteség, amellyel a legtisztéletreméltóbb személyek velem beszéltek, mind jobban magához láncolt engem, és az a gondolat, hogy rövidesen el kell búcsúznom, méghozzá minden valószínűség szerint örökre, valósággal felzaklatott... Tizenhatodikán reggel utaztam el a fővárosból, ahol két rendkívül kellemes napot töltöttem."⁸² Másnap a külföldi vendégek Pozsonyt tekintették meg, ahol a festői panoráma és az ősi vár romjai ragadták meg figyelmüket, majd estére visszaérkeztek Bécsbe.⁸³

Danyilevszkij munkájával ér véget az orosz utazók 1815-ig terjedő leírása Magyarországról. Ha a fentiekben ismertetett útijegyzeteknek, útleveleknek alapossága, forrás- és irodalmi értéke, tárgyilagossága egymáshoz és a nyugati szerzők hasonló írásaihoz viszonyítva jelentős eltéréseket is mutat, mindezek ellenére fontosságuk és művelődés-történeti érdekességük vitathatatlan tény. Annál is inkább, mivel olyan dolgokról számolnak be, melyeket a magyar források legtöbbször meg sem említenek. Ezen útleírások fontosak azért is, mert a külföldiek többnyire másként látják a dolgokat, mint a helybeliek. Vitathatatlan tehát, hogy az adott korszakban Magyarországon megfordult orosz utazók gazdagítják nemzeti önismeretünket, "amelynek optikailag csiszolt tükrében hol kissé idealizált képét őrizzük annak, amilyennek addigra már lennünk kellett volna, hol pedig annak az állapotnak fájó, de igazságot valló képét tartjuk a kezünkben, amelybe a hosszú török uralom az országot és lakosságát taszította, s amelyet az adott viszonyok között néhány nemzedékváltás során sem tudott kiheverni."⁸⁴ Az ellentétes, szinte egymással vitatkozó úti-beszámolóok összbenyomása adja meg tehát a többé-kevésbé valóság-hű, az igazságot megközelítő képet.

Természetesen nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy az útleírások legalább annyira jellemzőek azok készítőinek saját társadalmi viszonyaira, mint az általuk felkeresett országra. Maradéktalanul egyetérthetünk Makkai László azon megállapításával, mely szerint: "Ha olyan országból érkezik az utazó, amely a gazdasági, kulturális fejlődésben előbbre jár Magyarországnál, kevésbé méltányolja az itteni viszonyokat, mint az, aki elmaradottabb környezetből jön."⁸⁵ A Napóleon elleni hadjáratok idején a külföldi országokban megfordult fiatal orosz tiszteknek lehetőségük nyílt arra, hogy szemügyre vegyék és értelmezzék a feudalizmus béklyóitól megszabadult, polgárisult országok és az elnyomás alatt élő népek társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyainak különbségeit. Amikor az orosz utazók időnként elmarasztalóan írtak a magyar parasztság nyomorúságáról, ezt azzal a szándékkal tették, hogy ezen írói fogásukkal – kijátszva a cenzorok éberségét –

egyidejűleg a cári önkényuralom elavultságára és korszerűtlenségére is felhívják az olvasóközönség figyelmét. Ezt a feltételezést támasztja alá az a történelmi tény, hogy az ezen útleírásokat készítő fiatal tisztek közül később többen Puskin és a haladó orosz közélet más kiválóságainak barátai lettek, valamint jó néhányan a dekabrista mozgalom résztvevőivé és szimpatizánsaivá váltak.

Orosz könyvek és diákok Magyarországon

Talán első pillanatra különösnek tűnhet, de az orosz könyv egyáltalán nem számított "fehér hollónak" a 18. századi Magyarországon. Igaz, elsősorban nem a magyar olvasóközönség körében, hanem az 1690-es években Čarnojević metropolita vezetésével az ország déli vidékére betelepült szerbek között. Mivel a magyarországi szerbek 1770-ig nem rendelkeztek önálló nyomdával, ezért a 17–18. század fordulójától Oroszországba vetették minden reményüket, hogy a nemzeti kulturális felemelkedéshez nélkülözhetetlen egyházi, világi és iskolai tankönyveket onnan beszerezhessék.⁸⁶ Kitűnő "szövetségesre" találtak ebben a tekintetben I. Péter cárban, aki megértéssel figyelte a szerbek vallási és nemzeti törekvéseit. Ezzel magyarázható, hogy amikor a szerb kolostorok szerzetesei – így például 1701 októberében a rakováciak – az orosz uralkodóhoz fordultak kérésükkel, ő szívesen bocsátott rendelkezésükre egyházi liturgikus, zsoltár- és szertartás-könyveket.⁸⁷ Ugyanígy bőkezűen megajándékozta Nagy Péter azokat a délvidéki határőrtiszteket, akik 1702-ben a Tisza–Maros környéki katonai körzetből utaztak hozzá, hogy népük számára könyveket kérjenek.⁸⁸

Ezekre, a főleg egyházi tárgyú kiadványokra a szerb kolostoroknak és templomoknak nagy szükségük volt, mivel a katolikus egyház (1773-ig főleg a jezsuita rend) mind türelmetlenebbül lépett fel a más vallásúakkal szemben. Az Oroszországból, különösen a kijevi teológiai akadémiáról beszerzett hittudományi és hitvitázó könyveknek fontos szerep jutott abban, hogy a szerb lelkészek eredményesen védelmezheték népük vallási érdekeit.⁸⁹

I. Péter bőkezű könyvajándékain kívül szép számmal adtak értékes kiadványokat a szerb kolostorok részére az orosz főurak is, mint például Pjotr Avramovics Lopuhin, aki a kosztajnicai Szent Arkangyal-templomnak küldött egyházi műveket.⁹⁰ Bizonyára jelentős számú egyházi könyvet hozhattak magukkal a kijevi akadémián tanult szerb papok is, akik később (mint például Dionisije Novaković és Jovan Raić) híres teológusokká, a pravoszláv vallás elkötelezett védelmezőivé váltak.⁹¹

A legtöbb könyvet azonban a nép körében "moszkaljiknak" és "moszkovitáknak" nevezett könyvkereskedők hozták be Magyarországra, ahol – Mária Terézia néhány tiltó rendeletétől eltekintve – szabadon árulhatták az orosz kiadványokat.⁹² Ezek a kereskedők, mint például Dmitrij Ivanovics Buturlin és Szergej Vasziljevics Pozdajev megbízottai, Ukrajnán és Galicián keresztül érkeztek a magyar határra és ott rendszerint negyven százalékos vámtarifát fizettek áruik után. Ezt követően az Eperjes, Kassa, Miskolc, Eger, Hatvan útvonalon jutottak el Pestre, ahonnan a Dunán víziúton vagy a part mentén szárazföldön szállították rakományukat a délvidéki piacokra és vásárokra. Az ottani bevételekből aztán jó minőségű magyar borokat vásároltak Tokaj vidékén, és ezekkel a szállítmányokkal tértek vissza hazájukba. Érdekességképpen említhetjük meg, hogy amikor a bécsi udvar nem tartotta kívánatosnak az orosz könyvek magyarországi behozatalát, kezdetben a vámtarifákat növelte meg, majd 1770-től jobbnak látta, hogy a hatóságok állandó ellenőrzése alatt jelenjenek meg szerb művek Joseph Kurzböck bécsi nyomdájában.⁹³

Bár pontosan ma már lehetetlen megállapítani, hogy a 18. század során mennyi volt az Oroszországból behozott könyvek száma, ennek nagyságát több százra becsülhetjük. Ezt bizonyítja az egyik korabeli unitárius püspök számítása, miszerint csupán 1765 és 1770 között 200 ezer forint értékű, főleg egyházi jellegű orosz könyv került Magyarországra.⁹⁴ Természetesen ezt a nagyságrendet nem lehet állandónak tekinteni, hiszen a behozott könyvek száma mindig erősen függött a két ország diplomáciai viszonyától, és attól is, érvényt lehetett-e szerezni a bécsi udvar rendeleteinek a magyarországi szerb lakosság körében.

A szerbek, hogy egyházi és világi könyvszükségletüket biztosítsák, az orosz kiadványokat Velencében gyakran újra nyomtatták. Ezt bizonyítja Dimitrije Teodosije görög származású nyomdász velencei tevékenysége is, aki számos orosz művet jelentetett meg újra, amelyek címlapján a kiadás helyéül gyakran Moszkvát tüntette fel.⁹⁵ Ebben a vállalkozásban, amelynek során például 1764-ben egy zsoltárkönyvet, 1765-ben pedig egy kalendáriumot adott ki, egyes feltételezések szerint Zaharija Orfelin, a neves szerb író is közreműködött.⁹⁶

A fentiek alapján meggyőzőnek látszik, hogy az 1770-es évek elejéig az orosz kiadványok (különösen a vallási művek) meghatározó jelentőséggel bírtak a magyarországi szerb egyházi és világi könyvek között. Mivel azonban viszonylag drágák és nehezen beszerezhetőek voltak, a kolostorok szerzetesei és a templomok papjai valóban úgy vigyáztak rájuk, mint a szemük világára. Ismeretes például, hogy Petar Petrović karlovaci püspök az egyik 1769-es moszkvai kiadású könyvbe, amelyet ő maga vásárolt a kosztajnicai templom számára, azt a kívánságát jegyezte be, hogy e mű minden olvasója felettébb ügyeljen arra,

nehogy a viaszgyertyák csöpögésétől a könyv lapjai megrongálódjanak.⁹⁷ Az orosz kiadású egyházi művek azért is nagy becsben álltak, mivel 1732-től, Vikentije Jovanović metropolita rendeletétől kötelező érvényűnek számítottak a szerb egyházi szertartásokban. Ezzel az ottani egyházi vezetők azt kívánták elérni, hogy ignorálják a bécsi hatóságok támogatásával Nagyszombatban (Trnava) nyomtatott unitárius könyveket, amelyeket rákényszeríteni igyekeztek a szerb papságra.⁹⁸

A szerb egyház életébe való beavatkozás és az orosz könyvek visszaszorításának szándékával hozták létre 1770-ben Bécsben J. Kurzböck nyomdáját, amely privilegizált helyzetben volt a szerb nyelvű könyvkiadás terén. E kiadó élénk tevékenységét jelzi, hogy 25 év alatt összesen 208 könyvet jelentetett meg. Ezt a számot növelték tovább a budai egyetemi nyomda által kiadott szerb népiskolai tankönyvek, amelyekkel együtt mintegy háromszázra becsülhetjük a szerb nyelvű kiadványokat.⁹⁹

Az orosz könyvek terjesztése a magyarországi szerbek között jelentős tényezőként érintette nem csak a bécsi udvar szerb politikáját, hanem a Habsburg Birodalom és Oroszország külpolitikai kapcsolatait is. Ismeretes, hogy abban az időben, amikor a bécsi udvarnak szüksége volt a Romanovok szövetségére (például a hétéves háború időszakában, 1778–1779-ben a poroszok ellen és a második orosz–török háborúban is), nem szívesen ugyan, de kénytelen volt megtűrni az orosz könyvkereskedést, sőt a szerb könyvcsempészetet is.¹⁰⁰ A szerb metropoliták többször fordultak az orosz uralkodókhoz azzal a kéréssel, hogy közvetítsenek a bécsi udvarnál az orosz könyvek behozatalával és terjesztésével kapcsolatos vitás ügyekben. Ilyen esetekben a bécsi orosz követség határozottan fellépett a szerbek érdekében, sőt néha titokban segített is az orosz nyelvű művek terjesztésében.¹⁰¹

A bécsi udvar nem csak azért igyekezett gátat vetni az orosz könyvek nagy számú behozatalának, hogy ezzel megakadályozza az orosz–szerb kapcsolatok megerősödését, hanem azért is, mert a szerb egyház mind gyakrabban terjesztette az orosz uralkodók kultuszát, például olyan módon, hogy győzelmeikért imát mondott és a cárok nevét a liturgiába is belefoglalta.¹⁰² A bécsi udvar nem nézte azt sem jó szemmel, hogy a behozott könyvek és kalendáriumok használatával az orosz nemzeti szentek ünneplése is elterjedt, pedig a bécsi kiadású pravoszláv naptárakból ezeket a cenzúra szigorúan kitörölte.

Az orosz könyvek nem csak a nyelvhatás és a vallási színezetű barátság kialakításában játszottak fontos szerepet a szerb társadalomban. Közvetett módon kihatottak a szerb világi irodalom nyelvére és tartalmára, az írók és költők eszmei arculatának alakulására is. Természetesen nem feledkezhetünk meg arról a negatív hatásról sem, hogy a jobbra egyházi

könyvek szelleme többnyire a kibontakozó felvilágosodás ellen hatott. Az orosz világi könyvek (az iskolai tanykönyvek, a természet- és társadalomtudományi művek, a vers- és prózairodalom) azonban jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy a szerb társadalomban minél szélesebb körben terjedjenek a tudományos ismeretek és a felvilágosult nézetek, valamint olyan irodalmi műfajok szülessenek, amelyeket a szerb irodalom korábban nem ismert.

A behozott egyházi művek közül a legnagyobb hatással a magyarországi szerbeknél az 1721-ben kiadott, Nagy Péter (pontosabban Feofan Prokopovics) nevével fémjelzett "Lelki regulamentum" (Duhovnij reglament) bírt, amely mintául szolgált Mojsej Petrović metropolitának 1728-ban a szerb egyházi szervezet "alkotmányának" összeállításában. A regulamentumot – amely az egyházi reformokat érintő kérdéseket tartalmazta – Zaharija Orfelin is felhasználta a "Zitije Petra Velikoga" című munkájában, amely jelentősen hozzájárult az orosz uralkodó szerbiai népszerűségének terjedéséhez. A "Lelki regulamentum" – Mita Kostić szavai szerint – azért kiemelkedő kulturtörténeti jelentőségű mű, mivel a 18. század harmadik évtizedében elsőként hintette el a felvilágosodás eszméit a szerbek között.¹⁰³

Az orosz világi könyvek közül feltétlenül említést kell tennünk Feofan Prokopovics (1681–1736) ábécéskönyvéről, amelyből évtizedeken keresztül oktattak Szerbiában. Hasonló jelentőséggel bírt Meletij Szmotrickij nyelvtankönyve, amelyet a század végéig többször újrakiadtak. Ezek a munkák etalonul szolgáltak a szerb tankönyvek számára, amelyek egy részét Bécsben, illetve a budai egyetemi nyomdában jelentették meg.¹⁰⁴

A szerbek nemzeti és össz-szláv (pánszláv) öntudatának kialakításában nagy szerepet játszottak az Oroszországban kiadott művek, mint például Orbini "Il regno degli Slavi" (A szláv birodalom) oroszra fordított munkája. A szláv népek közötti kulturális kapcsolatok szempontjából érdekességgé említhetjük meg, hogy ezt a művet pánszláv érzelmű dubrovniki délszláv írta olaszul, majd I. Péter cár utasítására az orosz szolgálatba lépett hercegovinai szerb, Sava Vladislavić Raguzinszki gróf (a későbbi kínai követ) fordította le, az utószót pedig Feofan Prokopovics írta. Bőségesen merített ebből a könyvből a neves szerb felvilágosult gondolkodó, Raić is "Isztorija szlavenszkih narodov, najpacse bolgar, horvatov i serbov" című munkájához, amelynek első kötetét 1795-ben Pétervárott újra nyomtatták.¹⁰⁵

Az orosz könyveknek kiemelten fontos szerep jutott a magyarországi szerb nemzeti értelmiség kialakításában, a felvilágosodás eszméinek hozzájuk való eljuttatásában. Nem véletlen tehát, hogy a nemzeti öntudatra ébredt szerb értelmiség legkiválóbb képviselőinek (mint például Orfelin, Dositej, Raić, Obradović, Muškatirović és mások) könyvtáraiban tucatszámra voltak találhatóak orosz kiadású művek, amelyek féltve őrzött kincseik közé számítottak.¹⁰⁶

Az orosz könyvek iránti nagyfokú érdeklődéssel magyarázható, hogy a magyarországi szerbek – a már korábban említett "csatornákon" kívül – más úton-módon is vásároltak Oroszországból származó műveket. Ilyen lehetőséget biztosított számukra az 1733. augusztus 31-én Anna Ivanovna cárnő rendeletével felállított tokaji Orosz Borvásárló Bizottság (Komisszija dlja pokupki vengerszkih vin) működése. E bizottság alapvető feladatát ugyan a Tokaj környékén termelt évi 50–60 ezer liter jó minőségű bor felvásárlása képezte, ugyanakkor más "küldetése" is volt.¹⁰⁷ Ezek közé tartozott, többek között, az 1750-es években a szerb határőrvidéki katonák Magyarországról Oroszországba történő áttelepülésének megszervezése,¹⁰⁸ valamint az orosz könyvek behozatala és terjesztése a szerb lakosság körében. Ezt bizonyítja például az a tény is, hogy Fjodor Sztjepanovics Visnyevszkij ezredes (később vezérőrnagy), aki 1733-tól 1749-ig állt e bizottság élén, utazásai során rendszerint sok könyvet szállított poggyászában.¹⁰⁹ A 35–40 fős tokaji orosz kolónia vezetőjét (I. Erzsébet cárnő bizalmi emberét), majd Gavril nevű fiát is, aki 1749–1753 között irányította a Borvásárló Bizottságot, a magyar hatóságok – és különösen Barkóczy Ferenc egri püspök – a pravoszláv "eretnység", a szkizma terjesztésével és a Habsburg Birodalom belső "fellazításával" vádolták. Ezen kívül szemükre vetették azt is, hogy a magyarországi szerb lakosság körében pravoszláv imakönyveket terjesztettek, súlyosan sértve ezzel a katolikus egyház érdekeit.¹¹⁰

A tokaji orosz kolónia kántoraként öt évet töltött Magyarországon Grigorij Szavvics Szkovoroda (1722–1794), akinek tevékenysége a magyar–orosz kulturális kapcsolatok egyik kimagasló, ám valójában alig ismert fejezetét képezi.¹¹¹ A kijevi teológiai akadémián tanult Szkovoroda a Borvásárló Bizottság vezetőjének, F. Sz. Visnyevszkijnek a felkérésére 1745 augusztusában utazott Magyarországra, ahol – legújabb kutatások szerint – 1750 szeptemberéig maradt.¹¹² A később híres filozófusként, költőként és vándorprédikátorként ismertté vált felvilágosult gondolkodó életútjának kutatói – L. Mahnovec, N. P. Regyko,¹¹³ P. Ticsina¹¹⁴ – egyetértenek abban, hogy a Magyarországon eltöltött öt év tapasztalatai jelentősen hozzájárultak Szkovoroda szellemi fejlődéséhez, látás- és gondolkodásmódjának kiformalódásához. Hogy miért utazott a teológiai akadémia növendéke szívesen Magyarországra, erre a kérdésre a legautentikusabban a "mester" tanítványa és barátja, Mihail Kovalinszkij adja meg a választ: "Nem elégítette őt ki a Kijevben tanított tudományok köre. Idegen országokat akart látni. Erre hamarosan alkalma nyílt, és ő szívesen élt is a kínálkozó lehetőséggel. Az udvar Magyarországra, Tokajba küldte Visnyevszkij vezérőrnagyot, aki embereket keresett, köztük papot és kántort az ottani pravoszláv templomban való szolgálatra.

Szkovoroda zeneértő ember hírében állott, ismerték szép hangját, és tudták róla, hogy idegen nyelveken is beszél. Ismert volt az is, hogy szeretne idegen országokat látni, ezért Visnyevszkij pártfogásába vette."¹¹⁵

A latinul, görögül, héberül, németül jól tudó, és hamarosan a magyar nyelvet is elsajátító 23 éves fiatalember mindvégig Fjodor Visnyevszkij bizalmát élvezte, s ezzel magyarázható, hogy vele közösen gyakran utazott Bécsbe, Pozsonyba, Budára és más magyar városokba. Kántori teendői mellett szívesen látta el a bizottság vezetőjének más megbízatásait is, így például orosz kiadású ima- és tankönyvek eljuttatását a szerb templomok és iskolák számára. Érthető, hogy ez a tevékenysége a magyar hatóságok rosszallását váltotta ki és gyakori nézeteltéréseket eredményezett.¹¹⁶

Amikor a Szkovoroda-kutatók a későbbi felvilágosult gondolkodó szellemi horizontjának kiszélesedéséről írnak, valamennyien említést tesznek hosszabb-rövidebb utazásairól, neves tudósokkal való találkozásairól. Leonyid Mahnovec például lehetségesnek tartja, hogy Szkovoroda magyarországi tartózkodásának öt évéből hármát a hallei egyetemen töltött Christian Wolff (1679–1754) tanítványaként, ezt követően pedig fél Európát (köztük a német államokat, Itáliát és Lengyelországot) beutazta.¹¹⁷ Sokkal realisabbnak tűnik azonban N. P. Regyko nézete, amely a fantázia szüleményének tekinti Szkovoroda legendák övezte utazásait.¹¹⁸ Kántori teendői és egyéb elfoglaltságai miatt ugyanis kizártnak tartható, hogy Szkovoroda éveket töltött volna távol kiküldetésének helyétől, Tokajtól. Legfeljebb arról lehet szó, hogy Visnyevszkij megbízásából felkereste a Habsburg Birodalom különböző tartományait, de főként a magyarok és szlávok lakta területeket. Hihetőnek tűnik, hogy Pozsonyban találkozott Bél Mátyással (1684–1749), a neves történésszel és polihisztorral, a hallei egyetem egykori növendékével, aki beszélhetett neki e híres intézményről és Christian Wolffról. Nem bizonyítható az sem, hogy járt-e a nagyszombati egyetemen, vagy felkereste volna a pesti jezsuita és piarista gimnáziumokat.¹¹⁹

Az viszont realisnak látszik, hogy gyakori látogatója volt az 1721-ben alapított tokaji piarista gimnáziumnak és számos alkalommal hallgatta a híres sárospataki kollégium (főiskola) professzorainak előadásait. Ez utóbbi település mintegy 25 km-re található Tokajtól, így hat óra alatt gyalog eljuthatott oda, a Bodrog folyón pedig csónakkal még annyi időt sem vett igénybe az út. A sárospataki kollégiumban ismerkedett meg Comenius (Jan Amos Komenský) pedagógiai munkásságának örökségével és az általa írott művekkel. Bizonyára nagy hatással voltak rá a 16. század közepén alapított kollégium híres könyvtárának kötetei, amelyeket többnyire az ott tanító (Hollandia, Anglia, Svájc és a német

fejedelemségek protestáns egyetemlein diplomát szerzett) professzorok hoztak magukkal.

Egyes feltételezések szerint a leendő ukrán filozófus felkereshette a debreceni kollégiumot is, és nem kizárt, hogy ott találkozhatott Hatvani István professzorral, aki 1749-től tanított az intézmény falai között.¹²⁰ Hasonlóképpen más városokba és oktatási intézményekbe is eljuthatott Szkovoroda, ám ezeket az útjait mind addig hitelt érdemlően bizonyítani nem lehet, amíg forrásértékű dokumentumok nem kerülnek napvilágra.

Ugyanígy csak feltételezésekre tudunk hagyatkozni annak kapcsán, hogy milyen könyveket vitt magával Szkovoroda Magyarországról, és miként tudta ezeket hasznosítani későbbi munkássága során. Tény azonban, hogy magyarországi tartózkodásának emlékei és tapasztalatai több művében jól nyomon követhetők és kimutathatók, amelyeknek filológiai és forráskritikai elemzését Váradi-Sternberg János végezte el.¹²¹

Szép számmal hozhattak be könyveket hazánkba az itt tanult orosz diákok is, akik közül különösen Iván Joakimovics (egyházi nevén: Irinyej) Falkovszkijnek (1762–1823), a későbbi csigrini püspöknek és a kijevi érsekség koadjutorának magyarországi tartózkodása érdemel figyelmet.¹²² A tehetséges fiatalember 1773-ban kezdte meg tanulmányait a kijevi akadémián, majd két év múlva lehetősége nyílt, hogy Magyarországra utazzon. 1775-ben ugyanis apját, Joakim (egyházi nevén: Jusztin) Falkovszkijt – aki maga is a kijevi akadémián tanult és felesége halála után, 1774-ben belépett a szerzetesi rendbe – nevezték ki a tokaji Orosz Borvásárló Bizottság lelkészévé. Az apa kitűnő nevelést kívánt biztosítani Ivan és Sztjepán nevű fiainak, ezért őket a tokaji piarista gimnáziumba iratta be. Öccsének 1777. június 1-jei váratlan halálát követően került Iván Falkovszkij a pozsonyi evangélikus gimnáziumba, ahol tanulmányai meglehetősen költségesek voltak, mivel a szállásért és az étkezésért évi nyolcvan forintot kellett fizetnie. (Érdekességképpen említhetjük meg, hogy apjának évi jövedelme 120 rubelt, azaz körülbelül 160 forintot tett ki.)¹²³ Ezzel magyarázható, hogy egy év múlva kénytelen volt elhagyni Pozsonyt, és a jóval olcsóbb pesti piarista gimnáziumban folytatta tanulmányait. Ebben az időben a pesti szerb Szent György-templom papjának, Iván Minackijnek a támogatását élvezte, aki maga is orosz volt, a kijevi akadémián tanult és 1733-ban a már említett Vikentije Jovanović (a későbbi szerb metropolita) évfolyamtársaként végzett.¹²⁴

Iván Falkovszkij saját feljegyzései szerint – amelyeket N. I. Petrov publikált – szívesen járt a pesti piaristák iskolájába, ahol több kimagasló tanáregyéniség tanította. A római Collegium Nazarenum mintájára működő intézményben¹²⁵ Falkovszkijnek Benyák Bernát,¹²⁶ a korabeli magyar iskolaügy neves személyisége tanította a bölcséletet és a metafizikát. Tanárai

közé tartozott még Horányi Elek (1736 – 1809), aki Giovanni Battista Beccaria (1716 – 1781) tanítványaként 1756-ban doktorált fizikából a római egyetemen, majd a magyarországi modern fizikatanítás egyik megteremtője lett.¹²⁷ A piaristáknál ez idő tájt Poór Kajetán tanította a matematikát, Zimányi professzor a mezőgazdasági tudományokat, az iskola igazgatója pedig a pozsonyi születésű, Pizában tanult fizikus, báró Schaffrath Lipót (1734–1808) volt.¹²⁸

1779 februárjában azonban Falkovszkij kénytelen volt megszakítani tanulmányait, mivel apja súlyosan megbetegedett Tokajban és neki kellett ápolnia. Az év végén tért vissza csak Pestre, ahol folytatta stúdiumait, majd 1780 szeptemberében beiratkozott a budai egyetemre. Ezzel kapcsolatban írta szeptember 27-ei levelében G. I. Poetikának, a bécsi orosz követség tanácsosának: "...olyan fontos tudományokat tanultam, mint logikát, történelmet, matematikát, amelyek közül az utóbbit, mivel ezt Kis-Oroszországban [Ukrajnában] nem tanítják, különös figyelemmel hallgattam, és tanulmányaim végén vizsgát tettem belőle. A kísérleti fizika tanulmányozása céljából, tudós emberek tanácsára, beiratkoztam a Budai egyetemre, ahol a következő évtől oktatni fogják, ám az albérleti lakás drágasága miatt, bizonyos nélkülözésekben leszek részem. De ez nem akadályozhat meg engem egy ilyen fontos tudomány tanulmányozásában, amelyet én mindig kedveltem és szeretett hazámnak pedig nagy hasznára válik."¹²⁹

Az árván maradt Iván Falkovszkij azonban – fokozódó anyagi nehézségei miatt – nem tudta befejezni megkezdett egyetemi tanulmányait, és 1782 őszén rövid ideig kénytelen volt írnoikként elhelyezkedni a tokaji Borvásárló Bizottságnál. 1783 február végén indult haza – könyveivel és Magyarországon vásárolt matematikai eszközeivel együtt – Kijevbe, ahol az év végéig a teológiai akadémia növendéke volt. December 24-én nevezte ki őt Szamuil Miszlavszkij metropolita az akadémia aritmetikai osztályának tanárává. Minősítési lapjára ekkor a következőket írták: "1775-től kezdve folytatta tanulmányait idegen földön, ahol nyolc évet töltött, előbb Tokaj magyar városban, utána pedig Pozsonyban tanult az alsó osztálytól a retorikáig, azonkívül történelmet, földrajzot, számtant, német és magyar nyelvet, majd Pest városában bölcséletet, algebrát, mértant, építészetet, fénytant, hidraulikát és kísérleti fizikát hallgatott."¹³⁰

Iván Falkovszkij nem az egyetlen orosz diák volt hazánkban a 18. század második felében, amit az is bizonyít, hogy magyarországi tartózkodása idején szoros barátságot kötött két honfitársával, Andrej Pavlovics Sztavinszkijjal és Aron Pekalickijjal, akikkel hazatértük után együtt tanított a kijevi akadémián. Az előbbi 1776-tól a lengyelországi Umanban tanult,

majd 1778-tól – tehát Falkovszkijjal egyidőben – a pozsonyi evangélikus gimnáziumban folytatta tanulmányait. Ezt követően két évig írnokként dolgozott Tokajban, ahonnan 1782-ben tért vissza Kijevbe és a következő évtől történelmet, földrajzot és német nyelvet tanított az ottani akadémián.¹³¹

Aron Pekalickij ugyancsak a kijevi akadémián tanult és 1780 elején lelkészként – Falkovszkij apjának egykori helyére – került Tokajba. Ottani tartózkodásának hat éve alatt közeli ismeretségbe került a számos kiváltsággal rendelkező görög kereskedőtársulat¹³² több tagjával, akiknek anyanyelvét hamarosan elsajátította. Kiváló görög nyelvtudásának köszönhetően került később, 1788. június 25-én a kijevi akadémiára, ahol több évtizeden keresztül oktatott.¹³³

Ha az orosz tudományos élet számos kiváló személyisége a 18. század második felében nem is jutott el hazánkba, műveik a magyar szakmai körökben többnyire ismertek voltak. Különösen igaz ez M. V. Lomonoszov (1711–1765) munkásságát illetően, amelyet a zseniális polihisztor németre lefordított művei révén ismertek meg a magyar tudósok. Jól bizonyítja ezt Lomonoszov két forrásértékű történeti munkájának ismerete és Pray György (1723–1801), a korszak legjelentősebb történetírója általi felhasználása Magyarországon.

Mint ismeretes, Lomonoszov "Kratkij rosszijszkij letopiszec sz rodoszlovijem" (Rövid orosz évkönyv) és a "Drevnyaja rosszijszkaja isztorija ot nacsala rosszijszkovo do koncsini velikovo knyazja Jaroslava Pervovo, ili do 1054 goda" (Régi orosz történelem a kezdetektől Jaroszlav nagyherceg haláláig, azaz 1054-ig) című művei 1760-ban, illetve 1766-ban láttak napvilágot, és az előbbi 1765-ben, 1767-ben, 1771-ben, az utóbbi pedig 1768-ban német nyelven is kiadásra került.¹³⁴ Pray György, az egykori jezsuita pap, aki a rend feloszlatása után a pesti Egyetemi Könyvtár igazgatója lett,¹³⁵ nemcsak jól ismerte Lomonoszov fenti munkáit, de – az általa hátrahagyott hatvan kötetes kéziratgyűjtemény tanúsága szerint¹³⁶ – ki is jegyzetelte és felhasználta azokat "Dissertationes..."¹³⁷ című, a magyarság korai történetét feldolgozó művében. Ennek bizonyítására jó néhány példát lehet felhozni, amelyek meggyőzően mutatják, hogy Pray több alkalommal szinte szó szerint vett át Lomonoszov munkáiból, így például, amikor az orosz történész I. (Szent) István magyar király és a szomszédos szláv uralkodók szívélyes és dinasztikus kapcsolatairól ír ("Er [Wladimir] stand in sehr gutem Vernehmen mit den benachbarten Fürsten, Boleslaw von Polen, Stephan von Ungarn und Heinrich von Böhmen"),¹³⁸ Pray munkájában majdnem szó szerint ugyanez olvasható ("Wladimir cum Stephano Hungariae, et Boleslao Poloniae regibus conjunctio et amicitia...").¹³⁹ Ugyanilyen átvétel figyelhető meg Praynál akkor is, amikor Igor fejedelem

944-es, bolgárok elleni hadjáratát tárgyalja (Lomonoszovnál: "...schichte die Peczeneger den Bulgaren auf den Hals";¹⁴⁰ a magyar történetírónál: "...ut in Bulgaros arma converterent, eis auctor fuit").¹⁴¹ A fentiekhez hasonlóan Pray több helyen felhasználta Lomonoszov történeti kutatásainak eredményeit,¹⁴² a hunokról, avarokról és finnugor törzsekről vallott nézeteit, amelyek új adatokkal gazdagították a 18. századi magyar történettudományt.¹⁴³

A már említett műveken kívül Lomonoszovnak más könyvei is eljutottak Magyarországra, így például az elektromosságról írott "Oratio de meteoris vi electrica ortis" (Petropoli, 1753) és a "Pokojnovo sztatszkovo szovetnyika i professzora Mihaila Vasziljevicsa Lomonoszova szobranyije raznih szocsinyenyij v sztyihah i v proze" (A megboldogult M. V. Lomonoszov professzor különféle verses és prózai műveinek gyűjteménye. Moszkva, 1778) című munkái, amelyek megjelenésüket követően hamarosan a pesti Egyetemi Könyvtárban is az olvasók rendelkezésére álltak. Több mint kétszáz év távlatából persze lehetetlen megállapítani, hányan forgatták ezeket a könyveket, ugyanakkor feltételezhető, hogy az egyetem szláv anyanyelvű növendékei és tanárai közül többen olvashatták az orosz tudományos és szépirodalmi műveket.

Viszonylag kevesen tudják, hogy marburgi egyetemi éve alatt Lomonoszov együtt tanult az erdélyi Détései Sámuelemmel (1704–1761), akinek – az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában őrzött – peregrinációs albumába 1737. augusztus 30-án a "Jaspidem et argentum superat virtus" és a "Dobrogyetyel lucse jaszpada i szerebra" (A jászpist és az ezüstöt felülmúlja az erény) latin, illetve orosz nyelvű sorokat írta.¹⁴⁴ Könyvtárának értékes darabja volt Hell Miksa (1710–1792) egyik csillagászati munkája¹⁴⁵, valamint Kalmár György (1726–1782) után) műve, amely 1760-ban Genfben látott napvilágot, és a magyar–csüd nyelvrokonságot valló Lomonoszovval ellentétben a magyar–héber közös nyelvi eredetet igyekezett bizonyítani, arra hivatkozva, hogy mindkettőből hiányzik a nominális állítmány, az úgynevezett copula.¹⁴⁶ Néhány hazai kutató joggal feltételezi, hogy a magyar kortársak közül Bél Mátyás (1684–1749), Segner János András (1704–1777), Born Ignác (1742–1791), Scopoli János (1723–1788), Molnár János (1728–1804) és mások is ismerhették a neves orosz polihisztor latinul és németül látott publikációit.¹⁴⁷

Az eddigiek alapján egyértelműen leszögezhető, hogy az orosz egyházi és világi művek, valamint az iskolai tankönyvek a 18. század során egyaránt eljutottak Magyarországra, és főként a délvidéki szerbek körében örvendtek nagy népszerűségnek. A század utolsó évtizedeiben azonban az orosz könyvek domináló száma náluk némiképpen megváltozott, hiszen ettől az időszaktól kezdve mind nagyobb hatást gyakoroltak a nyugat-európai

felvilágosodás szellemi termékei, az Ausztriából és más német államokból importált művek, továbbá az idegen nyelvekről fordított szépirodalmi kötetek. Az orosz (főként egyházi) könyvek számának és hatásának csökkenésében közrejátszott az is, hogy a jozefinizmus évtizedében (1780–1790 között) a Habsburg Birodalom egész területén számottevően visszaesett az egyház befolyása és presztízse. Nem feledkezhünk meg arról sem, hogy a 18–19. század fordulóján – Obradović, Stratimirović, Karadžić és mások munkássága nyomán – létrejött a szerb irodalmi nyelv, amely mind több lelkes olvasót mondhatott magáénak.

A negyedik fejezethez tartozó jegyzetek

1. Két emlékirat az 1849. évi cári intervencióról. Bevezető tanulmány: Trócsányi Zoltán. Bp., 1949. 12–13.
2. Orosz és ukrán utazók a régi Magyarországon. Közreadta, fordította, az előszót és a jegyzeteket írta: Tardy Lajos. Bp., 1988. 35; V. Molnár László: Russzko-vengerszkije kulturnije szvjazi (1750–1815gg.). Joskar-Ola, 1994. 82–113; Ugyanó: Russzkije putyeseesztvennyiki, ucsenyiki i knyigi v Vengrii (1750–1815). = Studia Slavica, t. 39. (1994) 163–202.
3. N. A. Kazakova: Pervonacsalnaja redakcija "Hozsgyenyija na florentyijszkij szobor". = Trudi otgyela drevnyerusszkoy lityeraturi X–XVII vekov. Moszkva–Leningrád, 1970. 61.
4. Tardy Lajos: Ismeretlen orosz diakónus útijegyzetei a XV. századi Magyarországról. = Egyházi Krónika, 1973. 5. sz; Ugyanó: Az első orosz útleírás Magyarországról. = Folia Historica 3. (Magyar Nemzeti Múzeum kiadványa) Bp., 1975. 22–28; H. Tóth Imre – Kristó Gyula: Orosz utazó a XV. századi Magyarországon. = Történelmi Szemle, 1977. 1. sz., 144–145.
5. Váradi-Sternberg János: Utak, találkozások, emberek. Írások az orosz – magyar és ukrán – magyar kapcsolatokról. Uzsgorod – Budapest, 1974. 10–11. Váradi-Sternberg János Fjodor Dorohin munkáját P. A. Szirku Szentpétervárott 1890-ben megjelent kiadása (Pravoszlavnij palesztyinszkij szbornyik, t. X.) nyomán tette közzé.
6. Váradi-Sternberg János i. m. 11–12. Érdekességképpen említjük meg, hogy P. B. Voznyicin kíséretéhez tartozott a Bereg megyei Karácsfalván született Zékány János, aki a bécsi egyetemen végezte tanulmányait. A "nagy követjárás" idején Bécsben figyelt fel rá I. Péter (1689–1725), aki előbb anyai rokonságának, a Nariskin család gyermekeinek, majd a cári unoka, a későbbi II. Péter (1727–1730) nevelését bízta rá. Az uralkodó annyira elégedett volt Zékány tevékenységével, hogy az összes cári javak igazgatásával és ellenőrzésével bízta meg. Ennek során azonban összeütközésbe került A. D. Mensikov herceggel, s ezzel magyarázható, hogy Nagy Péter halála után el kellett menekülnie Oroszországból. II. Péter trónra lépését követően több meghívólevelet küldött Zékánynak, de a magyar hatóságok megakadályozták

- kiutazását, és Behmel munkácsi várkapitány börtönbe záratta. Amikor súlyos betegen kiszabadult fogságából, II. Péter 1730-ban már meghalt. Zékány életéről és munkásságáról részletesen lásd: Takáts Sándor: A magyar múlt tarlójáról. Bp., é. n. 369–379; Váradi-Sternberg János: Zakarpatyec Ivan Zejkan v okruzsenyii Petra I. = Naukovij zbirnik Muzeju ukrainszkoj kulturi u Szvidniku. T. 14. Bratislava, 1986. 33–46.
7. A 18. századi nyugat–európai szerzők magyarországi utazásairól részletesen: Szamota István: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. Bp., 1891; Haraszi Sándor – PethőTibor: Útikalandok a régi Magyarországon. Bp., 1963. Itt jegyezzük meg, hogy I. Péter cár II. Rákóczi Ferenc fejedelemhez küldött követének, J. I. Ukrainevnek 1708. évi jelentései ugyan fennmaradtak, de részletes útibeszámolót nem tartalmaznak Magyarországról. Követi tevékenységéről lásd: Váradi-Sternberg János: Ukrainev, Péter cár követe Magyarországon 1708-ban. = Századok, 1959. 2–4. sz; Ugyanő: Ukrainev, Péter cár követe Rákóczinál. = Századok öröksége. Tanulmányok az orosz–magyar és ukrán–magyar kapcsolatokról. Budapest–Uzsgorod, 1981. 48–71.
8. V. G. Barszkij életéről részletesen: N. Barszukov: Zsizny i trudi V. G. Barszkovo. Szpb., 1885; N. Csernisev: Biografija znamenitih kijevljan. Kijev, 1857. 67–140; Váradi-Sternberg János: Kijevi diákok Magyarországon a XVIII. században. = Utak és találkozások. Tanulmányok az orosz–ukrán–magyar kapcsolatok történetéből. Uzsgorod, 1971. 43–44.
9. Sztranztvovanyija Vaszilija Grigorjevicsa Barszkovo po szvjatim mesztam Vosztoka sz 1723 po 1744 god. = Trudi Pravoszlavjanszkovo Palesztyinszkovo Obscsesztva. T.1. Szpb., 1885. 18. (A mű első kiadása: Szpb., 1778.) Barszkij útifeljegyzéseinek Magyarországra vonatkozó részleteit közli: Orosz és ukrán utazók a régi Magyarországon, 43–53; Tardy Lajos: Régi feljegyzések Magyarországról. Bp., 1982. 105–114. Barszkij művének filológiai elemzéséhez lásd: Tardy Lajos: Le voyage de Grigorovitch Barsky en Hongrie en 1724. = Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Slavica, t. VI. Debrecen, 1966. 181–182.
10. Tardy Lajos: Orosz utazók Budán és Pesten. = Tanulmányok Budapest múltjából. XVIII. kötet. Bp., 1971. 188–189.
11. Sztranztvovanyija Vaszilija Grigorjevicsa Barszkovo, 26–27.

12. Tardy Lajos: Régi feljegyzések Magyarországról, 113.
13. Tardy Lajos: Le voyage de Grigorovitch Barsky, 189–191.
14. Az ismeretlen tiszt elbeszélését ismerteti: Váradi-Sternberg János: Utak, találkozások, emberek, 13.
15. Az orosz hadoszlopok 1799-es magyarországi átvonulásáról részletesen: Darvas István: Szuvorov hadai Magyarországon 1799-ben. = Századok, 1949. 1–4. sz., 282–291; Vajda Pál: Szuvorov csapatai Magyarországon. Bp., 1950. 3–23.
16. A. I. Turgenyev életéről és munkásságáról lásd: M. Gillelson: A. I. Turgenyev i jevo lityerturnoje naszledszto. = A. I. Turgenyev: Hronyika russzkovo. Dnyevnyiki (1825–1826). Otv. redaktor: M. P. Alekszejev. Moszkva–Leningrád, 1964. 441–504; A. K. Vinogradov: Poveszty o bratjyah Turgenyevih. Moszkva, 1960. (Magyar nyelven: Anatolij Vinogradov: Rózsa és kereszt. Bp., 1965.); V. M. Isztrin: Mladsij turgenyevszkij kruzsok i Alekszandr Ivanovics Turgenyev. = Arhiv bratjev Turgenyevih. Vipuszk 2. Szpb., 1911; Ugyanő: Russzkije sztugyenti v Göttingenye v 1802--1804 godah. = Zsurnal Minyisztyersztva Narodno Proszvescsenyija, novaja szerija, csaszty 28. Szpb., 1910. 7. sz., 80–104. A. I. Turgenyev barátjáról és útítársáról, A. Sz. Kajszarovról lásd: Ju. M. Lotman: Andrej Szergejevics Kajszarov i lityerturno-obscsesztvennaja borba jevo vremenyi. = Ucsonije zapiszki Tartuszkovo unyiverszityeta. Vipuszk 63. Tartu, 1958.
17. A. I. Turgenyev 1804-es magyarországi utazásáról: V. M. Isztrin: Russzkije putyeeszhtvennyiki po szlavjanszkim zemljam v nacsale XIX veka. = Zsurnal Minyisztyersztva Narodno Proszvescsenyija, novaja szerija; csaszty 41. Szpb., 1912. 9. sz., 78–109; Putyeeszhtvije A. I. Turgenyeva i A. Sz. Kajszarova po szlavjanszkim zemljam v 1804 godu. Pod redakcijej V. M. Isztrina. = Arhiv bratjev Turgenyevih. Vipuszk 4. Petrograd, 1915; Tardy Lajos: A. I. Turgenyev és Magyarország. = Filológiai Közlöny, 1966. 3–4. sz., 413–414. Turgenyev 1804-es európai utazásáról való rövid feljegyzés, amely az útvonal legfontosabb állomásait és az ottani tartózkodás időpontját említi: RGADA (Moszkva), f.1634. (fond Turgenyevih), op.1, gy.48, l. 1.

18. Putyesesztviye A. I. Turgenyeva i A. Sz. Kajszarova, 36. (Turgenyev Budán írott 1804. augusztus 10-ei és szeptember 4-ei levelét magyarul közli: Tardy Lajos: Orosz utazók Budán és Pesten, 189–192; Ugyanő: Magyarország A. I. Turgenyev leveleiben (1804). = Régi feljegyzések Magyarországról. Bp., 1982. 141–149; Ugyanő: Orosz és ukrán utazók a régi Magyarországon, 454–466.)
19. Putyesesztviye A. I. Turgenyeva i A. Sz. Kajszarova, 37.
20. Ugyanott.
21. Ugyanott, 38.
22. E híres latin nyelvű szállóige fordítása: "Magyarországon kívül nincs élet, ha van, az nem ilyen." Idevonatkozóan lásd: Tarnay Andor: Extra Hungariam non est vita (Egy szállóige történetéhez). Bp., 1969.
23. Putyesesztviye A. I. Turgenyeva i A. Sz. Kajszarova, 39.
24. Ugyanott, 40.
25. Habsburg József főherceg (1795 ősztől Magyarország nádora) és I. Pál cár leánya, Alekszandra Pavlovna nagyhercegnő 1799. október 30-án lépett egymással frigyre Gatcsinában. A házaspár 1800. január 2-án érkezett Bécsbe, majd február 11-én Budára, ahol a királyi palotában rendezték be lakosztályukat. Az orosz nagyhercegnő 1801. március 16-ai, szülés közben bekövetkezett váratlan halála számos találgatásra adott okot a kortársak és az utókor történészei körében. A. A. Szamborszkij mérgezésre gyanakodott, abból kiindulva, hogy I. Ferenc császár felesége (a nápolyi születésű Terézia hercegnő) és Franz Thugut báró (az osztrák rendőrség korábbi főnöke) gyanakvással figyelték Alekszandra Pavlovna magyarországi jelenlétét és növekvő népszerűségét. Lásd erről: A. A. Szamborszkij: O prebivanyii velikoj knyagini Alekszandri Pavlovni v Ugrii. = Pamjatyiki novoj russzkoj isztorii. T. 1. Szpb., 1871. 53–67. Ezt az álláspontot vette át Tardy Lajos is, aki elfogadta Szamborszkij érvelését. Idevonatkozóan: Tardy Lajos: Alekszandra Pavlovna hirtelen halála és az akkori közvélemény. = Régi feljegyzések Magyarországról, 131–139; Ugyanő: A nádori kripta és Alekszandra Pavlovna. = Magyar Nemzet, 1979. január 7; Ugyanő: A "budai orosz könyvtár" és az ürömi mauzóleum orosz leírói. = Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1965–1966. Bp., 1968. 429–445. A fenti nézeteket cáfolja Kiszely István, aki szerint a nádor feleségének halálát gümőkór okozta. Lásd:

Hankó Ildikó – Kiszely István: A nádori kripta. Szekszárd, Babits Kiadó, 1990.
Alekszandra Pavlovna magyarországi tartózkodásával kapcsolatban lásd még: Bedő Rudolf: Alekszandra Pavlovna magyarországi arcképe és egyéb képmásai. = Művészettörténeti Értesítő, 1954. 140–147; Ortenburg Henrik: Öröm és az ürömi sírkápolna ő császári fenségének, Alekszandra Pavlovna fő- és nagyhercegnőnek, József főherceg Magyarország nádora hitvesének utolsó nyughelye. Pest, 1860; Sebestyén Ede: József nádor és Alexandra Pavlovna bevonulása és ünneplése 1800-ban. = Tanulmányok Budapest múltjából, VII. Bp., 1940.

26. Putyeseosztvije A. I. Turgenyeva i A. Sz. Kajszarova, 41–42.
27. Ugyanott, 44. Szamborszkiy tevékenységéről részletesen: N. Sztyelleckij: Protoijerej A. A. Szamborszkiy. = Trudi Kijevszkoj Duhovnoj Akagyemii. Kijev, 1896. 182–202., 342–363., 486–526.
28. Putyeseosztvije A. I. Turgenyeva i A. Sz. Kajszarova, 40.
29. Ugyanott.
30. M. Gillelszon i. m. 448–449.
31. F. N. Glinka: Pizma russzkovo oficera o Polse, Avsztrijsszkih vlagyenyijah i Vengrii sz podrobnim opisanyijem pohoda rosszijan protyivu francuzov v 1805 i 1806 godah. Moszkva, 1808. A mű második kiadása, amely tartalmazza a szerző 1812–1815-ben, a Napóleon elleni hadjáratok során szerzett élményeit is, 1815-ben Moszkvában jelent meg. F. N. Glinka munkájának Magyarországra vonatkozó részletét közli: Orosz és ukrán utazók a régi Magyarországon, 67–92.
32. F. N. Glinka i. m. 54.
33. Ugyanott.
34. Ugyanott, 55.
35. Ugyanott, 55–56.
36. Ugyanott, 61.
37. Ugyanott, 62–63.
38. Ugyanott, 66.

39. Tardy Lajos: Az aggteleki barlang első orosz leírása (1806). = Borsodi Földrajzi Évkönyv III–IV. Miskolc, 1962. 107–113.
40. F. N. Glinka i. m. 69.
41. Ugyanott, 72.
42. F. N. Glinka: Izbrannije proizvegyenyija. Leningrád, 1957. 112.
43. Az 1880-ban, 94 éves korában meghalt F. N. Glinka életútjáról, Puskinhoz és Rilejevhez fűződő kapcsolatáról, a dekabrista mozgalomban való részvételéről, száműzetéséről és időskori miszticizmusáról lásd részletesen V. G. Bazanov bevezető tanulmányát. = F. N. Glinka: Izbrannije proizvegyenyija, 5–11.
44. V. V. Vjazemskij kiadatlan naplójának Magyarországra vonatkozó részét ismerteti: Váradi-Sternberg János: Utak, találkozások, emberek, 14–15.
45. V. B. Bronyevszkij korábban megjelent művei: Zapiszki morszkovo oficera v prodolzsenyij kampanyij na Szregyizemnom morje pod nacsalsztvom viceadmirala Dmitrija Nyikolajevicsa Szenjavina. Szpb., 1818; Pizma morszkovo oficera. T. I. Moszkva, 1825; t.2. Moszkva, 1826.
46. Orosz és ukrán utazók a régi Magyarországon, 242., 247.
47. V. B. Bronyevszkij: Putyesesztvije ot Trieszta do Szantk-Petyerburga v 1810 godu. Moszkva, 1828. 58–59. E mű magyar kiadása: Bronyevszkij Vladimir: Utazás Magyarországon (1810). Fordította: Tardy Kallós Lajos. Bp., 1948; Orosz és ukrán utazók a régi Magyarországon, 93–156.
48. V. Molnár László: Kanizsa vára. Bp., 1987. 78.
49. V. B. Bronyevszkij i. m. 66–69. Itt jegyezzük meg, hogy Bronyevszkij tévesen nevezte Lengyeltóti falu földesurát Kisics bárónak. A birtok tulajdonosa ugyanis Lengyel bárónő férje, báró Pászthory Menyhért volt, aki a Fechtig családnak adta bérbe a gazdaságot. A nevek téves szerepeltetése bizonyára azzal magyarázható, hogy útifeljegyzéseit a szerző csak 18 évvel később rendezte sajtó alá.
50. Ugyanott, 71–72.
51. Ugyanott, 76–77.
52. Ugyanott, 84–85.

53. Ugyanott, 89–90.
54. 1 százsény = 2,134 méter.
55. V. B. Bronyevszkij i. m. 98–99.
56. Ugyanott, 102–107.
57. Ugyanott, 110–111.
58. Ugyanott, 122–123.
59. Ugyanott, 123.
60. Ugyanott, 124.
61. Ugyanott, 127–128.
62. Ugyanott, 133.
63. Ugyanott, 134.
64. Ugyanott, 137–138.
65. Ugyanott, 150.
66. Ugyanott, 151–158.
67. Ugyanott, 160–180.
68. Ugyanott, 183.
69. Ugyanott, 216.
70. Ugyanott, 256–257.
71. Ugyanott, 262.
72. Oroszországba való visszatérése után V. B. Bronyevszkij még jó néhány évig a flotta kötelékében szolgált, majd 1828-tól a tulai hadapródiskola tanulmányi felügyelője, később igazgatója lett. Irodalmi és hadtörténeti munkássága alapján az Orosz Tudományos Akadémia levelező tagjai közé választotta. Életének befejező szakaszához fűződik vitája barátjával, Puskinnal, valamint újságkiadási terve, amelyhez a cári hatóságok nem járultak hozzá. 1836-ban, 52 évesen halt meg Szentpétervárott, mint az ottani hadapródiskola vezérőrnagyi rangban levő nyugalmazott igazgatója.

73. A. Szmirgyin: Sztarorusszkije lityeraturi. T. 3. Szpb., 1845. 3.
74. A. M. Danyilevszkij: Zsurnal putyeesesztvija iz Veni v Vengriju v 1814 godu. = Szin Otyecsesztva, 1816. 51. sz., 205–217. Magyar nyelvű közlése: Orosz és ukrán utazók a régi Magyarországon, 157–165. I. Sándor és kíséretének 1814 októberi magyarországi látogatásáról részletesen lásd: Kelényi B. Ottó: A Szent Szövetségben egyesült uralkodók látogatása Budapesten. = Városi Szemle, 1931; Vay Sándor: Régi magyar társasélet. I. Bp., 1900. 329–348., 477–481; Ambrózy Ágoston: Bánó Andrásné és I. Sándor cár. = Magyar Nemzet, 1964. február 22.
75. A. M. Danyilevszkij i. m. 215.
76. Ugyanott, 206.
77. Ugyanott, 208–209.
78. Ugyanott, 209.
79. Ugyanott.
80. Ugyanott, 210–211.
81. Ugyanott, 211–212.
82. Ugyanott, 216.
83. A bécsi kongresszusról hazatért Danyilevszkijt a cár adjutánsává nevezték ki és a katonai pályán az altábornagyi rendfokozatig emelkedett. 1834-ben jelent meg nyomtatásban első könyve az 1814–1815. évi hadieseményekről, melyet 1836-ban az 1814-es franciaországi orosz hadműveletekről írott műve, majd 1840-ben az 1812-es honvédő háború történetének összefoglalása követett. Összes műveinek kiadása 1849–1850-ben látott napvilágot hét kötetben. Tevékenységének elismeréseként a szenátus tagjává és a hadicenzúra bizottság elnökévé nevezték ki, továbbá az Orosz Tudományos Akadémia tagságát is elnyerte.
84. Orosz és ukrán utazók a régi Magyarországon, 36.
85. Makkai László: Bevezetés. = Haraszi Sándor – Pethő Tibor: Útikalandok a régi Magyarországon. Bp., 1963. 14. A korabeli nyugat-európai utazók magyarországi benyomásairól és általános észrevételeiről részletesen lásd: G. Györffy Katalin: Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon (Idegen utazók megfigyelései). Bp., 1991.

86. D. S. Radojičić: Antologija stare srpske književnosti. Beograd, 1960. 9–11.
87. D. S. Radojičić: Hagiološki prilozi o poslednjim Brankovićima. = Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu (a továbbiakban rövidítve: GID), 1939. 198–299.
88. L. Mirković: Iz šidske crkve. = GID, 1930. 272–273.
89. Mokuter Iván: Az orosz könyv a magyarországi szerbeknél a XVIII. században. = A Pécsi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, seria 3, linguistica-philologica. Pécs, 1967. 71–78. A témáról legújabban V. Molnár László: Orosz könyvek és diákok a 18. századi Magyarországon. = Képzők ön- és továbbképzése. Szerk.: Kocsis Mihály. Bp., 1996. 121–135.
90. Petar D. Šerović: Zapisi i natpisi na raznim starinama u kostajničkim crkvama. = GID, 1933. 356–366.
91. Mita Kostić: Knjige, knjižarstvo i knjižnice Srba u XVIII. veku. Srpska stampana knjiga 18. veka. Novi Sad – Beograd, 1963. 13–15.
92. Hodinka Antal: Muszka könyvtárak hazánkban, 1711–1771. = Könyv és Könyvtár (A Debreceni gr. Tisza István Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve), 1925. 47–62.
93. Mita Kostić: Ruskosrpska knjižarska trgovina terezijanskog doba. Jedna glava iz monografije o Kurcbekovoj štampariji. Sremski Karlovci, 1912. 68–70.
94. Ugyanott, 119; Mokuter Iván i. m. 73.
95. Georgije Mihailović: Srpska bibliografija XVIII veka. Beograd, 1964. 41., 45., 53., 55., 61., 63., 66., 71. számú művek.
96. Jovan Skerlić: Srpska književnost u XVIII veku. Beograd, 1909. 147–148.
97. Petar D. Šerović i. m. 365–366.
98. L. Mirković i. m. 462.
99. Mita Kostić: Knjige, knjižarstvo i knjižnice Srba u XVIII veku, 25.
100. Aleksa Ivić: Arhivska grada o jugoszlóvenskim književnim i kulturnim radnicima. V. Beograd, 1956. 29.
101. Mokuter Iván i. m. 75–76.
102. Jovan Skerlić: Srpska književnost u XVIII veku. Beograd, 1909. 149.

103. Mita Kostić: Duhovni regulament Petra Velikoga (1721) i Srbi. = Zbornik radova SAN, T. 17, 1952. 63–89.
104. P. A. Kulakovszkij: Nacsalo ruzszkoj skoli u szerbov v XVIII veke. Szpb., 1903. 151–153.
105. Joszif Pervolf: Szlavjanye, ih vzaimnije odnosenyija i szvjazi. T. II. Varsava, 1888. 307–308.
106. Mita Kostić: Knjige, knjižarstvo i knjižnice Srba u XVIII veku, 18–21.
107. E Bizottság működését az alábbi forrásértékű munkák dolgozták fel: B. Racsinszkij: Russzkije komisszari v Tokaje v XVIII veke. (Po dokumentam Moszkovszkovo glavno arhiva Minyisztyersztva Inosztrannih gyel.) = Russzkij Vesztnyik, 1875 szeptember, 179–198; Tardy Lajos: A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság története (1833–1798). Sárospatak, 1963. Kötetünkben nem kívánunk részletesen kitérni e Bizottság tevékenységére, mivel az elsősorban gazdasági és kereskedelmi jellegű volt. E Bizottság működéséről legújabbán: V. Molnár László: Tokaji borok a várok asztalán. = Világtörténet, 1998. tavasz–nyár, 37–44; Ugyanő: Orosz kolónia Tokaj-Hegyalján (1733–1798). = História, 1998. 5–6. sz., 41–43; Ugyanő: "Non est vinum, nisi tokainum" (Adalékok a 18. századi hegyaljai borok oroszországi kiviteléhez). = Borok és korok (Bepillantás a bor kultúrtörténetébe). Szerk.: Benyák Zoltán, Benyák Ferenc. Bp., Hermész Kör, 1999. 183–190.
108. Erről részletesen lásd: Kiss Miklós: Erzsébet cárnő szerb telepítései. Marosvásárhely, 1909; Honfi József: A huszárság kialakulása a XVIII. századi orosz hadseregben. = Hadtörténelmi Közlemények, 1968. 1. sz., 95–129; Ugyanő: Obrazovanyije guszarsztva v ruzszkoj armii XVIII veka. = Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Series Historica. t.7. Bp., 1965. 79–107.
109. Váradi-Sternberg János: Kijevi diákok Magyarországon a XVIII. században, 46.
110. Tardy Lajos: A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság története, 59–61. A megyei hatóságok támadást indítottak a Bizottság ellen azért is, mivel az – a borok felvásárlásán kívül – öt tokaji szőlőföldet, három házat és pincét 15–20 évre zálogba vett. Arra hivatkoztak, hogy a hazai törvények az 1222. évi Aranybulla óta tiltották idegenek birtokszerzését, belérv a haszonbérletet és a zálogbirtok formáját is, amelyet külföldi személytől bármely magyar nemes bármikor megválthatott. Ezzel évtizedekig tartó hosszas perek

kezdődtek, amelyek gyakorlatilag – kisebb-nagyobb megszakításokkal – a Bizottság munkájának megszűnéséig, 1798-ig tartottak.

111. G. Sz. Szkovoroda magyarországi tartózkodásáról és életének ezen szakaszáról lásd: Váradi-Sternberg János: Grigorij Szkovoroda v Vengrii. = Mir poezii i druzsbi (Poiszki i nahodki). Uzsgorod, 1979. 63–82; Ugyanő: Hrihorij Szkovoroda Magyarországon. = Századok öröksége (Tanulmányok az orosz–magyar és ukrán–magyar kapcsolatokról). Budapest–Uzsgorod, 1981. 211–223; Ugyanő: Kijevi diákok Magyarországon a XVIII. században, 45–48; V. Molnár László: Orosz diákok és könyvek a 18. századi Magyarországon. = Képzők ön- és továbbképzése. Szerk.: Kocsis Mihály. Bp., 1996. 128–135.
112. Szkovoroda magyarországi tartózkodásának időpontjáról a történeti szakirodalomban eltérő véleményekkel találkozunk. N. A. Petrov szerint [Avtobiograficeszkije zapiszki preoszvjasessonno Irinyeja Falkovszkovo. Csaszty 1. (1762–1783). = Trudi Kijevszkoj Duhovnoj Akagyemii, 1907, kny. VII., 461–462.] Szkovoroda 1750–1753 között dolgozott Tokajban. Tardy Lajos munkájában (A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság története, 54.) az 1745–1752 közötti időszakot említi, míg Váradi-Sternberg János egyik tanulmányában (Kijevi diákok Magyarországon a XVIII. században, 45.) ugyancsak 1750–1753-ra teszi Szkovoroda tokaji tevékenységét. A neves Szkovoroda-kutató, Leonyid Mahnovec (Grigorij Szkovoroda. Kijev, 1972. 34–36., 45–46.) levéltári források alapján bebizonyította, hogy Szkovoroda magyarországi tartózkodásának helyes időpontja 1745 augusztusától 1750 szeptemberéig datálható (a vaszilközi vámkönyv 1750. október 7-ei bejegyzése nyomán). Később ezt az álláspontot vette át Váradi-Sternberg János is írásaiban (lásd: Grigorij Szkovoroda v Vengrii, 67–68; Hrihorij Szkovoroda Magyarországon, 215.).
113. N. P. Regyko: Vidatnij filozof-gumaniszt (G. Sz. Szkovoroda). Kijev, 1972; Ugyanő: Szvitogljad G. Sz. Szkovoroda. Lvov, 1967.
114. Pavlo Ticsina: Szkovoroda. Kijev, 1970.
115. G. Sz. Szkovoroda: Szocsinyenyija v dvuh tomah. T. 2. Moszkva, 1973. 375.
116. Tardy Lajos: A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság története, 54.
117. L. Mahnovec i. m. 32–34.
118. N. P. Regyko: Vidatnij filozof-gumaniszt, 8.

119. Váradi-Sternberg János: Hrihorij Szkovoroda Magyarországon, 217.
120. Ugyanott, 219.
121. Ugyanott, 219–222; Váradi-Sternberg János: Grigorij Szkovoroda v Vengrii, 78–82.
122. Életéről részletesen lásd: G. O. Bulasov: Preoszvjasconnij Irinyej Falkovszkij, episzkop Csigirinszkij, koadjutor Kijevszkoj metropolii. Kijev, 1882; N. I. Petrov: Avtobiograficeszkije zapiszki preoszvjasconnovo Irinyeja Falkovszkovo. Csaszty I. (1762–1783). = Trudi Kijevszkoj Duhovnoj Akagyemii. Kijev, 1907, kny. VII., 456–479.
123. N. I. Petrov i. m. 465.
124. Ugyanott, 468–469.
125. Takáts Sándor: A főváros alapította budapesti piarista kollégium története. Bp., 1895.
126. Takáts Sándor: Benyák Bernát és a magyar közoktatásügy. Bp., 1891; Ugyanó: Benyák Bernát. Bp., 1891. Benyák műveinek művelődéstörténeti értékelését lásd: Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp., 1980. 46., 317., 341., 356.
127. Horányi Elek legismertebb műve: Memoria Hungarorum. I–III. Vindobonae, 1775–1777. Munkásságáról részletesen: Csaplár Benedek: A Horányi Elek tervezte "Hazafias Magyar Társaság". Bp., 1899; Durzsa Sándor: Adatok Horányi Elek bibliográfiai munkásságához. = Magyar Könyvszemle, 1956. 246–251.
128. Váradi-Sternberg János: Kijevi diákok Magyarországon a XVIII. században, 50; Kosáry Domokos i. m. 624.
129. N. I. Petrov i. m. 467.
130. Ugyanott, 476.
131. Ugyanott, 472–474., 477–478; V. Szerebrennyikov: Kijevszkaja Akagyemija sz polovini XVIII veka. Kijev, 1897. 29–30.
132. Hodinka Antal: A tokaji görög kereskedőtársulat kiváltságának ügye. Bp., 1932.
133. N. I. Petrov i. m. 477–479.

134. M. V. Lomonoszov két említett művének német nyelvű kiadása. Michael Lomonossow: Kurzgefasstes Jahrbuch der russischen Regenten. Aus dem Russischen durch Peter Stählin. Copenhagen und Leipzig, 1765; Alte russische Geschichte von dem Ursprunge der russischen Nation bis auf den Tod des Grossfürsten Jaroslaws des Ersten, oder bis auf das Jahr 1054; abgefasst von Michael Lomonossow. Aus dem Russischen ins Deutsche übersetzt. Riga und Leipzig, 1768.
135. Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Collectio Prayna, tomus XVIII, 26. Pray saját kezű bejegyzése szerint: "Ex Lomonossovii Hist. part. II."
136. Életéről és munkásságáról részletesen: Lischerong Gáspár: Pray György élete és munkái. Budapest, 1937.
137. Georgius Pray: Dissertationes historico-criticae in annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum. Vindobonae, 1774.
138. Michael Lomonossow: Alte russische Geschichte, 174.
139. G. Pray: Dissertationes, 110.
140. Michael Lomonossow: Alte russische Geschichte, 92–93.
141. G. Pray: Dissertationes, 110.
142. Lomonoszov történetírói munkásságáról részletesebben: M. V. Lomonoszov: Polnoje szobranije szocsinyenyij. T. 6. Trudi po russzkoj isztorii, obszesztvenno-ekonomicseszkim voprosszam i geografii 1744–1765 godov. Moszkva–Leningrád, 1952; M. T. Beljavszkij: M. V. Lomonoszov i russzkaja isztorija. = Voproszi isztorii, 1961. 11. sz., 91–106; M. N. Tyihomirov: Isztoricseszkije trudi M. V. Lomonoszova. = Voproszi isztorii, 1962. 5. sz., 64–73; Peter Hoffmann: Lomonosows Stellung in der russischen Geschichtsschreibung des 18. Jahrhunderts. = Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1961. 7. sz., 1554–1565; Lomonosow – Schlözer – Pallas. Red.: Eduard Winter. Berlin, 1961.
143. Lengyel Béla – Tóth András: Lomonoszov, kak isztocsnyik truda Györgya Praja po rannej isztorii. = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyve 1. Bp., 1963. 171–174.
144. Németh S. Katalin: Lomonoszov egy XVIII. századi emlékkönyvben. = Kortárs, 1982. 12. sz., 1953–1955.

145. Gazda István: Lomonoszov és a magyarok. = Magyar Nemzet, 1980. november 5.,8; M. G. Korovin: Bibliotyeka M. V. Lomonoszova. Moszkva–Leningrád, 1961. 142–146.
146. Papp Ferenc: Kalmár György oroszországi kapcsolatairól. = Filológiai Közlöny, 1958. 346–349; Ugyanő: Lomonoszov, Kalmár György és a csúdok. = Magyar Nyelv, 1980. 1. sz., 1–10.
147. V. Molnár László: A halászkunyhótól az akadémiáig (M. V. Lomonoszov, 1711–1765). = Valóság, 1995. 12. sz., 48–59.

ÖTÖDIK FEJEZET

AZ OROSZ KULTÚRA MAGYAR SAJTÓVISSZHANGJA

A 18–19. SZÁZAD FORDULÓJÁN

A sajtó pontos tükrö a társadalmi tudat mindenkori állapotának, tanúja és formálója a politikai közgondolkodásnak, közvetítője a különféle ideológiáknak, továbbadója a felhalmozódott művelődési anyagnak. Egyúttal alakítója és fontos része a nemzet irodalom- és művelődéstörténetének, hiteles kifejezője egy adott időszakban annak, mit tudott és hogyan vélekedett saját magáról, a környező államokról, a nagyvilág eseményeiről. A könyv ezen fejezetének megírásakor azt a célt tűztük magunk elé, hogy bemutassuk: milyen ismeretekkel rendelkezett a magyar újságolvasó a 18–19. század fordulójának oroszországi kulturális életéről, hogyan jutottak el hozzá ezek az információk és miként értékelte e szomszédos nép tudományos, irodalmi művészeti teljesítményeit.

A Habsburg Birodalom "elidegeníthetetlen részét" képező Magyarországon a 18. század elejétől történtek kísérletek arra, hogy rendszeresen megjelenő hírlap tájékoztassa az érdeklődő olvasókat, de magyar nyelvű sajtótermék kiadására csak 1780-tól került sor. Ez jelentős késést jelentett a nyugat-európai újságok megjelenéséhez képest, hiszen az augsburgi "Aviso" és a strassbourgi "Relation" 1609-től, a francia "Gazette" 1631-től, a "Journal des Scavans" 1665-től, az angol "Daily Courant" 1702-től, a "Review" (Defoe szerkesztésében) 1704-től, a "Tatler" 1709-től, a "Spectator" 1711-től, a hamburgi "Der Vernünftler" 1713-től, az osztrák "Wienerisches Diarium" 1703-tól (1780-tól "Wiener Zeitung" néven), a pétervári "Vedomosztyi" ugyancsak 1703-tól látott napvilágot. Ez utóbbi "folytatása" a "Szankt-Petyerburgszkije Vedomosztyi" 1728-tól németül is olvasható volt és több példányban Bécsbe is eljutott.¹

A magyarországi hírlapok a 18. század elejétől németül és latinul kerültek kiadásra, köztük a "Mercurius Hungaricus" (1705–1710), a "Nova Posoniensia" (1721–1722), a budai "Mercurius" (1730–1739), a "Pressburger Zeitung" (1764–1929), az "Allernädigst privilegierte Anzeinge" (1771–1776) és az "Ephemerides" (1776–1785).²

A nyomtatott újságokat Európa-szerte a felemelkedő polgári osztály gazdasági és politikai törekvései hívták életre. A 18. század második felében Magyarországon ez az osztály

még meglehetősen gyenge volt, mivel a Habsburg-gazdaságpolitika nem kedvezett a hazai polgárság fejlődésének. A jelentősebb városokat, a polgárosodás bölcsőit (Buda, Pozsony, Fehérvár, Kassa, Debrecen, Sopron stb.) zömében német iparosok és kereskedők lakták és ezzel magyarázható, hogy a hozzájuk szóló újságokat is német nyelven nyomtatták. Magyar nyelvű újság kiadására csak Mária Terézia uralkodásának végén és főként II. József trónra lépését követően lett igény a magyar nemesség és értelmiség körében. A hazai nemesség közömbössége a magyar nyelvű sajtó iránt – és egyben kulturális igénytelensége is – csak a Mária Terézia háborúiból következő gabonakonjunktúra hatására változott meg, amikor új igényei ráébresztették gazdálkodásának és egész életmódjának elmaradottságára.

A magyar nyelvű hírlap- és folyóiratirodalom első virágkorát az 1780-as évek jelentik. II. József liberális cenzúratörvénye nyomán ugyanis számos új lap látott napvilágot, amelyek közül főként a "Magyar Hírmondó" (1780–1786), a "Magyar Kurír" (1786–1834), a "Magyar Mercurius" (1788–1789), a "Hadi és Más Nevezetes Történetek" (1789–1791), a "Magyar Museum" (1788–1793), az "Orpheus" (1789–1790), a "Mindenes Gyűjtemény" (1789–1792), az "Erdélyi Magyar Hírvivő" (1790–1791) érdemelnek figyelmet.³ A "kalapos király" és öccse, II. Lipót liberális sajtópolitikájára jellemző, hogy a fenti időszakban a már említett magyar nyelvű hírlapokon kívül latinul, szlovákul, szerbül, szlovénül – és természetesen németül is – jelenhettek meg újságok és folyóiratok. Köztük különösen az "Ephemerides Budenses" (1790–1793), a "Der Mann ohne Vorurtheil" (1781-ben a neves költő, Bessenyei György szerkesztésében), a "Mercur von Ungarn" (1786–1787), a "Siebenbürger Zeitung" (1783–1787), a pozsonyi "Presspurské Noviny" (1783–1787), a "Staré Noviny Literárního Umeni" (1785–1786) című kiadványok voltak népszerűek, de ezek az újságok is – az állami mecénatúra és elegendő magántőke hiánya miatt – legfeljebb csak néhány évig jelenhettek meg.⁴ Érdekességképpen említjük meg, hogy amíg a jozefinizmus évtizedében szinte minden esztendőben indult új politikai napilap, addig 1794 és 1803 között egyetlenegy sem. 1803-ig pedig az összes Bécsben megjelenő magyar nyelvű hírlap beleolvadt a "Magyar Kurír"-ba. 1792-ben a korabeli Magyarországon 18 újság jelent meg, és ennek mintegy a fele volt magyar nyelvű.

A Martinovics Ignác nevével fémjelzett jakobinus mozgalom leleplezése, az öt vezető személyiség kivégzése és több száz résztvevő bebörtönzése után az osztrák cenzúra – I. Ferenc császár kezdeményezésére – jelentősen csökkentette a magyar nyelvű sajtótermékek kiadását. Hazai hírlapkiadásunk hanyatlása 1805 táján érte el a mélypontot. Ekkor már csak egyetlenegy magyar, egy latin és három német nyelvű politikai lap került megjelentetésre. A

hazai sajtókiadás gyors fejlődése tehát a reakció által támasztott politikai nehézségek, a szigorú cenzúra és a Habsburg-dinasztiával kötött kompromisszum következtében közel fél évszázadra megtorpant.⁵

Az első magyar nyelvű újságok – jellegüknél fogva – elsősorban belföldi híryanagot közöltek, s a külföldi vonatkozású információk legnagyobb részét a külhoni sajtóból vették át. A lapok híryanaga túlnyomórészt politikai vonatkozású volt, s ennek megfelelően főként a korabeli diplomáciai tárgyalások és a háborúk hadi eseményeiről igyekezett minél részletesebben tájékoztatni olvasóit. A magyar hírlapok rendszeresen beszámoltak az 1787–1791-es orosz–török és az 1788–1790-es orosz–svéd háború döntő összecsapásairól, a cárnő katonáinak legendás vitézségéről, nagyszerű helytállásáról. Ennél jóval kevesebb hír jutott el Magyarországra a korabeli orosz kultúra kimagasló teljesítményeiről, a tudományok kiváló művelőiről. Ezen kevés számú hírek közé tartozik a "Magyar Hírmondó" egyik, 1780. évi közleménye James Cook szerencsétlen haláláról, amelyről a Szankt-Petyerburgszkije Vedomosztji Bécsbe is eljutó német nyelvű változata (Sanct-Peterburgische Zeitung) alapján számolt be az újság.⁶ A következő számban visszatérve erre az érdeklődést felkeltő tragikus eseményre, a róla közölt hír igaz voltát "Pallas uramnak (aki maga is Oroszországnak némely tartományait bejárván, sok dolgokat adott a tudósoknak legelőször tudtukra) Petersburgból Berlinbe, Büsching uramhoz" küldött levelére való hivatkozással erősítette meg.⁷ Ezt a beszámolót tekinthetjük az első magyar nyelvű híradásnak arra vonatkozóan, hogy a távoli, "Észak Velencéjének" nevezett Pétervárott nemcsak kiváló katonák, gazdag arisztokraták, hanem világhírű tudósok is élnek. Az első hosszú életű hazai újság, a "Magyar Kurír" (1786–1834) 18. század végi évfolyamaiban is találunk néha olyan írást, amely segített fogalmat alkotni az oroszországi kultúra állapotáról. Így például 1789-ben a cári udvar életéről és pompájáról közölt három oldalas cikkben, II. Katalin napirendjét ismertetve, említés történik a "könyvesházzal" és a "játéknéző helyről", ahol a cárnő gyakran megjelenik.⁸ Ilyen és ehhez hasonló apró hírek alapján szerezhett tudomást a kor magyar újságolvasója arról, hogy a Kárpátokon túl, a szomszédos cári birodalomban európai színvonalú kultúra bontogatja szárnyait.

A Lomonoszov, Tregyiakovszkij, Szumarokov, Novikov, Heraszkov, Gyerzsavin, Ragyiscsev és mások nevével fémjelzett orosz szépirodalomról ez idő tájt a magyar újságolvasó, a hazai közvélemény csak nagyon kevés információval rendelkezett. A korabeli orosz irodalmi alkotások megismerésében a legfőbb akadállynak, azaz a nyelvi nehézségnek a leküzdéséhez Magyarországon "közvetítésre" volt szükség. Mint ismeretes, az adott

korszakban a legkitartóbb és leghatékonyabb szellemi közvetítők Oroszország és Nyugat-Európa között a németek voltak. A II. Katalin-kori orosz költők műveiből készült német fordítások azonban különösebb feltűnést nem váltottak ki sem Bécsben, sem Pozsonyban (az ország akkori fővárosában) vagy Budán, ahol a polgárság számottevő része német anyanyelvű volt, legfeljebb egyesek figyelmét keltették fel az egzotikus különlegességnek tartott orosz irodalmi művek. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy a 18–19. század fordulóján élénk kapcsolat bontakozott ki a német és az orosz irodalom között, s az európai közvélemény – így a magyar is – először ebből szerzett megbízható értesülést az orosz költők és írók alkotásairól.⁹

Az orosz szépirodalmi művek hírért Magyarországon messze megelőzték a pétervári, moszkvai, kijevi, tartui és kazanyi tudományos élet hírei. Míg a nemzeti nyelven alkotó orosz íróknak meg kellett várni, hogy a német tolmácsolás hozzáférhetővé tegye őket a nem szláv nyelven beszélő európai népek, köztük a magyarok számára, addig a németül és latinul megjelentetett oroszországi "tudós írásokat" első kézből, közvetlenül megismerhették azok a magyar értelmiségiek, akik műveltségük, iskoláztatásuk révén jól ismerték ezeket a nyelveket.¹⁰

Az első magyar nyelvű tudományos folyóirat, a "Mindenes Gyűjtemény" (1789–1792) célja – az olvasás népszerűsítésén túl – a felvilágosodás eszméinek és alkotásainak terjesztése is volt. A Duna-menti Komáromban, Péczely József körül tömörülő tudományos érdeklődésű kör ismeretterjesztő kiadványát nem tudósoknak szánta, hanem elsősorban a nemesek (akik ekkor még csak ritkán vettek kezükbe könyvet vagy újságot) és a polgári származású nők körében kívánta terjeszteni a szellemi kultúra értékeit. A mintegy 40 tagot számláló tudós társaság gazdag, változatos tartalmú folyóirata valóban tárháza volt a tudományos ismereteknek, hiszen sokmindenről tájékozódhatott belőle a 18. század végének olvasója. Ennek ellenére kevés, száznál alig több előfizetője akadt, mivel a korabeli magyar olvasóközönség még nem igényelte az ilyen színvonalú és tartalmú kiadványt.¹¹

Orosz kulturális vonatkozású írás viszonylag kevés akad a "Mindenes Gyűjtemény" hat kötetében. "A muszka császárné életének rendje" című cikkben,¹² melyet a Magyar Kurírral azonos forrásból merít – egyes vélemények szerint közvetlenül attól vett át¹³ –, a cári udvar könyv- és színházkulturájáról értesül az olvasó. A folyóirat munkatársai közül Pataky Miklós neve három, bennünket érdeklő közlemény aláírásaként szerepel. A "Haditörténetek íróihoz" intézett verse arról tanúskodik, hogy szerzője ismerte az orosz történelmet és Nagy Péter reformjainak jelentőségét. Pataky versének azt a részletét idézzük, amely – a nagy francia forradalom hatása alatt – ostorozza a cári despotizmust:

Kiknek egek a megfagyott pólusok sarkát méri,
S téli napjuk nyárban lévő esthajnalunkat éri,
A mostoha természetnek havai közepette,
Hol úgy látszott, a Teremtő a Genit elrejtette.

...

Sok nemzetek az elrontott királyi szék hantjain,
Az öszvetört despotizmus romlott maradványain
Építik a szabadságnak s emberi jusnak várát,
Kiszabván a királysággal járt hatalom határát.¹⁴

Ugyancsak Pataky Miklós magyarázta meg a "Mindenes Gyűjtemény" olvasóinak: "Miért vagyon a Muszka Birodalomnak kétféjű sas czimere?"¹⁵ A szerző harmadik írása az 1788 decemberi ocsakovi győzelemről írt költeménye,¹⁶ amelyre Radó György már 1957-ben felhívta az orosz–magyar kapcsolatokkal foglalkozó kutatók figyelmét.¹⁷ E vers írója 1789 januárjában, tehát alig egy hónappal a cári seregek nevezetes diadala után, a következő sorokban örökítette meg az orosz fegyverek dicsőségét:

Sebes szárnyal észak felől röpül a hír dél felé,
Beszél, s hírdet jó jeleket csevegő szájjal elé.
De mit hírdet? Ocsakovnak hirdeti megvételét,
Melynek eleste tartja szóval a kabinétek felét.
Sem a számos őrző sereg dühös ellenállása,
Sem Mohamed prófétának segítségül hívása,
Nem mentheték Ocsakovot az oroszok kardjától,
Hogy megválnék a nagy Porta Crimeának kulcsától.
Alig kezdék tigris módra dühösen ostromukat,
Megadák a török zászlók egyszeribe magukat!

A fenti írásokon kívül a "Mindenes Gyűjtemény" 1789-ben kiadott kötetében Pataky érdekes cikket jelentetett meg "A Muszka Birodalom népessége"¹⁸ címmel, amelyben Sz. I. Plescsjev (1752–1802) orosz etnográfus 1787-ben napvilágot látott művére való hivatkozással közölt adatokat.¹⁹ Mivel a komáromi folyóirat 1791-ben megszűnt, Pataky Miklós nem publikálhatott több orosz vonatkozású közleményt. Az utolsó előtti kötetben sajnálkozó megállapítást

olvashatunk arról, hogy szégyenletesen keveset tudunk a szomszédos népek történetéről, de nyomban ezt követően Hollandia és a nem sokkal korábban függetlenné vált Egyesült Államok virágzó gazdasági és tudományos életéről kap rövid tájékoztatást az érdeklődő.²⁰ A szomszédos Oroszország ekkor még nagyon távolinak, s minden bizonnyal kevésbé vonzónak és érdekesnek tűnhetett. Természetesen nem feledkezhetünk meg arról a tényről sem, hogy a magyar nemesség növekvő félelemérzettel figyelte a katonailag mind jobban megerősödő, Európa egyik vezető nagyhatalmává váló Orosz Birodalom terjeszkedő külpolitikáját, folyamatos területi nyereségeit. Ezzel kapcsolatban rendkívül találóan írja Fenyő István irodalomtörténész: "...a rendi alkotmányt görcsösen féltő-védő nemesség nagyon is érthető ellenérzéssel viseltetett az osztrák zsarnokság ikertestvérével, a cárizmussal szemben,"²¹ amely csak módszereiben, politikai gyakorlata egyes vonásaiban különbözött a Habsburg-abszolútizmustól.

Hogy a magyar sajtó mit vett észre az orosz kultúra teljesítményeiből, azt a "befogadó fél" szükségletei magyarázzák. Minden hatásnak ugyanis, legyen az ideológiai, művészeti vagy bármilyen jellegű, megvannak a maga feltételei, amelyeket a társadalmi fejlődés belső törvényszerűségei határoznak meg. Azaz, egy másik nép kultúrájának "befogadása" akkor következhet be, ha "hozzáidomítható" az adott társadalmi körülményekhez, a nemzeti élet korabeli jellegzetességeihez, hagyományaihoz, az "átvevő fél" eszmei sajátosságaihoz. Mindez nem csak a "hatásra", de a kritikai fogadtatásra is vonatkoztatható.

Jól példázza ezt a magyar nyelvrokonság és őshazakutatás oroszországi tudományos eredményeinek fogadtatása és sajtóvisszhangja is. Ismeretes, hogy amikor a Jugria–Ugria név összezsugorítása – az olasz humanista tudós, Piccolomini nyomán – lassanként "közhellyé" vált a magyar–finnugor rokonság a történeti irodalomban, a hazai tudós körök felháborodással fogadták e nemzeti hiúságot sértő, a "halszagú finn atyafiságot" hirdető eretnekséget.²² Hasonló elutasításban volt része a svéd Strahlenberg 1730-ban Stockholmban megjelent "Das nord-östliche Teil von Europa und Asie" című könyvének is, amelyben szibériai utazásának etnográfiai és nyelvészeti tapasztalatait összegezte, s ezzel nagy lépéssel vitte előre a finnugor nyelvrokonság ügyét. A korabeli magyar tudósok jelentős része azonban elutasította a manyisi (vogul) és hanti (osztják) néppel való rokonságot, mert – ahogyan Zsirai Miklós találóan írta – "a keleti (hun) eredet talmi dicsőségében sütkérező nemzeti hiúság lázongott a lealacsonyító környezetbe keveredés szégyene ellen."²³ Elvértve akadtak csak olyan kutatók (mint Torkos József, Halmágyi István, Huszti András), akik vállalták és hirdették a rokonságot a "muszka földön túl" lakó finnugor nyelvű népekkel. A jeles történész, a pozsonyi evangélikus lelkész

és liceumi rektor, Bél Mátyás (1684–1749) mindvégig kitartott a "hun–szittyia" eredet mellett, bár közismert róla, hogy rendszeresen levelezett a Pétervárott professzori állásban levő Gottlieb Siegfried Bayerrel (1694–1738), akitől finn nyelvtant kért tanulmányozás céljából.²⁴

Amikor 1770-ben megjelent Sajnovics János (1735–1785) "Demonstratio idioma Ungarorum et Lapporum idem esse" című műve – amely világos okfejtésével és meggyőző érveivel helyes irányba vitte előre a finnugor nyelvrokonság bizonyítását –, annak ellenére, hogy a külföldi szakmai körökben nagy feltűnést és elismerést váltott ki, Magyarországon vegyes érzésekkel fogadták. A lapp rokonság hívei közé tartozott a parasztszármazású, Jénában tanult pesti evangélikus lelkész, a jozefinista Molnár János (1757–1818) is, aki nem csak lapp szavakkal tarkított hexameterekkel üdvözölte Sajnovicsot,²⁵ hanem a külföldi szakirodalomnak a kérdést érintő műveit is igyekezett megismertetni a hazai közvéleménnyel. 1783-tól bocsátotta útjára a "Magyar Könyvház" című időszakos kiadványát, amelyben – többek között – a finnugor népek történetével, néprajzával, népzenejével foglalkozó külföldi szerzők, köztük számos oroszországi tudós írását ismertette. Folyóiratának kötetei alapján fogalmat alkothatunk arról, mit tudhatott a korabeli orosz tudományos életről az érdeklődő magyar olvasó. Ebből a szempontból külön figyelmet érdemel Molnár kiadványának 1783-ban megjelent első négy kötete, amelyekben korábban készített jegyzeteit, recenzióit és kivonatait tette közzé.

Az általa ismertetett művek kiválogatásában elsősorban nyelvészeti érdeklődése vezette. Főként a magyarok eredetének, őshazájának és nyelvrokonságának kérdései irányították figyelmét az Oroszországban dolgozó, többnyire német tudósok azon könyveire, amelyekben az említett problematikák megoldásához remélt adatokat találni. Ezért olvasta el G. W. Steller (1709–1746) természettudós és orvos 1734-es, valamint 1737–1739-es kamcsatkai utazásáról szóló leírását,²⁶ amelyről alapos ismertetőt jelentetett meg. A recenzens különösen az itilmen nép életmódját bemutató leírást idézte hosszabban, s ehhez 211 szavas magyar–kamcsatkai szójegyzéket is fűzött.²⁷ Sz. G. Gmelin (1745–1774) német botanikus észak-perzsi utazásáról írott könyvében²⁸ is érthetően a magyar őstörténet fontos színhelyeinek (így a Volga-mentének, illetve Asztrahány és Baku vidékének) leírása ragadta meg Molnár János figyelmét.²⁹ Peter Simon Pallas (1741–1811) híres, "Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reichs" című művét szintén olvasta Molnár, és a kiadvány mindhárom kötetéről részletes kivonatot közölt, gondosan ügyelve a magyarokra vonatkozó adatok kiemelésére. A recenzens könyvismertetőjének különös nyelvtörténeti értéket kölcsönöz az a mordvin és osztják szójegyzék, amelyet Pallas munkájából idéz.³⁰

Molnár János nagy tisztelője és kiváló ismerője volt az 1761–1769 között Oroszországban élt August Ludwig von Schlözer (1735–1809) német történésznek és statisztikusnak, aki már 1765-ben a Pétervári Tudományos Akadémia tagja lett, majd hazatérte után a göttingai egyetem professzoraként dolgozott.³¹ A magyar jozefinista gondolkodóra főként Schlözer "Probe russischen Annalen" című forrásértékű munkája tett maradandó hatást. Ennek recenzálásakor ismertette Nyesztor életét és tevékenységét, krónikájának sorsát – ezzel kapcsolatban V. N. Tatyiscsevre (1686–1750) és Gerhard Friedrich Müllerre (1705–1783) is hivatkozott –, majd Schlözer alapján felidézte a magyar olvasóknak az orosz föld őslakosságának kérdését és felsorolta az ott élt 11 finnugor népet.³² Molnár tájékoztatta az olvasókat Johann Eberhard Fischer (1697–1771) pétervári professzor (az akadémiai gimnázium rektora, a klasszikus nyelvek kiváló ismerője) készülő szótáráról, amely negyven nyelv – köztük a finn és magyar – szókincsét kívánta összegyűjteni.³³ A rendkívül művelt recenzens arról is tudott, hogy Fischer kéziratban maradt szótárának egy részét (hanti és manysi anyagát) Schlözer az "Allgemeine Nordische Geschichte" című összefoglaló művében 1771-ben kiadta.³⁴ A magyar olvasók 1783-ban arról is értesülhettek, hogy napvilágot látott G. F. Müller hatalmas anyaggyűjtése két kötetben, "Sibirische Geschichte" (1768) címmel.³⁵

A "Magyar Könyvház" VIII. kötetében, 1796-ban Molnár János rövid cikket közölt Szent Metód kulturtörténeti jelentőségéről, s ugyanebben az írásában ismét említést tett az orosz őskronika írójáról, Nyesztorról.³⁶

Molnár jól ismerte Iván Ivánovics Lepjohin (1740–1802) természettudós és utazó, az Orosz Akadémia (Rosszijszkaja Akagyemija) 1783–1802 közötti titkárának tevékenységét is. Ezt bizonyítja a jeles tudós dél-oroszországi útikönyvének³⁷ ismertetése, amelyben a recenzens beszámolt Lepjohin művének tudományos novumairól, az Oroszország földrajzáról és néprajzáról írott kiadvány forrásértékéről. A könyvismertető szerzőjének figyelmét elsősorban a mordvin, csuvas és tatár népre vonatkozó adatok keltették fel, s ezzel magyarázható, hogy írásában Magyarországon először közölt mordvin nyelvű szöveget (a Naphoz szóló imádságot).³⁸ Molnár alaposan áttanulmányozta Lepjohin művét, abban a reményben, hogy a Volga-menti népek szókincsében magyar szavakat talál.

A recenzált könyvek túlnyomó részét Molnár az 1635-ben Nagyszombatban alapított, 1777-ben Budára, majd 1784-ben Pestre költöztetett egyetem nagyhírű könyvtárában olvasta el. Itt bukkant rá a II. Katalin közreműködésével összeállított szótár, a "Linguarum totius orbis vocabularia comparativa" első kötetére is, amely P. S. Pallas gondozásában, 1786-ban

Pétervárott látott napvilágot. Erről a munkáról, amely az összes 18. századi többnyelvű szótár közül a leggazdagabb finnugor anyagot tartalmazta, a recenzens 1793-ban írott nyelvészeti közleményében számolt be a magyar olvasóknak.³⁹ A tudós pap 1804-ben, a nyelvész Gyarmathi Sámuel (1751–1830)⁴⁰ "Affinitas" című művének ismertetésekor ismét említést tett az orosz összehasonlító szótárról, arra utalva, hogy a magyar tudós számos példát hoz "abból a dicsőséges, új, orosz betűkkel írt és Szent-Pétervárott nyomtatott könyvből."⁴¹

A "Magyar Könyvház" hasábjain Molnár János 1783-ban részletesen beszámolt a Pétervári Tudományos Akadémia szervezetéről és működéséről is.⁴² Ezzel az írásával az volt a célja, hogy felhívja a figyelmet a magyar tudományos akadémia létrehozásának fontosságára és támogassa azokat az elképzeléseket, amelyek már hosszabb ideje egy ilyen jellegű intézmény felállítására irányultak.⁴³ A tudós lelkész cikkének forrásai a "Commentarii Academiae Scientiarum Imperialis Petropolitanae" és a "Novi Commentarii" című pétervári akadémiai kiadványok voltak, amelyek 1728-tól illetve 1750-től jelentek meg. Molnár, aki rendszeresen nyomon követte e tudományos folyóiratok közleményeit, terjedelmes recenziójában ismertette a Nagy Péter által 1725-ben felállított akadémia történetét, a külföldről meghívott híres tudósok (köztük: Daniel Bernoulli, Leonhard Euler, Johann Caspar Taubert, Jacob Stählin, Tobias Lowitz, Theodor Ulrich Aepinus, Johann Gottlieb Georgi, Johann Georg Gmelin, Georg Wolfgang Krafft, Gerhard Friedrich Müller, Anton Friedrich Büsching és mások) névsorát, az intézmény célkitűzését, szervezeti felépítését és szabályzatát. A cikk írója felsorolta az akadémia osztályait, a tagság tudományos fokozatait, sőt még a tudósok jövedelmeit is, hogy az olvasók reális képet kapjanak az orosz tudomány bőkezű támogatásáról. Molnár ezen közleményében többször is említést tett a korabeli pétervári akadémián használt nyelvek kérdéséről. Ezzel kapcsolatban felidézte azt a hivatalos rendelkezést, amely szerint "minden deákul (azaz latinul) vagy orosz nyelven írassék, továbbá az évenkénti közgyűlésen felolvasásra kerülő két beszéd (oráció) közül az egyik latinul, a másik oroszul hangozzék el," de "a deák is elébb oroszra fordíttassék és nyomattassék ki."⁴⁴ Az akadémiához tartozó egyetem működését ismertette Molnár beszámolt arról, hogy ott minden preceptor oroszul és az összes professzor pedig latinul köteles az előadását megtartani, azaz németül vagy franciául senki sem oktathatja az adott diszciplínát. A szerző ismertetését az akadémiai intézmények, így a csillagvizsgáló, a botanikus kert és a nyomda tevékenységének felvázolásával fejezte be.

A "Neues St. Peterburgisches Journal" 1781-es évfolyamának első és második számát ismertette⁴⁵ Molnár pontos tájékoztatást adott az 1765-ben Grigorij és Vlagyimir Orlov,

Roman Voroncov, Alekszandr Vjazemszkij, Grigorij Tyeplov, Leonhard Euler, Jacob Stählin, Johann Caspar Taubert és mások által alapított Szabad Gazdasági Társaság (Volnoje ekonomicseszkoje obszesztvo)⁴⁶ pályázatairól és tevékenységéről, megemlítve, hogy "ma már hetvenre szaporodott tagságának száma."⁴⁷

A "Magyar Könyvház" hasábjain 1793-tól a "Némely nevezetes emberekről" című rovatban Molnár több, lexikonszerű cikket közölt "Oroszországiak", "Orosz birodalmiak" vagy "Péterváriak" címmel a cári család és az udvar életéről, a bel- és külföldi könyvek cenzúrájának megszigorításáról I. Pál trónra lépése után,⁴⁸ majd 1804-ben "Törvény- és tudományújítás az Orosz Birodalomban" címmel I. Sándor jogi és kulturális reformjairól, köztük az új egyetemek felállításáról és az alsófokú népoktatásról. Ezen kívül beszámolt a Pétervári Tudományos Akadémia 1803. december 23-ai üléséről is, amelyen Sztroganov gróf beszédet mondott és érdemrendeket osztott ki, valamint arról, hogy "10 ezer rubelt irányoztak elő azok jutalmazására, akik neves oroszok lefestésében vagy kifaragásában kitűnnek."⁴⁹

1793-ban a kiváló publicista egyik írásában említést tett az 1762-ben Oroszországba került magyar származású orvosról, a moszkvai egyetem professzoráról, Keresztúry Ferencről (1738–1811). Vele kapcsolatban olvashatjuk: "Moszkva városának Bielogradi részében nagyon tudományok mindensége. Azoknak művelői közt olvasok ily nevet: operator et prosector Kereszturi" (Keresztúry Ferenc sebész és kórboncnok).⁵⁰

Molnár János írásai tehát arról tanúskodnak, hogy szerzőjük nagy szorgalommal és példás alaposággal gyűjtötte az orosz tudományos életre vonatkozó híreket, és azokat – ha némi késéssel is – sorra eljuttatta a magyar olvasókhoz. Természetesen illúzió és naivitás lenne azt gondolni, hogy ezek az információk tíz- és százazrekhez jutottak el, hiszen a folyóirat olvasóinak száma mindössze néhány száz volt. Ez pedig a 9,5 milliós Magyarország népességéhez viszonyítva elenyésző kisebbségnek tűnik.

A 18. század utolsó évtizedének magyar nyelvű folyóiratai közül kiemelt helyen kell említenünk a kezdetben Győrben, majd Bécsben megjelent "Sokféle" című irodalmi kiadványt. Az 1791-ben indult folyóirat kiadója és szerkesztője az a Sándor István (1750–1815) volt, akit a magyar művelődéstörténet kiváló műfordítóként, irodalmárként és az első hazai bibliográfusként tart számon, s a maga korában az egyik legolvasottabb és legsokoldalúbb polihisztornak számított.⁵¹ Az általa kiadott folyóiratot eredetileg szórakoztató és tanulságos olvasmánynak, ismerettárnak szánta. A tudós szerkesztő érdeklődése kiterjedt a nyelvtudományra is, s bár nevét nem emlegetik a hazai finnugor komparatiztika legkiválóbb művelői között, mivel nem olyan nagy formátumú kutató, mint Sajnovics vagy Gyarmathi,

mégis kétségtelen tudománytörténeti tény, hogy elévülhetetlen érdemeket szerzett a magyar–finnugor nyelvi rokonság hirdetése és népszerűsítése terén.⁵²

A "Sokféle" című folyóirat hasábjain a polihisztor tudós nem csak szépirodalmi és publicisztikai írásait közölte, hanem nyelvészeti okfejtéseit és felbecsülhetetlen értékű nyelvi gyűjtéseit is. A finnugor rokonság meggyőződéses híveként azt tervezte, hogy lakóhelyükön keresi fel az Orosz Birodalom területén élő nyelvrokonainkat. "Egy igazi hazafi óhajta" című cikkében részletesen felvázolta a távoli utazásra vonatkozó elgondolásait.⁵³ Mint írta, az ilyen feladatra vállalkozó kutatónak bőséges útiköltségre, a Habsburg-uralkodó hozzájárulására, a pétervári hatóságok engedélyére, az orosz nyelv kiváló tudására, az oroszországi tudósok (köztük: Gmelin, Pallas stb.) műveinek ismeretére és személyes támogatásukra is szükség lenne. Ezt követően ismertette az útitervet is, mely szerint Bécsből Varsón, Péterváron és Moszkván át jutottak volna el nyelvrokonainkhoz, s az utazás végcélja Finnország lett volna.

E tudományos expedíció gondolatát minden bizonnyal Schlözer híres "Allgemeine Nordische Geschichte" (1771) című műve ébresztette fel a magyar tudósban. Erre utal a jeles német történészről átvett idézet is: "Hat die Ungarische Sprache sogar mit ihren entferntesten Schwestern gleichwohl eine so sichtbare Ähnlichkeit, so ist zu vermuthen, dass sie mit ihren näheren Schwestern am Ural und an der Wolga noch näher Übereinkomme: möchte nur einst das Glück einen Sajnovics auch in diese Gegenden führen."⁵⁴ A cikk írójának óhaja azonban nem valósult meg, mert – mint írta – nem talált olyan útitársra, aki kiváló jellembeli, fizikai és tudományos erényei következtében alkalmas lehetett volna a rendkívüli feladatra. Később, 1808-ban újabb tervet dolgozott ki a finnugor népek felkutatására, de ez a szándéka sem vált valóra.⁵⁵

Sándor István munkáiban gyakran találkozunk a korabeli oroszországi tudomány olyan kiválóságainak nevével, akiknek művei forrásul szolgáltak nyelvrokonaink életére és a magyarok őstörténetére vonatkozóan. A legtöbbször Peter Simon Pallas könyveire hivatkozott, ezért valószínű, hogy az ő munkásságát ismerte a legjobban.⁵⁶ Gyakori utalásokat találunk nála Schlözer műveire is, ám az iránta érzett tisztelet nem akadályozta meg az önálló ítéletalkotásban és véleménynyilvánításban, sőt olykor még tévedéseire is rámutatott. "Schlözer igen csalatkozik – írta a magyar polihisztor –, amikor azt állítja, hogy a lapp még minden idegen szótól mentes, pedig nemcsak svéd vagy német, hanem orosz szavakban is bővelkedik."⁵⁷ A jeles német tudós "Allgemeine Nordische Geschichte" című könyvét valószínűleg azért használta oly gyakran, mert ebben jelent meg először Fischer forrásértékű

kéziratos szótárának manysi és hanti anyaga.

A "Sokféle" című folyóirat szerkesztője jól ismerte a volt Linné-tanítvány, Johann Gottlieb Georgi (1729–1802), az akadémia kémia- és földrajzprofesszorának munkáit is, köztük a "Beschreibung aller Nationen des Russischen Reichs" (Leipzig, 1783) című könyvét, amelyre cikkeiben többször is hivatkozott.⁵⁸ Az oroszországi tudósok közül Sándor Istvánnál még gyakran találunk utalásokat a neves Szibéria-kutató, Johann Georg Gmelin (1709–1755) professzor,⁵⁹ valamint unokaöccse, a Kaukázus, a Kaszpi-tenger és Perzsia egyes vidékeit beutazó Sz. Gmelin (1745–1774) munkáira,⁶⁰ Lepjohin, Ricskov, Falk útleírásaira.⁶¹

Az említett munkákat Sándor István kritikával olvasta és használta, s ezek állításaival, adataival kapcsolatban több alkalommal a tévedésekre is rámutatott. A már idézett tanulmányában, amelyben oroszországi utazásának tervét fejtette ki, találóan mutatott rá arra, hogy az addigi kutatók (például Pallas és más német, orosz, svéd, dán útleírók) nem jegyezték le teljes pontossággal a nyelvrokaink között gyűjtött néprajzi és nyelvészeti anyagot.⁶² Egy későbbi cikkében pedig azt említette, hogy "Schlözer mások írásaiból merítette finnugor szóanyagát,"⁶³ ezért rendkívül fontosnak tartotta, hogy magyar tudós keresse fel nyelvrokainkat. Ricskov azon állítását, hogy "hajdan szlávul beszéltek a magyarok, és csak mostani hazájukban váltottak nyelvet", szintén visszautasította a magyar polihisztor, és a "nyelvcseré" gondolatával szemben az alábbi érvet szegezte: "A nyelv változik, fejlődik, de egész nép senki kedvéért sem vesz fel idegen, más nyelvet."⁶⁴ Ebben a megállapításában benne van az osztrák uralkodóház beolvasztó, elnémetesítő politikájának elítélése is.

A győri folyóiratkiadó és szerkesztő helytálló nyelvi fejtegetései – bármily furcsának tűnhet is ez annak a szemében, aki kézbe veszi a "Sokféle" köteteit – a maga korában észrevehető hatást nem gyakoroltak sem a nyelvtudomány művelőire, sem az iskolázottabb nemesi és polgári olvasóközönségre. Sajnos, ezen írásoknak az őket megillető elismerésben sem volt részük, mivel a magyar–finnugor nyelvrokonságot tagadó tudósok "elhallgatták", az átlagolvasó pedig nem volt elég művelt ahhoz, hogy igazi értéküket észrevegye. E folyóirat kötetei azonban így is becses emlékei és számottevő dokumentumai a hazai tudománytörténetnek, a korabeli európai tudományos eredmények magyarországi ismeretének és fogadtatásának.

Az 1790-es évek végének magyar nyelvű hírlapjai viszonylag sokat írtak Oroszországról, de a hírek túlnyomó többsége politikai és katonai vonatkozású volt. A hazai olvasók érdeklődésének középpontjában Habsburg József nádor és Alekszandra Pavlovna nagyhercegnő (I. Pál cár leánya) 1799. áprilisi eljegyzéséről és októberi esküvőjéről, F. F.

Usakov admirális Földközi-tengeri katonai sikereiről, valamint A. V. Szuovorov hadainak magyarországi átvonulásáról, és sorozatos itáliai győzelmeiről beszámoló híradások álltak.⁶⁵ Elvértve azonban ezekben az években is szerepelt egy-két tudósítás az orosz tudományos és kulturális életről az ez idő tájt Bécsben megjelent "Magyar Kurír" lapjain, főként az úgynevezett "elegyes" (vegyes) hírek között. A magyar olvasónak ugyanúgy tudomására jutott Osten professzor "új aranycsinálási eljárása",⁶⁶ mint az is, hogy a cári cenzúra a Habsburgok jól bevált gyakorlatához és szabályzatához igazodik.⁶⁷ De a "Magyar Kurír" beszámolt a kurlandi és livlandi ifjúság képzése céljából Dorpatban felállítandó egyetem tervéről,⁶⁸ továbbá arról a természettudományos közleményről is, amelyet Pallas államtanácsos jelentetett meg az Azovi-tengerben keletkezett új szigetről.⁶⁹

Amikor 1800-ban I. Pál (1796–1801) cár váratlanul felmondta a szövetséget a bécsi udvarral, rövid időre háttérbe szorultak a magyar sajtóban az oroszországi vonatkozású hírek. Az új uralkodó, I. Sándor 1801. márciusi trónra lépése, a Napóleon-ellenes újabb katonai koalíció létrejötte után azonban ismét gyakrabban számoltak be az oroszországi eseményekről – főként a kibontakozó reformokról – a hazai hírlapok. A bécsi "Magyar Kurír"⁷⁰ és a "Magyar Hírmondó"⁷¹ rendszeresen tájékoztattak az orosz iskolaügyet, a közművelődést és a tudományos életet érintő reformok híreiről, amelyeknek mozaikkockáiból hatékony és nagyarányú kulturális fejlődés képe bontakozott ki a néhány ezerre tehető művelt olvasói réteg előtt.

A fenti hírek arról tanúskodnak, hogy – mint a "Magyar Kurír" találóan megfogalmazta – "az Orosz Birodalom Góliát-lépésekkel siet azon nagysághoz, melyet a néhai I. Péter cár és II. Katalin cárnő eleibe rajzoltak."⁷² A "Magyar Hírmondó" pedig egy helyütt így összegezte 1802-ben az oroszországi változások tanulságait: "Nyilvánvaló, hogy Muszkaország a nemrégben kezdődött századdal annyira ment, hogy szomszédjai figyelmességét méltán megérdemli, s a dolgok mostani folyásán gondolkodó elmének elég okot szolgáltat az arról való meggyőződésre, hogy egynéhány esztendőök sokkal többet tehetnek valamely nemzet boldogságára, mint másszor több századok."⁷³ Ezt követően vizsgáljuk meg közelebbről, hogy e kétségtelenül jelentős kulturális változások mely vonatkozásairól szerzett tudomást a 19. század eleji magyar újságolvasó.

A korabeli hírlapokat tanulmányozva azonnal szembetűnik, hogy a sajtóhírek zöme az oroszországi közoktatási reformmal kapcsolatos. A "Magyar Kurír" és a "Magyar Hírmondó" rendszeresen közölt információkat a pétervári iskolaügyi reformbizottság munkájáról, az elkészült és jóváhagyott tervezetről,⁷⁴ végrehajtásának körülményeiről,⁷⁵ valamint az

eredményeiről beszámoló miniszteri jelentésről.⁷⁶ 1804-ben érdekes cikk jelent meg az orosz mezőgazdasági szakoktatás helyzetéről és Andrej Szamborszki (1732–1815) Carszkoje Szelo-i kezdeményezéséről.⁷⁷ Ezzel kapcsolatban olvashatjuk: "Ennek az oskolának felállítására egy Szamborszki nevű görögkeleti pap szolgáltatott alkalmatosságot, aki ... sokáig lévén Londonban, nagy szorgalmatosságot fordított az angliai mezei gazdaság megtanulására, s mivel a természeti tudományt és históriát is nagyon kedvelte, annál inkább boldogult amannak tanulásában és tanításában. Ő a néhai Alekszandra Pavlovna nagyhercegnővel Magyarországra küldetvén ..., nagyon alászállott azon közhasznú institutum [tudniillik az általa alapított pavlovszki oktatási intézmény]."⁷⁸

A magyar nyelvű hírlapok beszámoltak Rosztopcsin gróf voronovói intézetéről⁷⁹ is, továbbá a moszkvai kereskedők társaságának arról a tervéről, hogy a manufaktúra- és bányatulajdonos Gyemidov által 1772-ben Moszkvában alapított és 1779-ben Pétervárra áthelyezett intézethez hasonló kereskedelmi iskolát kívánnak felállítani negyven tandíjfizető és ugyanannyi tandíjmentes tanuló részére.⁸⁰ Rövid cikk jelent meg a közegészségügy helyzetét javítani szándékozó cári rendeletről, amely újból megengedte, hogy orosz diákok külföldön is járhassanak orvosi egyetemre.⁸¹ 1805-ben a "Magyar Kurír" ismertette az orosz orvostudomány várható megreformálásának tervét, amelyet az új Orvosi Akadémia (Medica Academia) felállítására alapoztak, s erre a munkára az uralkodó a bécsi P. Franck professzort kérte fel.⁸² Egy másik hír három új állatorvosi akadémia létrehozásáról és a sebészetet tanuló ifjak Bécsbe illetve Berlinbe történő kiküldéséről számolt be.⁸³ Olvashatunk az 1757-ben I. I. Suvalov gróf javaslatára és I. Erzsébet támogatásával felállított Szépművészeti Akadémia (Akagyemija hudozsesztv) évi jövedelmének hatvan ezer rubelről 140 ezerre való felemeléséről, majd az 1802. december 23-án Sztroganov gróf elnökletével megtartott közgyűlésről is, ahol jutalmakat osztottak ki, továbbá I. Sándor azon elhatározásáról, hogy ezentúl minden évben 10 ezer rubel összeggel jutalmazza a legtehetségesebb festőket és szobrászokat.⁸⁴

Részletesen beszámoltak a magyar újságok I. Sándor felsőoktatási reformjairól is, így többek között a dorpati (tartui) egyetem felállításának tervéről,⁸⁵ javadalmairól és az építkezés előrehaladásáról,⁸⁶ az egyetemi önkormányzat (autonómia) kihirdetéséről,⁸⁷ könyvtára felállítására és évi gyarapítására rendelt összegről,⁸⁸ professzorainak "udvari tanácsos" címmel való felruházásáról,⁸⁹ a hallgatók és tanárok formaruhájáról,⁹⁰ továbbá az intézmény oktatási nyelvéről.⁹¹ Több cikk látott napvilágot a Pétervári Tudományos Akadémia mellett működő főiskola létesítéséről,⁹² valamint új egyetemek (köztük a kazanyi) szervezésének tervéről is.⁹³

Ezek a hírek a "Szankt-Petyerburgszkije Vedomosztyi" és a különböző németországi "tudós levelek" (Intelligenzblatt) tudósításaiból kerültek át a magyar lapokba, így például az a hír is, amely a harkovi egyetem felavatásáról és a moszkvai egyetem professzorainak magas kitüntetéseiről számolt be.⁹⁴ Ebből a cikkből arról is értesülhetünk, hogy a magyar származású moszkvai orvosprofesszort, Keresztúry Ferencet – kiváló szakmai munkája elismeréseként – briliánsgyűrűvel jutalmazták.

Gyakran szerepeltek a magyar újságokban olyan hírek, amelyek neves külföldi tudósok oroszországi meghívásáról, illetve oda érkezéséről tudósítottak.⁹⁵ A külföldről meghívott tanárok között néhány magyarországi származású (magyar vagy szláv nemzetiségű) is előfordult, köztük Balugyánszky Mihály (a pétervári egyetem jogászprofesszora, első rektora, I. Miklós cár nevelője, igazságügyi államtitkár, később a 15 kötetes "Orosz Birodalom Törvénygyűjteményének" összeállítója),⁹⁶ Sztojkovics Atanáz (1773–1832; Göttingenben tanult szerémségi szerb, az első hazai szerb nyelvű fizikatankönyv szerzője), Lódy Péter (1764–1829; előbb Nagyváradon, majd – Fessler Ignác Auréllal és Martinovics Ignáccal egyidőben – Lembergben tanított, ezt követően Pétervárott jogászprofesszor, egyetemi dékán)⁹⁷ és Kukolnyik László (1765–1821; a római jog és a fizika professzora lett Pétervárott), akiknek Oroszországba történt meghívásáról így számolt be a "Magyar Kurír" 1804. március 9-én: "Balugyánszky Mihály a múlt ősszel Petersburgba utazott s a neki szánt professzori hivatalt ott már el is kezdte. Rajta kívül ismét három magyar tudóst hivatnak az Orosz Birodalomba professzorságra, úgymint Sztojkovics Athanasius a harkovi császári universitásba; Lódy Péter Ung vármegyei születésű, a logika és moralis philosophiának [azaz a morálfilozófiának] a lembergi cs. kir. universitásban volt professzora Petersburgba, és Kukolnik Basilius beregi születésű hasonlóképpen oda, a természettudomány tanítására. Mind a hárman engedelmet nyervén az odavaló menetelre, Petersburg felé már útban vannak."⁹⁸

Több magyar nyelvű cikk látott napvilágot a Pétervári Tudományos Akadémián végzett munkáról, a bőkezűen támogatott intézmény évi dotációjának felemeléséről,⁹⁹ természettudományi gyűjteményének gyarapításáról,¹⁰⁰ a nagyhírű tudóstársaság részére folyósított birtok- és pénzadományokról.¹⁰¹ Beszámolt a magyar sajtó az Akadémia szerteágazó külföldi kapcsolatairól, így arról is, hogy a párizsi Nemzeti Intézet (Institut National) a két intézmény addigi levelezésének összegyűjtését javasolta,¹⁰² a holland tudósok pedig értékes könyvajándékot juttattak el Pétervárra.¹⁰³ A "Magyar Kurír" 1804. szeptember 4-én cikket közölt arról a pályázatról, mely szerint: "A Petersburgi Császári Tudományos Akadémia nemrégiben 500 rubelt tett fel annak jutalmul, aki orosz versekben valamely szép

tragédiát avagy szomorú játékot fogna kiadni. A tárgyat [azaz a témát] a szerzőnek szabad tetszésére bízta ugyan ez a tudós Akadémia, mindazonáltal igen kedvesen fogja azt venni, ha azon birodalom históriájából választja azt ... Ezt az 500 rubelt valamely ismeretlen személy küldötte ezen Akadémia részére."¹⁰⁴

Kevesebb hírt közöltek a magyar újságok az 1783-ban alapított, 1796-ig Jekatyerina Romanovna Daskova hercegnő elnöksége alatt működő Orosz Akadémiáról, amely főként az irodalom és nyelvtudomány ápolását tekintette fő feladatának. A "Magyar Hírmondó" 1802-ben arról tájékoztatta olvasóit, hogy megjelent P. I. és D. M. Szokolov "Orosz nyelvtan" (Rosszijszkaja grammatyika) című munkája, és az alkotókat államtanácsosi rangra emelték.¹⁰⁵

A "Magyar Hírmondó" a 19. század első éveiben több alkalommal is beszámolt a gazdasági ismeretek terjesztésében élenjáró Szabad Gazdasági Társaság tevékenységéről, így például az 1803-ra kitűzött pályázat kérdéseiről és díjairól,¹⁰⁶ az 1804. évi közgyűlésről, a beérkezett munkákról, valamint a bel- és külföldi nyertesek névsoráról.¹⁰⁷ Jó néhány cikk tájékoztatt az irodalom- és művészetpártoló I. Sándor bőkezű adományairól, az orosz és külföldi tudósoknak nyújtott jutalmakról. A "Magyar Kurír" 1804-ben arról tudósított, hogy az uralkodó A. F. Szevasztjanov (1771–1824) természettudósnak briliánsgyűrűt adományozott, mert lefordította orosz nyelvre Linné "Systema naturae" című művének első kötetét.¹⁰⁸ Ugyancsak ez a lap számolt be meg nem erősített hír gyanánt arról, hogy a cár szolgálatába fogadta Julian Niemcewicz (1757–1841) lengyel költőt és politikust, a Tadeusz Kościuszko vezette felkelés résztvevőjét, "aki pennája és nevezetes poétai írásai által is ismeretessé tette magát ... s most hazatért Amerikából Galiciába."¹⁰⁹ A Magyar Hírmondóban jelent meg cikk arról, hogy "Sándor cár nem csak becsben tartja a tudományokat, hanem elő is mozdítja azokat a tudósok hathatós pártfogása által", amit jól bizonyít az a tény is, hogy a lócsei születésű, Göttingenben Schlözernél tanult, később Bécsben alkotó evangélikus történész, Engel János Keresztély (németesen: Johann Christian Engel; 1770–1814) az uralkodótól briliánsgyűrűt kapott – Kurakin miniszter francia nyelvű levele kíséretében – "Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer" (Halle, 1801) című munkájáért, amelyet a Pétervári Tudományos Akadémiának ajánlott, s művéből egy-egy példányt az uralkodónak és miniszterének is megküldött.¹¹⁰

Az orosz arisztokrácia mecénási tevékenységéről, nemes gesztusairól is találunk híreket a magyar lapokban. Így például arról, hogy A. K. Razumovszkij gróf (1748–1822) – aki 1810–1816 között közoktatásügyi miniszter volt – gazdag könyvtárát, természetrajzi gyűjteményét és 100 ezer rubelét ajándékozta a moszkvai tankerületnek,¹¹¹ P. Gyemidov

gyáros és bányatulajdonos pedig felbecsülhetetlen értékű gyűjteményével és ugyancsak 100–100 ezer rubellel gazdagította szülővárosa egyetemét, valamint a jaroszlavli gimnáziumot.¹¹²

I. Sándor reformjai, tudomány- és művészetpártoló tevékenysége mellett a "liberális" sajtószabadságra vonatkozó intézkedések híre sem került el a magyar szerkesztők és újságolvasók figyelmét. Ezzel kapcsolatban olvashatjuk a "Magyar Kurír" 1804-ben közölt cikkében: "Sándor a magát illendő határok között a nyomtatásbéli szabadságnak pártját fogja, szembetűnőleg gyarapítja az orosz nemzet tudományos állapotját. Különböző városokban kezdettek mostanság orosz nyelven olyan új folyóiratok kiadatni, amelyek által sokféle közhasznú tárgyak tétetnek közönségesse [ismertté], amilyenek a mesterségek, szántás–vetés, hazafiúi jótételek és effélék."¹¹³

A Martinovics Ignác vezette 1794–1795-ös jakobinus mozgalom felszámolása és megtorlása után az osztrák hatóságok következetesen megakadályozták új magyar nyelvű hírlapok indítását, sőt a meglévők számát is csökkenteni igyekeztek. Rendkívül szigorú intézkedések léptek életbe a cenzúra területén, amelyek erősen megszürték a külföldi és hazai tudósításokat egyaránt.¹¹⁴ A hírlapok szerepét ezt követően az irodalmi és tudományos folyóiratok vették át, s a nemzeti nyelv és irodalom ápolásáért küzdő írók, költők (Kazinczy Ferenc, Bessenyei György, Csokonai Vitéz Mihály, Batsányi János és mások) mozgalma ezekben jutott nyilvánossághoz.

Ezen folyóiratok közül Kultsár István "Hazai Tudósítások" című kiadványa 1806-tól látott napvilágot, s eleinte csak belföldi híreket közölhetett, majd 1808-tól kezdve külföldieket is. Nevét ekkor "Hazai s Külföldi Tudósításokra" változtatták, és az "Orosz Birodalom" címszó alatt nagyrítván a tudományos élet néhány jelentősebb eseményéről is beszámolt. 1817-től látott napvilágot e folyóirat "Hasznos Multságok" címet viselő, vegyes tartalmú melléklete, amelyben ismét gyakrabban jelentek meg hosszabb-rövidebb közlemények az orosz irodalomról.¹¹⁵ Ezek bemutatása azonban már meghaladja témánk időhatárait, ezért nem áll módunkban ismertetésük. Ugyanígy kénytelenek vagyunk eltekinteni az ugyancsak 1817-ben indított és 1832-ig (előbb Toldy Ferenc, majd Vörösmarty Mihály szerkesztésében) havonta rendszeresen megjelenő "Tudományos Gyűjtemény"¹¹⁶ orosz vonatkozású híryanagának bemutatásától is.¹¹⁷

Az 1780–1815 közötti orosz kulturális élet egyes teljesítményeiről beszámoló, általunk ismerttetett mintegy 120 magyar nyelvű újságcikk azt bizonyítja, hogy a hazai hírlapokban évi átlagban három–négy orosz vonatkozású közlemény jelent meg. Mindez azt jelzi, hogy a nagyvilág dolgai iránt érdeklődő újságolvasó elenyészően keveset tudott meg a korabeli orosz

nemzeti kultúra kimagasló alkotásairól. Sajnos, a két szomszédos nép kölcsönösen kevés információval rendelkezett egymásról, ami főként a viszonylag csekély számú érintkezésből, a korabeli tájékoztatási eszközök (tömegmédiák) hiányából, a hatalmas, az adott korban nehezen leküzdhető távolságból, a rossz útviszonyokból és számos más tényezőtől fakadt. Ez utóbbiak közé tartozik az a félelem és szorongás, amelyet a magyar nemesség az "Északi Kolosszussal" szemben érzett, valamint az az aggodalma, nehogy Magyarország a lengyelek sorsára jusson. Ez az aggály azonban alaptalan volt, mivel a Habsburgok és a Romanovok a fenti időszakban többnyire szövetségi viszonyba álltak és nyílt konfrontációra nem került sor közöttük. Sőt, a Magyarország területén élő szláv népek (különösen a szerbek) mind nagyobb szimpátiával és várakozással tekintettek Oroszországra, amelyben a pánszláv törekvések legfőbb támaszát látták.

Az ötödik fejezethez tartozó jegyzetek

1. A magyar sajtó története, I. kötet, 1705–1848. Szerkesztette: Kókay György. Bp., 1979. 26.
A 18–19. század fordulójának hazai sajtótörténetéhez: Dezsényi Béla: Legrégibb hírlapjaink életrajzához. = Magyar Könyvszemle, 1940. 353–361; Goriupp Alice: A kormányzat sajtópolitikája és a magyar hírlapok a 18–19. század fordulóján. = Magyar Könyvszemle, 1944. 19–34; Jakab Elek: Az erdélyi hírlapirodalom története 1848-ig. Bp., 1882; Kókay György: A hazai újságolvasás története. = Magyar Könyvszemle, 1959. 357–360; Ugyanő: A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei, 1780–1795. Bp., 1970; Ugyanő: Ungarische, deutsche und tschechische (slowakische) Zeitungspläne in Ungarn am Ende des XVIII. Jahrhunderts. = Magyar Könyvszemle, 1972. 220–232; Sashegyi Oszkár: II. József sajtópolitikája. = Századok, 1958. 112–127; G. F. Cushing: Books and Readers in 18th Century Hungary. = The Slavonic and East European Review, 1969. 57–88.
2. Ugyanott, 39–68; Dezsényi Béla – Nemes György: A magyar sajtó 250 éve. Bp., 1954. 46–63.
3. Ferenczy József: A magyar hírlapirodalom története, 1780–1867. Bp., 1887. 17–22.
4. A magyar sajtó története, 69–120.
5. Dezsényi Béla – Nemes György i. m. 22–43.
6. Magyar Hírmondó, 1780. I. félév, 57.
7. Bor Kálmán: Orosz tudományos és irodalmi vonatkozások a magyar nyelvű hírlapirodalomban (1780–1824). = Tanulmányok a magyar–oroszirodalmi kapcsolatok köréből. Szerkesztette: Kemény G. Gábor I. kötet. Bp., 1961. 87. A témára vonatkozóan lásd még V. Molnár László: Az orosz kultúra magyar sajtóvisszhangja a 18–19. század fordulóján (1780–1815). = Képzők Ön- és továbbképzése. Szerk.: Kocsis Mihály. Bp., 1996. 136–162; Ugyanő: Eho russzkoj kulturi v vengerszkoj pressze na rubezse XVIII–XIX vekov (1781–1815). = Studia Slavica, t. 42. (1997) 1–2. sz., 69–88.
8. Magyar Kurír, 1789. I. félév, 292–295.
9. György Lajos: A magyar és orosz irodalom kapcsolatai. Kolozsvár, 1946. 9–11.

10. A korszak magyar művelődési viszonyairól ez ideig a legalaposabb, legátfogóbb áttekintést adja: Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp., 1980. (2. és 3. kiadása 1983-ban és 1996-ban).
11. A magyar sajtó története. I. kötet, 220–222.
12. Mindenés Gyűjtemény, II. kötet (1789), 206–207. E hírlap és szerkesztője sajtótörténeti jelentőségéről: Bíró Ferenc: A Mindenés Gyűjtemény (1789–1792) szerkesztőjének nyelv- és irodalomszemlélete. = Irodalomtörténeti dolgozatok. Szeged, 1962. 3–15; Ugyanő: Péczeli József. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1965. 405–432., 557–584; Gulyás Pál: Péczeli József élete és jellemzése. Bp., 1902; Takáts Sándor: Péczeli József élete. Bp., 1899.
13. Bor Kálmán i. m. 89.
14. Mindenés Gyűjtemény, III. kötet (1790), 296.
15. Ugyanott, 369–370.
16. Ugyanott, IV. kötet (1790), 108–114.
17. Radó György: A magyar–orosz irodalmi kapcsolatok történetéből. Egy 1790. évi magyar vers az oroszok ocsakovi győzelmét dicsőíti. = Filológiai Közlöny, 1957. 1. sz., 112–116. A verset közli még: D. Zöldhelyi Zsuzsa – Bergné Török Éva – Dukkon Ágnes – Légrádi Viktor: Orosz írók magyar szemmel. I. (Az orosz irodalom magyar fogadtatásának válogatott dokumentumai a kezdetektől 1919-ig) Szöveggyűjtemény. Szerkesztette: D. Zöldhelyi Zsuzsa. Bp., 1983. 19–21.
18. Mindenés Gyűjtemény, II. kötet (1789), 211.
19. Sz. I. Plescssejev: Obozrenyje Rosszijszkoj imperii v ninyesnyem szosztójanyii. Szankt-Petyerburg, 1787.
20. Mindenés Gyűjtemény, V. kötet (1791), 334–338.
21. Fenyő István: Az orosz irodalom fogadtatása a reformkori magyar hírlapirodalomban. = Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok köréből. I. kötet, 204.
22. Zsirai Miklós: Finnugor rokonságunk. Bp., 1937. 481.
23. Zsirai Miklós: A modern nyelvtudomány magyar úttörői. I. kötet. Bp., 1952. 14.

24. Bél Mátyás: *Adparatus ad historiam Hungariae*. Pozsony, 1735–1736. 414; Bél Mátyás és Bayer kapcsolatáról: Kosáry Domokos i. m. 143; Bél Mátyás levelezése. Sajtó alá rendezte: Szelestei N. László. Bp., 1993. 146–147., 154–145., 162–165., 212., 214–215., 273–274., 275–277., 313–315.
25. Magyar Könyvház, III. sz. (1783), 648–652.
26. G. W. Steller: *Beschreibung von dem Lande Kamtschatka*. Frankfurt, 1744.
27. Magyar Könyvház, II. sz. (1783), 69–87.
28. Sz. G. Gmelin: *Reise durch das Nordischen Persien in den Jahren 1770, 1771, 1772*. St.-Petersburg, 1774.
29. Magyar Könyvház, II. sz. (1783), 140–155.
30. Ugyanott, II. sz. (1783), 85–95.
31. A. L. Schlözer életére és tevékenységére vonatkozóan: August Ludwig von Schlözer und Russland. Red.: Eduard Winter. Berlin, 1961; Lomonosow – Schlözer – Pallas. Red.: Eduard Winter. Berlin, 1962. 107–246; H. Neubauer: August Ludwig Schlözer (1735–1809) und die Geschichte Osteuropas. = *Jahrbuch für Geschichte Osteuropas*. Bd. 18. Berlin, 1970. 205–230; Julius Farkas: Schlözer und die finnisch-ugrische Geschichte. = *Sprach- und Volkkunde (Jahrbuch)*. Wiesbaden, 1952. 1–22; H. Balázs Éva: A. L. Schlözer und seine ungarischen Anhänger. = *Formen der europäischen Aufklärung*. Red.: F. Engel – Jánosi – G. Klingenstein – H. Lutz. Wien, 1976. 251–269.
32. Magyar Könyvház, II. sz. (1783), 7–18.
33. Ugyanott, III. sz. (1783), 505.
34. Zsirai Miklós: *A modern nyelvtudomány magyar úttörői*, 17.
35. Magyar Könyvház, III. sz. (1783), 505–509.
36. Molnár János a Szent Metódról publikált szócikket a "Némely nevezetes emberekről" című írásában közölte: Magyar Könyvház, VIII. sz. (1796), 119–121.
37. I. I. Lepjohin: *Dnyevnije zapiszki putyeesesztvij po raznim provincijam Rosszizskovo goszudarsztva*. T. 1–4. Szpb., 1771–1775. Molnár a H. Hase-féle német fordítást ismerte, amely 1774-ben Altenburgban került kiadásra.
38. Magyar Könyvház, III. sz. (1783), 132–147.

39. Molnár János: Név-egyeztetés. = Magyar Könyvház, V. sz. (1793), 150.
40. A nemesi származású, kolozsvári születésű Gyarmathi Sámuel a bécsi egyetem orvosi karán tanult. Később Schlözer (aki már 1771-ben állást foglalt a magyar–finnugor nyelvrokonság mellett) hatására és sürgetésére írta meg – Sajnovics János elméletének folytatójaként – "Affinitas linguae Hungaricae cum Linguis Finnicae originis Grammaticae demonstrata" (1799) című kitűnő könyvét, amelyben azt hangsúlyozta, hogy a nyelvek rokonságának fő bizonyítékát nem a szavak, hanem a toldalékok, ragok és képzők közös eredetében kell keresni. Az összevető hasonlítást kiterjesztette a többi finnugor nyelvre is, helyesen ismerve fel, hogy ezek közül a magyarhoz a manysi és a hanti nyelv áll a legközelebb. Azt is kimutatta, hogy a török–magyar szóegyezések a hosszas történelmi érintkezésből származó utólagos átvételek és nem az állítólagos nyelvrokonság bizonyítékai. Gyarmathi munkásságának a jelentőségéről: Bárczy Géza: A magyar nyelvtörténeti kutatások történetének vázlatja. = Benkő Lóránd (szerk.). A magyar nyelv története. Bp., 1967. 581–592.
41. Magyar Könyvház, XXI. sz. (1804), 78–103.
42. Ugyanott, II. sz. (1783), 63–67.
43. Bél Mátyás 1735-ben készített részletes tervezetet a magyarországi tudományos akadémia létrehozására. Bessenyei György, a hazai felvilágosodás egyik legkiválóbb alakja, az 1778-ban megjelent "Magyarság" és az 1779-ben írott "Holmi" című röpirataiban javasolta az akadémia mihamarabbi felállítását. A 18. század második felében rajtuk kívül még Kollár Ádám, Hell Miksa és Révai Miklós készített hasonló jellegű tervezeteket.
44. Magyar Könyvház, II. sz. (1783), 69.
45. Ugyanott, IV. sz. 7–17.
46. A Társaság tevékenységének összefoglaló története: V. V. Oreskin: Volnoje ekonomiceszkoje obszsesztvo v Rosszii, 1765–1917. Moszkva, 1963.
47. Magyar Könyvház, II. sz. (1783), 12–13.
48. Ugyanott, X. sz. (1798), 125–128.
49. Ugyanott, XXI. sz. (1804), 208.
50. Ugyanott, V. sz. (1793), 27.

51. Egyik legismertebb munkája: Sándor István: Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldött levelei. Győr, 1793. (Új kiadása: Bp., 1991.) A lapkiadó és szerkesztő Sándor István kulturtörténeti jelentőségéről: Kosáry Domokos i. m. 532., 553., 588., 659.
52. Réthey-Prikkel Marián: Sándor István nyelvtudománya. Bp., 1909. (Nyelvészeti füzetek 60. sz.)
53. Sokféle, III. sz. (1795), 108–127.
54. Ugyanott, VII. sz. (1801), 57.
55. Ugyanott, X. sz. (1808), 137–138.
56. Pallas művei közül Sándor István főként az alábbiakra hivatkozott: Sammlung historischen Nachrichten über Mongolischen Völkerschaften. St.-Petersburg, 1776; Reise in die südlichen Statthalterschaften des Russischen Reichs. Leipzig, 1801; Bemerkungen auf einer Reise in die südlichen Statthalterschaften des Russischen Reichs in den Jahren 1793–1794. St.-Petersburg, 1794. E művekre való utalások: Sokféle, III. sz. (1795), 114., 203; X. sz. (1808), 143; VI. sz. (1799), 185.
57. Sokféle, VIII. sz. (1801), 142.
58. Ugyanott, VIII. sz. (1801), 79–80, XI. sz. (1808), 39.
59. J. G. Gmelin: Reise durch Sibirien von dem Jahre 1733 bis 1743 című négykötetes művére vonatkozó hivatkozások: Sokféle, III. sz. (1795), 110., 118; VI. sz. (1799), 17–19; X. sz. (1808), 135.
60. Sz. Gmelin: Untersuchungen der drei Naturreichen. St.-Petersburg, 1770–1784 című könyvére való utalás: Sokféle, III. sz. (1795), 110.
61. Sokféle, III. sz. (1795), 111–112.
62. Ugyanott, III. sz. (1795), 115.
63. Ugyanott, VIII. sz. (1801), 73.
64. Ugyanott, VII. sz. (1801), 139–140.
65. Szuvorov Észak–Itáliába vonuló hadseregének egyik hadteste, azaz körülbelül 11 ezer főnyi katonaság haladt át Magyarország területén 1799-ben, Rebinder vezérőrnagy pancsnoksága alatt. Az orosz csapatok öt hadoszlopban a Lemberg–Dukla-hágó–

Kassa–Miskolc–Eger–Hatvan útvonalon május 26-án érkeztek Pest–Budára, ahonnan Fehérvár–Sümege–Nagykanizsa–Laibach (Ljubljana)–Verona irányában vonultak tovább. A Magyar Kurír 1799. június 3-ai száma így számolt be az eseményekről: "Az orosz seregek egymás utáni csapatokban nagy figyelmességet érdemlő körülményekkel [azaz hatalmas tömegtől körülvéve] érkeztek be városunkba [Pestre és Budára], mely azon aranyidőkre emlékezteti az embereket, melyben régi őseink ez előtt mintegy 900 esztendővel napkeletről ide, Pannóniába és Dáciába jöttek... Az ideérkezett orosz sereg... mind a mai napig egészségét és erejét annyira megtartotta, hogy ha gondos szemekkel valaki őket végignézi, bámulás nélkül nem szemlélheti. De bezzeg nagy becsülettel is fogadta ezen két város őket, mivel még érkezésük előtt közel 1000 akó [53 ezer liter – kiemelés: V. M. L.] bort szedett egybe, melyet a lakosság pénz és jutalom nélkül, csupán jó indulatuktól ösztönözve hordott össze." A hírlap ezt követően így folytatta tudósítását: "Ma reggel mentek el az orosz vitézek tőlünk teljes meglepéssel... A mi nagyjaink [azaz előkelőink], közép és alsó rendjeink a felebaráti szeretettel pontosan megegyező szívességgel viseltettek irántuk." Az orosz csapatok magyarországi átvonulásáról részletesebben: Darvas István: Szuvorov hadai Magyarországon 1799-ben. = Századok, 1949. 1–4. sz. 282–291; Vajda Pál: Szuvorov csapatai Magyarországon. Bp., 1950. 3–11.

66. Magyar Kurír, 1799. június 28. (I. félév, 798.)

67. Ugyanott, 1799. július 12. (II. félév, 59–60.)

68. Ugyanott, 1799. november 21. (II. félév, 672.)

69. Ugyanott, 1800. május 23. (I. félév, 634–635.)

70. A Magyar Kurír összefoglaló történetéről: A magyar sajtó története, I. kötet, 91–100., 140–143., 151–154; Dezsényi Béla: A Magyar Kurír és a cenzúra, 1787–1793. = Magyar Könyvszemle, 1967. 12–39.

71. A bécsi Magyar Hírmondó sajtótörténeti jelentőségéről: Kókay György: A bécsi Magyar Hírmondó, 1789–1803. = Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1957. 164–190; A magyar sajtó története. I. kötet, 124–136.

72. Magyar Kurír, 1804. január 13. (I. félév, 62.)

73. Magyar Hírmondó, 1802. május 14. (I. félév, 679.)

74. Magyar Kurír, 1803. április 1. (I. félév, 414–416.)
75. Ugyanott, 1803. május 6. (I. félév, 573.); 1803. december 9. (II. félév, 735); 1804. január 28. (I. félév, 265.)
76. Ugyanott, 1805. május 3. (I. félév, 566–568.)
77. A. A. Szamborszkij a kijevi akadémia befejezése után, 1765-ben mint az orosz követség lelkésze került Londonba, ahol 16 évi tartózkodása alatt elmélyülten tanulmányozta az angol mezőgazdaság helyzetét és szakirodalmát. Hazatértét követően előbb Alekszandr Pavlovics nagyherceg egyik nevelője, majd 1797-ben a Szabad Gazdasági Társaság (Volnoje ekonomicseszkoje obszesztvo) tagjává és a Carszkoje Szeloban alapított mezőgazdasági iskola igazgatójává választották. A következő esztendőben látott napvilágot "Polozsenyije praktyicseszkoj skoli zemlegyelija i szelszkovo hozjajsztva" (Szpb., 1798) című műve, amely a korszerű agrotechnikai eljárások hasznosságát hirdette. 1800-ban Alekszandra Pavlovna nagyhercegnő gyóntatópapaként került Magyarországra, ahol öt évet töltött és személyes ismeretségbe került a szarvasi mezőgazdasági mintaiskola létrehozójával, Tessedik Sámuellel. Oroszországba való visszatérése után Szamborszkij hasonló mintagazdaságot hozott létre a harkovi kormányzóságban levő Sztratimirovkán. Életéről és tevékenységéről részletesebben: P. Sztjelleckij: Protoijerej A. A. Szamborszkij. Kijev, 1896; Váradi-Sternberg János: Kijevi diákok Magyarországon a XVIII. században. = Utak és találkozások (Tanulmányok az orosz–ukrán–magyar kapcsolatok történetéből) Uzsgorod, 1971. 53–56; Hankó Ildikó – Kiszely István: A nádori kripta. Szekszárd, 1990. 43–49.
78. Magyar Kurír, 1804. augusztus 7. (II. félév, 172–174.)
79. Ugyanott, 1804. augusztus 7. (II. félév, 174.)
80. Ugyanott, 1805. február 1. (I. félév, 155.)
81. Magyar Hírmondó, 1802. április 6. (I. félév, 495–496.)
82. Magyar Kurír, 1805. november 15. (II. félév, 615.)
83. Ugyanott, 1804. október 16. (II. félév, 465–467.)
84. Ugyanott, 1803. január 18. (II. félév, 78.)

85. Ugyanott, 1803. február 8. (I. félév, 172–173); Magyar Hírmondó, 1803. február 4. (I. félév, 159–160.)
86. Magyar Hírmondó, 1802. február 5. (I. félév, 187–188.)
87. Magyar Kurír, 1813. december 6. (II. félév, 718.)
88. Ugyanott, 1805. január 8. (I. félév, 46.)
89. Ugyanott, 1803. február 8. (I. félév, 176.)
90. Ugyanott, 1804. július 17. (II. félév, 79–80.)
91. Ugyanott, 1804. október 16. (II. félév, 484.)
92. Magyar Hírmondó, 1802. április 16. (I. félév, 543–544.)
93. Ugyanott, 1803. január 28. (I. félév, 126–127.); Magyar Kurír, 1803. január 28. (I. félév, 124–125.)
94. Magyar Kurír, 1805. április 5. (I. félév, 437–438.)
95. Ugyanott, 1803. április 1. (I. félév, 416.); 1804. január 31. (I. félév, 139.); 1804. március 9. (I. félév, 313.); 1804. március 23. (I. félév, 367–369.); 1804. május 22. (I. félév, 636; 1804. június 22. (I. félév, 780); Magyar Hírmondó, 1802. február 23. (II. félév, 280.)
96. Balugyánszky pályafutásáról részletesen: Tardy Lajos: Balugyánszky Mihály. Bp, 1954; J. M. Koszacevszkaja: M. A. Balugjanszkij i Petyerburgszkij unyiverszityet pervoj csetvertyi XIX veka. Leningrád, 1971.
97. V. M. Zverev: Pjotr Dmitrijevics Logyij. = Bjulletyeny sztugyencseszkovo naucsnovo obszesztva LGU. Vipuszk 2, 1959. 28–42.
98. Magyar Kurír, 1804. március 9. (I. félév, 302.)
99. Magyar Hírmondó, 1803. január 4. (I. félév, 16.)
100. Ugyanott, 1802. március 16. (I. félév, 381.)
101. Magyar Kurír, 1803. szeptember 16. (II. félév, 358.)
102. Magyar Hírmondó, 1802. október 5. (II. félév, 455.)
103. Magyar Kurír, 1803. augusztus 9. (II. félév, 185.)
104. Ugyanott, 1804. szeptember 4. (II. félév, 194.)

105. Magyar Hírmondó, 1802. május 14. (I. félév, 679–680.)
106. Ugyanott, 1803. mácius 8. (I. félév, 293–294.)
107. Ugyanott, 1805. február 8. (I. félév, 190–192.)
108. Magyar Kurír, 1804. május 22. (I. félév, 636.)
109. Ugyanott, 1803. március 1. (I. félév, 261.)
110. Magyar Hírmondó, 1802. február 26. (I. félév, 282–284.)
111. Magyar Kurír, 1804. november 20. (II. félév, 643.)
112. Ugyanott, 1803. június 10. (I. félév, 734–735.)
113. Ugyanott, 1804. július 10. (II. félév, 44.)
114. Megbíráltak és bírálók. A cenzúra-hivatal aktáiból, 1780–1867. Válogatta, sajtó alá rendezte, bevezette, jegyzetelte és fordította: Mályuszné Császár Edit. Budapest, 1985. 11–27.
115. Mayer Rita: Tudósítások Oroszországról Kultsár István "Hasznos Multságok"-jában. = Irodalmak barátsága. A magyar–orosz és magyar–ukrán kapcsolatok történetéhez. Bp., 1977. 38–48.
116. A magyar sajtó története. I. kötet, 338–354.
117. Munkánk záróévének az 1815-ös esztendő, a napóleoni háborúk lezárását követő Szent Szövetség rendszerének létrejöttét tekintjük, amely új politikai konstellációt eredményezett, s hosszú időre megszabta az európai nemzetközi kapcsolatok és a kulturális érintkezések alakulását.

ÖSSZEGZÉS

Az 1750–1815 közötti magyar–oroszc kulturális kapcsolatok történetének, főbb fejezeteinek befejezéseként a továbbiakban azokról a tanulságokról és következtetésekről kívánunk szólni, amelyeket a téma feldolgozása szolgált. Kötetünk konklúzióinak megfogalmazásakor elsősorban arra szeretnénk utalni, hogy igazolódott az a korábbi feltételezésünk, miszerint a felvilágosult abszolútizmus évtizedeiben lényegesen több és szerteágazóbb kulturális kapcsolatok léteztek a két ország között, mint amelyekről eddig a történeti szakirodalom tudott. Ezt a meggyőződésünket erősítették meg azok az általunk felhasznált, több esetben ez ideig teljesen ismeretlen adatok, amelyek jó néhány alkalommal új megvilágításba helyezik a korabeli kapcsolatok egyes mozzanatait.

Munkánk megírásával igazolni kívántuk, hogy a kutatásaink kronológiai időhatárai által kijelölt periódusban ugrásszerűen megszaporodtak a két ország közötti kulturális érintkezés formái. Ez egyrészt a felvilágosult abszolútizmus kormányzati politikájának a sajátosságaiból fakadt, másrészt szorosan összefüggött azzal a konkrét történelmi helyzettel, amely Oroszország és a Habsburg Birodalom nemzetközi viszonyából következett. Az európai politikában több alkalommal szövetségesként fellépő két nagyhatalom között számottevően erősödtek a diplomáciai, kereskedelmi és katonai kapcsolatok, amelyek közvetetten élénkítőleg hatottak a kulturális érintkezés terén is. Bár nem beszélhetünk a magyar–oroszc kulturális relációk rendszeres voltáról, nemzetközi megállapodások formájában történt "hivatalos" együttműködésről, mégis tagadhatatlan, hogy addig soha nem tapasztalt módon nyilvánult meg az egymás iránti érdeklődés.

A rendelkezésre álló adatokból világosan kiténik azonban, hogy a magyar és az orosz közvélemény egyaránt keveset tudott egymásról, és a másik felet érintő híradások – az információáramlás lassúsága miatt – csak viszonylag nagy késéssel jutottak el a másik néphez. Meglehetősen csekély lehetett (mindössze néhány tucatra becsülhető) mindkét országban azok száma, akik igazán jól értesültek voltak a szomszédos állam tudományos és művészeti produktumairól, a kulturális élet időszerű kérdéseiről. Joggal feltételezhető ugyanakkor, hogy a politizáló és újságolvasó nemesség, valamint a kialakuló polgárság

felsőbb rétege lényegesen többet tudhatott a határokon túl zajló eseményekről, mint a többnyire analfabéta, legfeljebb lokális problémákkal foglalkozó paraszti tömegek.

Kötetünkben választ kívántunk adni arra, hogy melyik területeken voltak a legtermékenyebbek, leghatékonyabbak a kulturális kapcsolatok. Törvényszerűnek tartjuk, hogy a forrásokban éppen az orvosi és pedagógiai kapcsolatok dokumentálhatók a legjobban, hiszen a felvilágosult abszolutizmus gyakorlatát követő uralkodók (II. Katalin, Mária Terézia, II. József) kormányzati politikájuk fontos elemének tartották az egészségügy és a népoktatás rendszerének kiépítését, a "hasznos és erkölcsös alattvalók" nevelését. Nem véletlen tehát, hogy a Királyi Magyarországról Oroszországba áttelepült (magyar vagy szláv eredetű, de magát többnyire "hungarus" értelmiséginek valló) szakemberek, köztük nyugat-európai egyetemeken tanult, magasan kvalifikált orvosok (mint Gyöngyössi Pál, Peken Keresztély, Koritáry György és mások) szívesen látott vendégeknek számítottak az Orosz Birodalom nagyvárosaiban. Abban, hogy a jobbára protestáns vallású magyar értelmiségiek közül néhányan Oroszországban keresték boldogulásukat, több korabeli tényező játszott közre. Így főként az, hogy a jezsuita rend felosztatásáig és az 1781-es vallási türelmi rendelet kiadásáig a Habsburg Birodalom egész területén csak kivételes esetekben alkalmaztak állami közhivatalokban protestánsokat. Fontos tényező volt az is, hogy Oroszország nagyfokú toleranciát tanúsított az oda érkező jövevényekkel szemben, és nem kívánta meg tőlük korábbi vallási hovatartozásuk megváltoztatását. Ez kétségtelenül rendkívül vonzó volt a hitelveik és felekezeti meggyőződésük miatt üldözött vagy mellőzött magyar protestáns értelmiségiek számára. Ugyanúgy hatalmas csábítást jelentett az is, hogy az orosz állami szolgálatba lépett külföldiek – szaktudásuk fejében – jelentős anyagi megbecsülésben részesültek, ami gyakran három-négyszerese volt a magyarországi orvosi és tanári jövedelmeknek. Mindezen túl a Magyarországról áttelepült szerbek esetében az is motiváló tényezőként hatott, hogy a vallási és nyelvi rokonság mellett a kölcsönös szimpátia is erősítette az Oroszország iránti bizalmat, a "nagy szláv testvér" felé való közeledést.

Könyvünkben kiemelt helyet kaptak az 1750–1815 közötti magyar–oroszc kulturális kapcsolatok kulcsfigurái, akik tudományos és szervező tevékenységükkel az egyetemes művelődéstörténetben is maradandót alkottak. Nem az ő hibájuk, hogy az utókor eddig meglehetősen keveset tudott munkásságukról, örökbecsű szellemi alkotásaikról. Ezért tartottuk felettébb fontosnak a szakemberként és a kulturális érintkezés "hídépítőjeként" egyaránt kiváló Gyöngyösi Pál, Keresztúry Ferenc, Peken Keresztély, Peken Mátyás, Orlay János, Koritáry György és más magyar orvosok ma már szinte feledésbe merült oroszországi

pályafutásának hiteles feldolgozását. Életútjuk meggyőzően bizonyítja, hogy magasba ívelő karrierjük háttérében nem hétköznapi kutatói ambíció és tudományos teljesítmény áll, ami orosz kortársaik elismerését is kiváltotta.

Hasonló megbecsülésben volt része Oroszországban a magyarországi Szerémségből származó F. I. Jankovičnak is, akinek pedagógiai működése mindkét ország életében mérföldkönek tekinthető. Kötetünkben arra törekedtünk, hogy tevékenységének két korszakáról egyaránt teljes képet adjunk, és e hatalmas életmű neveléstörténeti, nevelésméleti, metodológiai vonatkozásait komplex módon mutassuk be. Mindezt azért tartottuk szükségesnek, mivel sem a magyar, sem az orosz szerzők nem vállalkoztak eddig hasonló szintézisre a temesvári tankerület egykori igazgatójának és az orosz népiskolai rendszer létrehozójának tevékenységéről.

A magyar nemzet önismeretének jobb és realisabb kialakításához számos tanulságot szolgáltatnak azok az útleírások, amelyeknek szerzői akár diplomataként, katonatisztként vagy magánemberként fordultak meg a korabeli Magyarországon. Kutatásunk meggyőzően bizonyítja, hogy a 18–19. század fordulóján (különösen a Napóleon elleni háborúk idején) lényegesen megszorodtak az orosz utazók feljegyzései az etnikailag heterogén, felekezetiileg megosztott 9,5 milliós Magyar Királyság társadalmi, politikai berendezkedéséről, gazdasági és kulturális viszonyairól, néprajzi sajátosságairól. Különösen felbecsülhetetlen értékűek azok a leírások (mint A. I. Turgenyev, F. N. Glinka, V. B. Bronyevszkij és A. M. Danyilevszkij munkái), amelyek a korabeli magyarság életmódjának a bemutatására is vállalkoztak, bár ábrázolásmódjuk időnként felszínesnek és elnagyoltnak minősíthető. Ezek az útfeljegyzések ugyanakkor 200 év távlatából is örök tanulsággal szolgálnak, hiszen azt sugallják, hogy az egyes népek képviselői mindig megértéssel, kellő tapintattal és a kölcsönös közeledés szándékával kell hogy legyenek a másik ország polgárai iránt.

Ugyanílyen fontosak lehetnek az orosz nemzeti önismeret vonatkozásában azok a tanulságok, amelyek a korabeli magyar nyelvű sajtó orosz tematikájú írásaiból derülnek ki. Ezek a cikkek ugyanis hiteles bizonyítékai annak, milyenek látták a magyar újságok szerkesztői és publicistái a korabeli orosz valóságot, miként minősítették a kulturális és tudományos élet teljesítményeit. Ezek a hírlapi tudósítások orosz szemszögből azért is lehetnek figyelemre méltóak, mivel arra adnak választ, hogy egyáltalán milyen hírek jutottak el az orosz nemzeti kultúráról egy szomszédos országba, és mit tartottak ezek közül külföldön említésre érdemesnek. Százhusz orosz tematikájú újságcikk meggyőzően bizonyítja, hogy a korabeli magyar sajtóban több-kevesebb rendszerességgel közöltek írásokat Pataky Miklós,

Péczy József, Molnár János, Sándor István és mások. Tagadhatatlan azonban, hogy ezek a publikációk főként a német és osztrák lapok híryanagyainak átvételével íródtak, és elsősorban az Oroszországban szolgálatba lépett külföldi tudósok kutatási eredményeiről számoltak be.

Kötetünk alapvetően négy területen mutatta be a korabeli magyar–oroszl kulturális kapcsolatok alakulását. Ezek voltak azok az "archimédészi pontok", amelyekre a kulturális érintkezés legjobban nyomon követhető fejezetei felépültek. Meggyőződésünk azonban, hogy a téma jövődó kutatói számára is még sok érdekességet rejthetnek a további levéltári források és a kulturális kapcsolatok "apróbb" mozzanatainak feltárása.

Kutatásaink tanulságainak összegzésekor talán nem tűnik szerénytelenségnek, hogy munkánk eredményei valamelyest közelebb juttatják a szakembereket a történettudomány egyik legfőbb követelményéhez, az igazság jobb megismeréséhez. A híres latin mondást szem előtt tartva, miszerint "veritas lucet ipsa per se" (az igazság elegendő önmagában), mindvégig arra törekedtünk, hogy kutatási eredményeink és következtetéseink korrekt módon megfeleljenek a történelmi realitásoknak és mindkét nép érdekeinek.

Könyvünk végén köszönetet szeretnék mondani mindazoknak, akik szakmai segítségükkel és szíves észrevételeikkal állandóan segítették munkánk megírását. Mindenekelőtt őszinte hálánkat és tiszteletünket fejezzük ki V. A. Alekszandrov professzornak korábbi rendszeres útmutatásaiért és hasznos tanácsaiért. Ugyanilyen hálával tartozunk Niederhauser Emil akadémikusnak és az 1990. január 10-én elhunyt Tardy Lajos professzornak a magyar–oroszl kulturális kapcsolatok témakörének szakmai konzultációjáért; Sz. R. Dolgovának (a RGADA osztályvezetőjének) és Bertók Lajosnak (a Magyar Országos Levéltár tudományos titkárának) kötetünk levéltári forrásanyagának felkutatásában nyújtott szíves segítségéért. Ezúton szeretnék köszönetünket kifejezni M. D. Afanaszjevnek (a moszkvai Történelmi Könyvtár igazgatójának) kutatási témánk orosz nyelvű könyvészeti szakirodalmának feltárásában való közreműködéséért. Ugyanilyen köszönet illeti részünkről a Magyar Tudományos Akadémiát, amely támogatta és segítette kutatómunkánk elvégzését. Végezetül hálánkat fejezzük ki a Magyar Tudománytörténelmi Intézet munkatársainak, és személy szerint Gazda István igazgatónak, akik felvállalták a kötet gondozását és publikálását.

LEVÉLTÁRI ÉS KÉZIRATTÁRI FORRÁSOK

OROSZORSZÁGI LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Régi Okmányok Központi Állami Levéltára

(Rosszijszkij goszudarsztvennij arhiv drevnyih aktov, rövidítve: RGADA)

- f. 344 (az Orvosi Kollégium fondja), op. 1, kny. 5, gy. 266, l. 183; f. 344, op. 5, kny. 294, gy. 204, l. 4., 5–6., 9; f. 344, op. 1, kny. 3, gy. 147, l. 267., 269; f. 344, op. 1, kny. 5, gy. 266, l. 167, 170, 174, 175, 180, 181, 183; f. 344, op. 2, kny. 117, gy. 12, l. 1–2; f. 344, op. 1, cs. 3, kny. 274, l. 11–15; f. 344, op. 3, kny. 274, gy. 1, l. 1, 3, 6, 8, 9, 19, 23. (Kereszturi Ferenc orvosprofesszor moszkvai tevékenységéről)
- f. 1239, op. 3, gy. 39611, l. 2–3. (Orlay János oroszországi szolgálati lapja); f. 344, op. 3, kny. 590, gy. 452; f. 344, op. 3, kny. 601, gy. 191. (Orlay Jánosnak a Szemjonovi-gárda ezredorvosává történő kinevezése és későbbi kilépésének irata); f. 1239, op. 3, gy. 39611, l. 1. (Orlay János levele Novoszilcev grófhhoz, 1803.)
- f. 344, op. 1, gy. 348, l. 51. (Peken Keresztélyt kollégiumi tanácsossá kinevező okirat)
- f. 17 (Udvari Levéltár), op. 3, gy. 83, l. 1–5. (F. I. Janković tervezete a keleti nyelvek iskolájának létrehozására Oroszországban)
- f. 17, op. 121, gy. 12, l. 4–5. (Stefan Novaković köszönőlevele II. Katalin cárnőhöz, Jovan Raić „A szláv népek története” című művének kiadása alkalmából)
- f. 1634 (a Turgenyev család levéltári fondja), op. 1, gy. 48, l. 1. (A. I. Turgenyev feljegyzései 1804. évi utazásairól)

Karéliai Állami Levéltár (Petrozavodszk)

- f. 27, op. 2, gy. 4, l. 51. (G. Gyerzsavin kormányzóhoz írott levél magyar orvosok oroszországi működéséről)

AUSZTRIAI LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien)

- Illyrico-Serbica (1749–1751), fasciculus 2, convolut A-64, 112. sz; Illyrico-Serbica (1752–1754), fasciculus C, 7. sz; Uo. fasciculus 2, convolut A-19, 54., 63., 71. sz. (A délvidéki szerb határőrök Oroszországba való áttelepülésének iratai.)

MAGYARORSZÁGI LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL) – Helytartótanácsi Levéltár

- C-84, fasciculus 6, 84. sz. (1748); C-84, fasc. 8, 116. sz. (1748. június 5.); C-84, fasc.11, 208. sz. (1749. augusztus 1.); C-84, fasc.12, 273. sz. (1749. szeptember 30.); C-84, fasc. 14, 307. sz. (1753. június 18.) (Peken Keresztély külföldi tanulmányainak és Oroszországba történő kiutazásának iratai.)

- C-69, fasc. 19, 76. sz. (1790. augusztus 25.); C-69, fasc. 3, 17. sz. (1790 november 16.) (Orlay János tanulmányainak levéltári dokumentumai.)
- C-84, fasc. 35, 19. sz. (1791. augusztus 17.) (Koritári György orvosi tevékenységére vonatkozó iratok.)
- C-84, fasc. 4, 116. sz. (1743. január 31.) (Hambacher Sámuel Oroszországba történő kiutazásának dokumentuma.)

Magyar Országos Levéltár (MOL) – Kancelláriai Levéltár

- A-39 (Acta Generalia), fasc. 14, 124. sz. (1795); A-39. fasc. 16, 640. sz. (1795) (Gyöngyössi Pál magyarországi örököseinek kérvényei a hagyaték elnyerésére.)
- MOL, 1–50. Bécsből kiszolgáltatott iratok (Hungarica aus der Privatbibliothek Seiner Majestät, 1765–1836)

MAGYARORSZÁGI KÉZIRATTÁRI FORRÁSOK

MTA Könyvtárának Kézirattára

- 154. Schedius Lajos levelezése, 29. sz. (Schedius Lajos levele Orlay Jánoshoz)

Egyetemi Könyvtár Kézirattára

- Collectio Prayna, t. XVIII, 26. sz. (Pray György hivatkozása M. V. Lomonoszov munkáira.)

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára

- Quart. Hung. 906. (Besse János oroszországi útifeljegyzései); OSZKK, Fol. Hung. 960. (Décsy Antal: A Nagy Orosz Birodalomban uralkodó Herczegekről és Tsárokról rövid előadás. Miskolcz, 1812.); OSZKK, Quart. Lat. 1894. (Fukker András: Tokainum illustratum Anno 1751); OSZKK, Quart. Lat. 781, t. VI., pag. 125. (Balugyánszky Mihály levele Pétervárról Miller Jakab Ferdinándhoz.)

SZAKIRODALMI FORRÁSOK

A TÉMÁHOZ FELHASZNÁLT EGYKORÚ OROSZ NYELVŰ TUDOMÁNYOS MUNKÁK, TANKÖNYVEK ÉS ÚTIFELJEGYZÉSEK (1750–1815)

- V. B. Bronyevszkij: Piszma morszkovo oficera. T. 1. Moszkva, 1825; t. 2. Moszkva, 1826.
- V. B. Bronyevszkij: Putyeseosztvije ot Trieszta do Szankt-Petyerburga v 1810 godu. Moszkva, 1818.
- V. B. Bronyevszkij: Zapiszki morszkovo oficera v kampanyij na Szregyizemnom morje pod nacsalsztvom vice-admirala Dmitrija Nykolajevicsa Szenjavina. Szpb., 1818.
- A. M. Danyilevszkij: Zsurnal putyeseosztvija iz Veni v Vengriju v 1814 godu. = Szin otyecsesztva, 1816. 51. sz., 205–217.
- F. N. Glinka: Piszma russzkovo oficera o Polse, Avsztrijsszkih vlagyenyijah i Vengrii sz podrobnim opiszanijem pohoda rosszijan protyiv francuzov v 1805 i 1806 godah. Moszkva, 1808. (2. kiadás: Moszkva, 1815.)
- F. I. Janković: Kratkoje rasszuzsgyenyije o mineralogii voobscse. Szpb., 1796.
- F. I. Janković: Kratkoje rukovodstvo k grazsdanszkoj arhitekture. Szpb., 1789.
- F. I. Janković: Kratkoje zemleopiszanyije Rosszijszkovo goszudarsztva. Szpb., 1787.
- F. I. Janković: Nacsertanyije jesztyesztennoj isztorii. Szpb., 1786.
- F. I. Janković: O dolzsnosztjyah cseloveka i grazsdanyina. Szpb., 1783.
- F. I. Janković: Pravila dlja ucsascsihszja v narodnih ucsiliscsah. Szpb., 1782.
- F. I. Janković: Rosszijszkij bukvar dlja obucsenyija junosesztva cstyeniju. Szpb., 1782.
- F. I. Janković: Rukovodstvo k csisztopiszanyiju. Szpb., 1782.
- F. I. Janković: Rukovodstvo ucsityeljam pervovo i vtorovo klassza narodnih ucsiliscs. Szpb., 1783.
- F. I. Janković: Szokrascsonnaja russzkaja isztorija. Szpb., 1784.
- Z. Orfelin: Zsityije i szlavnije gyela Petra Velikovo. Szpb., 1774.
- H. Peken: Domasnyij lecsebnyik, ili prosztoj szposzob lecsenyija. Izdanyije vtoroje. Szpb., 1766.
- H. Peken: O sztrojenyii zsilih pokojev dlja prosztovo naroda. = Trudi Volnovo ekonomicseszko voobszesztva. T.1. Szpb., 1765. 64–74.
- H. Peken: Szposzob, kak szelszkim obivatyeljam polzovaty szebja v oszpe. Szpb., Izdanyije Imperatorszkoj Akagyemii Nauk, 1766.
- M. Peken: Fiziologija, ili nauka o jesztyeszte cselovecseszkom. Szpb., 1788.
- M. Peken: Novij domasnyij lecsebnyik. Moszkva, 1796.
- M. Peken: O lihoradkah. Szpb., 1790.
- M. Peken: Vvegyenyije v hirurgiju. Szpb., 1811.
- J. Raić: Isztorija raznih szlavjanszkih narodov. T. 1–4. Szpb., 1795.
- A. A. Szamborszkoj: Polozsenyije praktycseszkoj skoli zemlegyelija i szelszkovo hozjajszta. Szpb., 1798.

**A TÉMÁRA VONATKOZÓ EGYKORÚ LATIN,
MAGYAR, NÉMET NYELVŰ TUDOMÁNYOS MŰVEK,
ÚTIFELJEGYZÉSEK ÉS MEMOÁROK**

- Alte russische Geschichte von dem Ursprunge der russischen Nation bis auf den Tod des Grossfürsten Jaroslaws des Ersten, oder bis auf das Jahr 1054; abgefasst von Michael Lomonossow. Aus dem Russischen ins Deutsche übersetzt. Riga und Leipzig, 1768.
- J. Chr. Engel: Geschichte des Ungarischen Reichs. Theil 1–5. Wien, Camesina Verlag, 1813–1814.
- J. Chr. Engel: Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer Theil 1–4. Halle, Gebauer Verlag, 1797–1804.
- P. Gyöngyössi: Chorea castrorum sub tessere Gedeonis militari. Frankfurt am Oder, 1730.
- P. Gyöngyössi: De empiricis remediis. Harderwijk, 1753.
- S. Hambacher: Notitia indolis et usus medici scaturigium Ruschbachensium. Posonii, 1778.
- F. Keresturi: Oratio de sensationibus tam in tuenda sanitate, quam in corrigenda adversa valetudine, homini necessaria et amica auxilia praebentibus. Mosquae, 1778.
- F. Keresturi: Qui disseret de cognoscenda vita, ut intimo corporis humani indoles clarius eluceat. Mosquae, 1783.
- F. Keresturi: Oratio de politia medica ejusque in Rossia usu. Mosquae: Tipographia Caesareae Mosquensis Universitatis, 1795.
- M. Lomonossow: Kurzgefasstes Jahrbuch der russischen Regenten. Aus dem Russischen durch Peter Stählin. Copenhagen und Leipzig, 1765.
- J. Maleter: Disputatio medica inauguralis de morbo Tsömör Hungaris endemio. Lugduni Batavorum, Wishof, 1717.
- J. Maleter: Höchst nöthige Erinnerung wie sowohl die Bewahrung, als auch die Cuhr selbst bey besorgender Contagionszeit anzustellen sey. Leutschau, 1739.
- J. Orlay: Dissertatio inauguralis medica sistens doctrinae de viribus naturae medicatricibus historiam brevem, expositionem vindicias. Dorpati, MDCCCVII.
- J. Orlay: Oratio in laudes Russiae principorum, scientiarum promotione clarissimorum. Petropoli, MDCCCIX.
- Ch. Peken: Pharmacopoea Rossica. Sanct-Petersburg, 1778.
- G. Pray: Dissertationes historico-criticae in annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum. Vindobonae, 1774.
- Sándor István: Egy külföldön utazó magyar jó barátjához küldött levelei. Győr, 1793. (Legújabb kiadása: Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1990.)
- August Ludwig Schlözer's öffentliches und Privatleben von ihm selbst beschrieben. Göttingen, 1802.
- Weszprémi-Csanády István: Succinta medicorum Hungariae et Transilvaniae Biographia. T. I–IV. Leipzig, 1774; Wien, 1778.

A TÉMÁHOZ FELHASZNÁLT EGYKORÚ MAGYARORSZÁGI SAJTÓ (1780–1815)

- Magyar Hírmondó (1780–1788)
- Bécsi Magyar Hírmondó (1789–1803)
- Magyar Kurír (1786–1834)
- Magyar Mercurius (1788–1789)
- Hadi és Más Nevezetes Történetek (1789–1803)
- Magyar Museum (1788–1793)
- Mindenés Gyűjtemény (1789–1792)
- Orpheus (1789–1790)
- Erdélyi Magyar Hírvivő (1790–1791)
- Magyar Könyvház (1783–1804)
- Sokféle (1795–1808)
- Hazai Tudósítások (1806–1808)
- Hazai s Külföldi Tudósítások (1808–1816)
- Ephemerides Budenses (1790–1793)
- Merkur von Ungarn (1786–1787)
- Pressburger Zeitung (1764–1929)

A TÉMÁHOZ FELHASZNÁLT NEM EGYKORÚ OROSZ NYELVŰ SZAKIRODALOM

- Akagyemija nauk SZSZSZR. Perszonalnij szosztav, 1725–1917. T. 1. Moszkva, Nauka, 1974.
- N. P. Barszukov: Zsizny i trudi V. G. Barszkovo. Szpb., 1885.
- A. P. Bazsova: Rosszija i jugoszlavjanye v konce XVIII–nacsale XIX veka. Moszkva, Insztyitut rosszijszkaj isztorii RAN, 1996.
- M. T. Beljavszkij: „...Vszjo iszpital i vszjo pronyik” (K 275-letyiju szo dnya rozsgyenyija M. V. Lomonoszova). Moszkva, Izd. MGU, 1986.
- Benda Kálmán: Isztorija vengerszkovo jakobinszkovo dvizsenyija. = Acta Historica, 1958. 3–4. sz., 263–311; 1959. 1–2. sz., 1–30.
- P. N. Berkov: Russzkaja lityeratura XVIII veka i drugije szlavjanszkije lityeraturi XVIII–XX vekov. = Russzkaja lityeratura XVIII veka i szlavjanszkije lityeraturi. Moszkva–Leningrád, Nauka, 1963. 5–37.
- A. N. Bogoljubov: Rosszijszkaja nauka XVIII veka. = Voproszi isztorii, 1980. 4. sz., 82–95.
- G. O. Bulasov: Preoszvjasconnij Irinyej Falkovszkij, jepiszkop Csigirinszkij, koadjutor Kijevszkaj metropolii, Kijev. 1882.
- Ja. A. Csisztovics: Isztorija pervih megyicinszkij skol v Rosszii. Szpb., 1883.
- Ja. A. Csisztovics: Ocserki iz isztorii megyicinszkij ucsezgyenyij XVIII veka. Szpb., 1883.

- Danczi József: O szpizske „Ritoriki” M. V. Lomonoszova, najgyennom v Vengrii. = *Studia Slavica*, 8 (1962) 1–2. sz., 141–147.
- N. Ja. Danyilevskij: Rosszija i Jevropa. Vzgljad na kulturnije i polityiceszkije odnosenyija szlavjanszkovo mira k germano–romanszkomu. Moskva, 1869.
- L. L. Dodon: Ucebnaja lityeratura russzkoj narodnoj skoli XVIII veka i rol’ F. I. Jankovicsa v jejo szozdanyii. = *Uksonije zapiszki Leningradzskovo pedagogiceszkovo insztyituta*. T. 118. Leningrad, 1955. 185–207.
- P. I. Drozdov: Vehi mnogovekovej družsbi (K isztorii szovetszko–vengerszkih szvjazej). Moskva, Misl, 1965.
- Dvorjanszkaja imperija vo vtoroj polovinye XVIII veka. Osznovnije zakonodatyelnije akti. Szbornyik dokumentov. Red.: M. T. Beljavsckij. Moskva, Izd. MGU, 1960.
- R. G. Ejmontova: K szporam o proszvetyityelsztve. = *Isztorija SZSZSZR*, 1988. 6. sz., 17–35.
- M. S. Fajnstejn: Voznyeszeni na pjedesztal... (O Jekatyerine II i J. R. Daskovoj). Moskva, Izd. Panorama, 1992.
- I. A. Fedoszov: Abszoljutyizm. = *Ocserki russzkoj kulturi XVIII veka*. Csaszty vtoraja. Glavnij redaktor: B. A. Ribakov. Moskva, Izd. MGU, 1987. 7–20.
- V. A. Fjodorov: Alekszandr I. = *Voproszi isztorii*, 1990. 1. sz., 50–72.
- M. I. Gillelson: A. I. Turgenyev i jevo lityeraturnoje naszledszto. = A. I. Turgenyev: *Hronyika russzkovo. Dnyevnyiki (1825–1826 gg.)*. Moskva–Leningrad, Nauka, 1964. 441–504.
- F. N. Glinka: Izbrannije proizvegyenyija. Leningrad, Szovetszkij piszatyel, 1957.
- Sz. M. Grombah: Materialisztyiceszkije vzgljadi russzkih vracsej XVIII veka. = *Klinyiceszkaja megycina*, 1959. 3. sz., 17–23.
- Sz. M. Grombah: Russzkaja megycinszkaja lityeratura XVIII veka. Moskva, Medgiz, 1953.
- Honfi József: Obrazovanyije guszarsztva v russzkoj armii XVIII veka. = *Annales Universitatis Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae*. T. 7. Bp., 1965. 79–107.
- Ja. D. Iszajevics: Ukrainszkaja kultura v XVIII veke. = *Voproszi isztorii*, 1980. 8. sz., 85–97.
- T. M. Iszlamov: Problemi isztorii Vengrii i ih resenyije v szovetszkoj isztoriceszkoi nauke. Szotrudnyicesztvo vengerszkih i szovetszkih isztorikov. Szerk.: Mucsi Ferenc. = *Studia Historica*, 1977. 67–88.
- Isztocsnyiki po isztorii obszesztvennoj miszli i kulturi epohi pozdnyevo feodalizma. Otv. redaktor: N. N. Pokrovskij. Novoszibirszk, Izd. Nauka, 1988.
- Isztorija dorevoljucionnoj Rosszii v dnyevnyikah i vozpominanyijah. Redaktor: P. A. Zajoncsovskij. T. 2, cs. 1. Moskva, Izd. Knyiga, 1977; t. 2, cs. 2. Moskva, 1978.
- Isztorija jesztyesztvoznanyija v Rosszii. Redaktori: N. A. Figurovskij – V. P. Zubov – Sz. R. Mikulinsckij. Moskva, Nauka, 1957.
- Isztorija russzkoj lityeraturi XVIII veka. Bibliograficeszkij ukazatyel. Redaktor: P. N. Berkov. Leningrad, Nauka, 1968.
- V. M. Isztrin: Mladsij turgenyevszkij kruzok i Alekszandr Ivanovics Turgenyev. = *Arhiv bratjev Turgenyevih. Vipuszk 2*. Szpb., 1911. 37–48.
- V. M. Isztrin: Putyesesztvije A. I. Turgenyeva i A. Sz. Kajszarova po szlavjanszkim zemljam v 1804 godu. Petrograd, 1915.

- V. M. Isztrin: Russzkije putyeseztvennyiki po szlavjanszkim zemljam v nacsale XIX veka.= Zsurnal Minyisztversztva narodnovo prosvescsenyija. Novaja szerija, csaszty 41. Szpb., 1912. 9. sz., 78–109.
- V. M. Isztrin: Russzkije sztugyenti v Göttingenye v 1802–1804 godah. = Zsurnal Minyisztversztva narodnovo prosvescsenyija, Novaja szerija XVIII, 1910. 7. sz., 80–104.
- A. B. Kamenszkij: „Pod szenyiju Jekatyerini” (Vtoraja polovina XVIII veka). Szankt-Petyerburg, Lenizdat, 1992. (2. izd.: SzPb., 1995.)
- A. B. Kamenszkij: Rosszija i Jevropa v predstavlennii Jekatyerini Velikoj. = Meszto Rosszii v Jevrope (The Place of Russia in Europe). Red.: Szvák Gyula. Bp., MRI, 1999. 240–243.
- A. B. Kamenszkij: Zsizny i szugyba imperatricii Jekatyerini Velikoj. Moszkva, Izd. Znanyije, 1997.
- N. A. Kazakova: Pervonacsalnaja redakcija „Hozsgyenyija na Florentyjszkij szobor”. = Trudi otgyela drevnyerusszkaj lityeraturi. T. XV. Pamjatnyiki russzkaj lityeraturi X–XVIII vekov. Moszkva–Leningrád 1970. 54–65.
- A. N. Kitusin: Russzko–vengerszkije isztoricsezkije szvjazi v XVII–XVIII vekah. = Ucsonije zapiszki Azerbajdzsanskovo unyiverszityeta. Baku, 1958. 4. sz., 31–44.
- V. O. Kljucsevszkij: Szocsinyenyija v gjevjatyi tomah. Kursz russzkaj isztorii. Moszkva, Misl. 1987–1990.
- G. D. Komkov–B. V. Levsin–L. K. Szemjonov: Akagyemija nauk SZSZSZR. T. 1. (1724–1917). Moszkva, Nauka, 1977.
- J. M. Koszacevszkaja: M. A. Balugjanszkij i Petyerburgszkij unyiverszityet pervoj csetvertyi XIX veka. Leningrád, Izd. LGU, 1971.
- B. I. Krasznobajev: Ocserki russzkaj kulturi XVIII veka. Moszkva, Nauka, 1972.
- B. I. Krasznobajev: Russzkaja kultura vtoroj polovini XVII–nacsala XIX veka. Moszkva, Nauka, 1983.
- A. V. Kurgatnyikov: Russzkaja sztarina. Putyevogyityel po XVIII veku. Moszkva, Izd. Kultura, 1996.
- M. D. Kurmacsova: Kreposztnaja intyelligencija v Rosszii (Vtoraja polovina XVIII–nacsala XIX veka). Moszkva, Nauka, 1983.
- A. G. Kuzmin: Russzkoje prosvetyityelsztvo XVIII veka. = Voproszi isztorii, 1978. 1. sz., 106–126.
- Lengyel Béla – Tóth András: Lomonoszov, kak isztocsnnyik truda Györgya Praja po rannyej isztorii. = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei, 1. Bp., 1963. 171–174.
- L. A. Lepszkaja: Szosztav ucsascsihszja narodnih ucsiliscs Moszkvi v konce XVIII veka. = Vesztnyik MGU, szerija „Isztorija”, 1973. 5. sz., 91–98.
- M. V. Lomonoszov: Izbrannije proizvegyenyija. Vsztupityelnaja sztatyja: A. A. Morozov. Moszkva–Leningrád, Nauka, 1965.
- M. V. Lomonoszov: Polnoje szobranijje szocsinyenyij. T. 6. Trudi po russzkaj isztorii, obscsesztvenno-ekonomicsezkim voproszam i geografii 1744–1765 godov. Moszkva–Leningrád, Nauka, 1952.
- Ju. M. Lotman: Beszédi o russzkaj kulture. Bit i tragycii russzkovo dvorjansztva (XVIII–nacsala XIX vekov). Szankt-Petyerburg, Izd. Isszkusztvo, 1994.

- Ju. M. Lotman: Andrej Szergejevics Kajszarov i lityerturno-obscsesztvennaja borba jevo vremenyi. = Ucsonije zapiszki Tartuszkovo unyiverszityeta. Vipuszk 63. Tartu, 1958. 31–46.
- L. Mahnovec: Grigorij Szkovoroda. Kijev, 1972.
- L. V. Milov: Obscseje i oszobennoje rosszijszkovo feodalizma (Posztanovka problemi). = Isztorija SZSZSZR, 1989. 2. sz., 39–67.
- B. N. Mironov: Gramotnoszty v Rosszii 1797–1917 godov. = Isztorija SZSZSZR, 1985. 4. sz., 137–153.
- B. L. Modzalevszkij: Szpizsok cslenov Akagyemii nauk, 1725–1907. Szpb., 1908.
- Mokuter Iván: Russzko–szerbszkije lityerturnije szvjazi v XVIII veke. = Studia Slavica, 18 (1972) 1–29.
- V. Molnár László: Eho russzkoj kulturi v vengerszkoj pressze na rubezse XVIII–XIX vekov (1780–1815). = Studia Slavica, 42 (1997) 1–2. sz., 69–88.
- V. Molnár László: O gyejatyelnosztyi F. I. Jankovicsa po organizacii skol v Rosszii. = Studia Slavica, 37 (1991–1992) 235–260.
- V. Molnár László: Oztiv francuzszkovo proszvescsenyija i revolucii 1789 goda v Rosszii. = Specimina Nova (A pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Történeti Tanszékének Évkönyve), 1989. 139–158.
- V. Molnár László: Razvityije obscsesztvennoj miszli v Rosszii v period proszvescsonnovo abszoljutyizma. = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae (Dissertationes Slavicae). Szeged, 1990. 71–90.
- V. Molnár László: Russzkije putyesesztvennyiki, ucsenyiki i knyigi v Vengrii (1750–1815). = Studia Slavica, 39 (1994) 163–202.
- V. Molnár László: Russzko–vengerszkije kulturnije szvjazi (1750–1815 gg.). Joskar-Ola, Izd. Sztyezja, 1994.
- V. Molnár László: Tokajszkije vina na carszkih sztolah (Dannije o vivoze tokajszkih vin v Rossziju v XVIII veke). = Meszto Rosszii v Jevrope (The Place of Russia in Europe). Red.: Szvák Gyula. Bp., Magyar Ruszisztikai Intézet, 1999. 227–236.
- V. Molnár László: Vengerszkij ucsonij F. F. Kereszturi (1738–1811) v Moszkovszkom unyiverszityete. = Vesztnyik MGU, szerija „Isztorija”, 1994. 6. sz., 61–68.
- V. Molnár László: Vengerszkije vracsi v Rosszii (1750–1815 gg.). = Studia Slavica, 38 (1993) 3–4. sz., 271–309.
- V. I. Morjakov: Russzkoje proszvetyityelsztvo vtoroj polovini XVIII veka. Moszkva, Izd. MGU, 1994.
- Niederhauser Emil: Problemi isztorii SZSZSZR i ih resenyije v vengerszkoj isztoriografii. = Szotrudnyicsesztvo vengerszkih i szovetszkih isztorikov. Redaktor: Mucsi Ferenc. Studia Historica, 1977. 33–66.
- Niederhauser Emil: Problemi isztorii SZSZSZR v isztoriografii Vengerszkoj Narodnoj Reszpubliki. = Isztorija SZSZSZR, 1979. 6. sz., 196–204.
- Niederhauser Emil: Rol’ kulturi v nacionalnom vozrozszyenyii szlavjanszkih i nyeszlavjanszkih narodov Vosztocsnoj Jevropi. = Slawische Kulturen in der Geschichte der europäischen Kulturen vom 18. bis zum 20. Jahrhundert. Internationaler Studienband. Hrsg.: Gerhard Ziegengeist. Berlin, Akademie Verlag, 1982. 47–50.

- Niederhauser Emil: Szlavjanovegyenyije i balkanyisztyika v szovremennoj Vengrii. = Zarubeznaja isztoriografija szlavjanovegyenyija i balkanyisztyiki. Red.: A. Sz. Milnyikov. Moskva, Nauka, 1986. 177–193.
- Niederhauser Emil: 30 let vengerszkoj szlavisztyiki. = Studia Slavica, 21 (1975) 1–2. sz., 1–15.
- Niederhauser Emil: Tyipi isztoriko-kulturnovo razvityija szlavjanszkih narodov. = Szlavjanszkiye kulturi v epohu formirovanyija i razvityija szlavjanszkih nacij XVIII–XIX vekov. Moskva, Nauka, 1978. 35–37.
- G. A. Novickij: Razvityije Moszkovszkovo unyiverszityeta vo vtoroj polovinye XVIII veka. = Vesztnyk MGU. Szerija „Isztorija”, 1961. 6. sz., 16–26.
- V. A. Nyevszkij: Disszertacii russzkih vracsej XVIII veka. = Szovetszkaja megycicina, 1951. 3. sz., 71–82.
- Ocserki russzkoj kulturi XVIII veka. Glavnij redaktor: B. A. Ribakov. T. 1. Moskva, Izd. MGU, 1985; t. 2. M., 1988; t. 3. M., 1989; t. 4. 1990.
- A. P. Okladnyikov – Ju. V. Bromlej: Osznovnije etapi i napravlenyija szotrudnyicesztva szovetszkih i vengerszkih isztorikov v poszlevojennije godi. Szotrudnyicesztvo vengerszkih i szovetszkih isztorikov. Redaktor: Mucsi Ferenc. = Studia Historica, 1977. 23–32.
- N. I. Petrov: Avtobiograficeszkije zapiszki preoszvjasconnovo Irinyeja Falkovszkovo. Csaszty I. (1762–1783). = Trudi Kijevszkoj Duhovnoj Akagyemii, 1907. Knyiga VII., 456–479.
- L. N. Puskarjov: Akagyemija nauk i russzkaja kultura XVIII veka. = Voproszi isztorii, 1974. 5. sz., 28–38.
- Putyesesztvije A. I. Turgenyeva i A. Sz. Kajszarova po szlavjanszkim zemljam v 1804 godu. Redaktor: V. M. Isztrin. = Arhiv bratyjev Turgenyevih. Vipuszk 4. Petrograd, 1915.
- B. Racsinszkij: Russzkije komisszari v Tokaje v XVIII veke. = Russzkij Vesztnyk, t. 119, 1875. szeptember, 179–198.
- N. P. Regyko: Vidatnij filozsof-gumaniszt (G. Sz. Szkovoroda). Kijev, 1972.
- D. M. Rosszjiszskij: 200 let megycinszkovo fakul'tyeta Moszkovszkovo unyiverszityeta. Moskva, Izd. MGU, 1955.
- Sz. V. Rozsgyesztvenszkij: Ocserki po isztorii szisztyem narodnovo proszvescsenyija v Rosszii v XVIII–XIX vekah. Szpb., 1912.
- Russzkaja kultura poszlednyej tretyi XVIII veka–vremeni Jekatyerini Vtoroj. Szbornyik sztatyej. Red.: L. N. Puskarjev – L. V. Ivanova – O. J. Indova. Moskva, Insztyitut rosszjiszkoj isztorii RAN, 1997.
- Russzkij biograficeszkij szlovar, izdannij pod nabljugenyijem Imperatorszkovo Russzkovo Isztoriciceszkovo Obscsesztva, A. A. Polovcova. Szpb., 1897.
- Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Glavi iz isztorii russzko–vengerszkih megycinszkih szvjazej. Moskva, Medicina, 1976.
- Ja. I. Sternberg (Várad-Sternberg János): Iz isztorii ekonomiceszkih szvjazej mezszdu Rosszijej i Vengrijej v XVIII veke. = Mezszdunarodnije szvjazi Rosszii v XVII–XVIII vekah. Moskva, Nauka, 1966. 117–129.
- Ja. I. Sternberg: Mir poezii i druzsbi. Isszledovanyija v oblasztyi russzko–vengerszkih szvjazej. Uzsgorod, Izd. Kárpáti, 1979.

- Ja. I. Sternberg: Grigorij Szkovoroda v Vengrii. = Mir poezii i druzsbi. Uzsgorod, Izd. Kárpáti, 1979. 63–82.
- V. P. Susarin – T. M. Iszlamov – A. I. Puskas: Kratkaja isztorija Vengrii. Moszkva, Nauka, 1991.
- A. A. Szamborszki: O prebivanyii velikoj knyazsni Alekszandri Pavlovni v Ugrii. = Pamjatnyiki novoj russzkoj isztorii. Szpb., 1871. 53–67.
- K. K. Szilvaj (Szilvay Konstantin): Gyejatyelnoszty vengerszkih vracsej v Rosszii vo vtoroj polovinye XVIII veka. = Szovetszkoje zdravoohranyenyije, 1961. 2. sz., 77–83.
- G. Sz. Szkovoroda: Szocsinyenyija v dvuh tomah. T. 2. Moszkva, 1973.
- Szocsinyenyija imperatrici Jekatyerini II. T. I–XII. Red.: A. N. Pipin. SzPb., 1901–1907.
- O. F. Szolovjov: Maszonsztvo v Rosszii. = Voproszi isztorii, 1988. 10. sz., 3–25.
- Ju. A. Szorokin: Pavel I. = Voproszi isztorii, 1989. 11. sz., 46–69.
- Szpravocsnyik po isztorii dorevoljucionnoj Rosszii. Bibliograficeszkij ukazatyel. Redaktor: P. A. Zajoneskovszkij. Izd. 2. Moszkva, 1978.
- N. Sztjelleckij: Protoijerej A. A. Szamborszki. = Trudi Kijevszkoj Duhovnoj Akagyemii. Kijev, 1896. 182–202., 342–363., 486–526.
- Sztranzstvovanyija Vaszilija Grigorjevicsa Barszkovo po szvjatim mesztam Vosztoka sz 1723 po 1744 god. = Trudi Pravoszlavjanszkovo Palesztyinszkovo Obszesztva. T. 1. Szpb., 1885.
- Szvodnij katalog russzkoj knyigi XVIII veka, 1725–1800. T. 1–5. Moszkva, 1963–1967.
- Sz. M. Troickij: Rosszija v XVIII veke. Moszkva, Nauka, 1982.
- Sz. M. Troickij: Russzkij abszoljutyizm i dvorjansztvo v XVIII veke. Moszkva, Nauka, 1974.
- A. I. Turgenyev: Hronyika russzkovo. Dnyevnyiki (1825–1826 gg.). Izdanyije podgotovil: M. I. Gillelson. Leningrád, Nauka, 1964.
- P. J. Zabludovszkij: Isztorija otyecsesztvennoj megyicini. Moszkva, Medgiz, 1960.
- P. J. Zabludovszkij: Megyicina v period dvorjanszkoi imperii (XVIII vek). Moszkva, Medgiz, 1955.
- V. M. Zverev: Pjotr Dmitrijevics Logyij. = Bjuletyeny sztugyencseszkovo naucsnovo obszesztva LGU. Vipuszk 2. Leningrád, 1959. 28–42.

A TÉMA NEM EGYKORÚ, MÁS NYELVEKEN SZÜLETETT SZAKIRODALMA

- Agárdi Ferenc: Magyarok a cári Oroszországban. Bp., MSZT, 1955.
- Antall József – R. Harkó Viola – Vida Tivadar: Az orvosi kar fejlődése Budán és Pesten, 1777–1806. = Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei (a továbbiakban: OOKK), 57–59 (1971) 119–139.
- H. Balázs Éva: Bécs és Pest–Buda a régi századvégen (1765–1800). Bp., Magvető Kiadó, 1987.
- Barta János: A kétféjű sas árnyékában. Bp., Gondolat Kiadó, 1984.
- Barta János: Abszolút monarchiák és hatalmi törekvések a kora újkorban. = Európa története. Szerk.: Gunst Péter. Debrecen, Csokonai Kiadó, 1993. 146–157.

- Barta János: „Napkirályok” tündöklése. Európa a 16–18. században. Debrecen, Csokonai Kiadó, 1996.
- P. F. Barton: Ignatius Aurelius Fessler: Von Barockkatholizismus zur Erweckungsbewegung. Wien–Köln–Graz, Böhlau Verlag, 1969.
- Bedő Rudolf: Alekszandra Pavlovna magyarországi arcképe és egyéb képmásai. = Művészettörténeti Értesítő, 1954. 140–147.
- Beförderer der Aufklärung in Mittel- und Osteuropa. Freimauer, Gesellschaften, Clubs. = Studien zur Geschichte der Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa. Band. 5. Hrsg. von É. H. Balázs – L. Hammermayer – H. Wagner – J. Wojtowicz. Berlin, U. Camen, 1979.
- Benda Kálmán: A kelet-közép-európai felvilágosodás kérdései (A második mátrafüredi szimpozion). = Az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei, 22 (1973), 1–2. sz., 113–122.
- Benda Kálmán: A művelődés helyzete Magyarországon a 17–18. században. = A magyarországi értelmiség a 17–18. században. Szerk.: Zombori István. Szeged, Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1984. 7–13.
- Benda Kálmán: Váradi-Sternberg János búcsúztatása. = Századok, 1992. 5–6. sz., 692–694.
- Benedek Klára: A jénai Ásványtani Társaság magyar tagjai. Bp., Minerva Társaság, 1942.
- Benyovszky Mór: Életrajza, saját emlékiratai és útleírásai. Angol eredetiből ford.: Jókai Mór. 1–2. köt. Bp., Ráth Kiadó, 1888.
- J. Ch. Besse: Voyage en Crimée, au Caucase, en Georgie, en Arménie, en Asie-Mineure et à Constantinople, en 1829 et 1830. T. 5. Paris, Delaunay, 1838.
- Bonkáló Sándor: A rutének (ruszinok). Bp., Franklin, 1940.
- Bor Kálmán: Orosz tudományos és irodalmi vonatkozások a magyar nyelvű hírlapirodalomban, 1780–1824. = Tanulmányok a magyar–oroszi irodalmi kapcsolatok köréből. Szerk.: Kemény G. Gábor. 1. köt. Bp., Akadémiai Kiadó, 1961. 86–120.
- V. B. Bronyevszkij: Utazás Magyarországon (1810). Ford.: Tardy Kallós Lajos. Bp., Székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet, 1948.
- Csekey István: Hannulik János oroszországi kapcsolatai. = Filológiai Közlöny, 1956. 4. sz., 460–469.
- Darvas István: Szuvorov hadai Magyarországon 1799-ben. = Századok, 1949. 1–4. sz., 282–291.
- Dolgozatok Hodinka Antal tiszteletére. Szerk.: Udvari István. Nyíregyháza, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, 1993.
- Domanovszky Sándor: József nádor élete. 1–2. köt. Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1944.
- Domanovszky Sándor: József nádor iratai. 1. köt. Bp., 1925; 2. köt. Bp., 1929; 3. köt. Bp., 1935; 4. köt.: Palatin Josephs Schriften. Vierter Band, 1809–1813. Összeáll. és jegyz. ell.: Domanovszky Sándor. Kiad. és bev. ell.: Glatz Ferenc. Bp., Akadémiai Kiadó, 1991.
- Domokos Pál Péter: Torkos József és az „oroszországi magyarok”. = Nyelvtudományi Közlemények, 1968. 2. sz., 387–391.
- Domokos Pál Péter: Szkitiától Lappóniáig (A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének visszhangja irodalmunkban). Bp., Akadémiai Kiadó, 1990.
- P. Dukes: The Making of Russian Absolutism, 1613–1801. London–New York, Longman, 1982.

- Erős János – Fogarasi Béla – Komlós Aladár – Illés Béla: Magyarok és oroszok. = Magyarország és Kelet-Európa (A magyarság kapcsolatai a szomszéd népekkel). Szerk.: Gál István. Bp., 1947. 31–60.
- Farkas Gyula (Julius): Schlözer und die finnisch-ugrische Geschichte, Sprach- und Volkskunde. = Ural-Altäische Jahrbücher, Wiesbaden, 1952. 1–22.
- Fejezetek a magyar művelődéstörténet forrásaiból. Felsőoktatási segédanyag. Vál.: Gazda István: Bp., Tárogató Kiadó, 1996.
- Fenyő István: Fessler Oroszországban. = Irodalomtörténeti Közlemények, 1963. 6. sz., 720–722.
- Ferdinándy Mihály – Gogolák Lajos: Magyarok és délszlávok. Bp., Officina, 1940.
- H. Fietz: Die Einrichtung eines Schulwesens für Rumänen und Serben im kaiserlichen Banat, 1718–1778. = Südostdeutsches Archiv, 1966. 186–219.
- Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula: Oroszország története. Bp., Maecenas, 1997.
- Garai Judit – Újhelyi Gabriella: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára orosz és szovjet cserekapcsolatainak vázlatos története. = Magyar Könyvszemle, 1967. 4. sz., 325–334.
- Gazda István: Kuriózumok a magyar művelődés történetéből. Bp., Kossuth Kiadó, 1990.
- Gazda István: Lomonoszov és a magyarok. = Magyar Nemzet, 1980. november 5., 8.
- G. Győrffy Katalin: Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon (Idegen utazók megfigyelései). Bp., Akadémiai Kiadó, 1991.
- Hankó Ildikó – Kiszely István: A nádori kripta. Szekszárd, Babits Kiadó, 1990.
- Hodinka Antal Emlékkönyv. Szerk.: Udvari István. Nyíregyháza, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, 1993.
- Hodinka Antal: Muszka könyvárusok hazánkban, 1711–1771. = Könyv és Könyvtár (A Debreceni gr. Tisza István Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve), 1925. 47–62.
- Hodinka Antal: Válogatott kéziratok. Vál., szerk. és a bev. életrajzot írta: Udvari István. Nyíregyháza, Bessenyei György Tanárképző Főiskola. 1993.
- P. Hoffmann: Russland im Zeitalter des Absolutismus. Berlin, Akademie Verlag, 1988.
- Hollós Attila: Az orosz szókinccs magyar elemei. Kandidátusi disszertáció (kézirat). Bp., MTA Könyvtár Kézirattára, 1993.
- Honfi József: A huszárság kialakulása a XVIII. századi orosz hadseregben. = Hadtörténelmi Közlemények, 1968. 1. sz., 95–129.
- Jerney János keleti utazása a magyarok őshelyeinek kinyomázása végett, 1844 és 1845. 2. köt. Pest, 1851.
- Józsa Antal: Magyar vonatkozású források a szovjet levéltárakban, közgyűjteményekben. = Világtörténet, 1988. 1. sz., 48–55.
- Kállay Béni: Magyarország a Kelet és a Nyugat határán. Bp., MTA, 1883.
- Kende Tamás: Közhelyek és ruszisztika a múlt században (Egy kérdés felvetése). = Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára. Szerk.: Glatz Ferenc. Bp., MTA Történettudományi Intézete, 1993. 249–253.
- Kerekesházy József: Nagy Katalin cárnő magyar katonái. = Magyar Családtörténeti Szemle, 1948. dec., 21–27.

- Király József: Kereszturi Ferenc. Adalékok a 18. századi magyar pszichológia történetéhez. = Acta Universitatis Szegediensis, Paedagogia et Psychologia. Szeged, 1956. 83–91.
- Kiss Miklós: Erzsébet cárnő szerb telepítései. Marosvásárhely, Kossuth Nyomda, 1909.
- Kosáry Domokos: A felvilágosodás Európában és Magyarországon. = Bp., MTA Történettudományi Intézete, 1987. (Előadások az MTA Történettudományi Intézetében 6.)
- Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp., Akadémiai Kiadó, 1980. (2. és 3. kiad.: Bp., 1983, 1996)
- Kosáry Domokos: Újjáépítés és polgárosodás, 1711–1867. Bp., Háttér Kiadó, 1990.
- Koszó János: Fessler Ignác Aurél, a regény- és történetíró (A racionalizmustól a romantikáig). Bp., Budavári Tudományos Társaság, 1923.
- Koszó János: Fessler Ignác Aurél élete és szépirodalmi működése. = Német philológiai dolgozatok, XIV. Bp., Pfeiffer Kiadó, 1915. 3–72.
- Kókay György: A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei, 1780–1795. Bp., Akadémiai Kiadó, 1970.
- Kókay György: Geschichte des Buchhandels in Ungarn. Wiesbaden, Harrasowitz Verlag, 1990.
- Kókay György: Ungarische, deutsche und tschechische (slowakische) Zeitungspläne in Ungarn am Ende des XVIII. Jahrhunderts. = Magyar Könyvszemle, 1972. 3–4. sz., 220–232.
- Lassú István: Az Orosz Birodalom statisztikai, geographiai és historiai leírása. Pest, 1827; 2. kiad.: Pest, 1831.
- Lázár Gyula: Az Orosz Birodalom története I. Temesvár, 1890.
- M. V. Lomonoszov válogatott írásai. Válogatta: Gazda István. Fordították: Bede Anna, Dávid Gábor és mások. Bp., Európa–Helikon, 1982.
- Lukinich Imre: A magyarok egyetemjárása külföldön. = A magyar tudománypolitika alapvetése. Szerk.: Magyary Zoltán. Bp., 1927. 149–165. (Legújabb kiadása: Fejezetek a magyar művelődéstörténet forrásaiból. Válogatta: Gazda István. Bp., Tárogató Kiadó, 1996. 252–263.)
- I. de Madariaga: Catherine the Great. A Short History. New Haven–London, Yale University Press, 1990.
- Magyar–oroszl történelmi kapcsolatok. Szerk.: Kovács Endre. Bp., MTA Történettudományi Intézete, 1956.
- Magyary-Kossa Gyula: Adatok Gyöngyössi Pál életéhez. = Orvosi Hetilap, 1938. 839–841.
- Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. 1–4. kötet. Bp., Eggenberger, 1929–1940. (A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat Könyvtára, 121–122., 128. és 168. sz.)
- G. Marker: Publishing, Printing and the Origins of Intellectual Life in Russia 1700–1800. Princeton, 1989.
- Mayer Rita: Tudósítások Oroszországról Kultsár István „Hasznos Mulatság”-ában. = Irodalmak barátsága. A magyar–oroszl és magyar–ukrán kapcsolatok történetéhez. Bp., MSZBT, 1977. 38–48.
- Márki Sándor: Magyarok orosz állami hivatalban. = Aradi Hírlap, 1884. május 15. (113. sz.), 1.
- Márki Sándor: Oroszl–magyar kereskedelem. = Aradi Közlöny, 1887. január 3., 2.

- Mokuter Iván: Az „orosz iskolák” a magyarországi szerbeknél a XVIII. században. = A Pécsi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. *Seria 3. Linguistica–philologica*, 1969. 105–115.
- Mokuter Iván: Az orosz könyv a magyarországi szerbeknél a XVIII. században. = A Pécsi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. *Seria 3. Linguistica–philologica*, 1967. 71–78.
- Mokuter Iván: Dositej Obradović és az orosz felvilágosult abszolutizmus. = *Acta Academiae Paedagogicae in civitate Pécs*, 10 (1966) 55–67.
- Mokuter Iván: Petar Veliki u srpskoj književnosti XVIII veka. = *Studia Slavica*, t. 11 (1965) 345–372.
- V. Molnár László: A. V. Szuovorov születésének 250. évfordulójára. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 1980. 4. sz., 598–611.
- V. Molnár László: F. I. Janković szerbiai és oroszországi iskolaszervező tevékenysége. = *Tanítóképző Főiskolák Tudományos Közleményei*, 17–18. kötet. Szerk.: Szekerczés Pál. Debrecen, 1983–1984. 419–446.
- V. Molnár László: Adalékok Theodor Janković oroszországi iskolaszervező tevékenységéhez. = *Pedagógiai Szemle*, 1984. 10. sz., 974–984.
- V. Molnár László: A francia felvilágosodás és forradalom fogadtatása II. Katalin Oroszországában. = *Világtörténet*, 1984. 3. sz., 131–154.
- V. Molnár László: Kiváló orosz–szovjet természettudósok. Kaposvár, Somogy megyei Lapkiadó Vállalat, 1984.
- V. Molnár László: Oroszország kül- és belkereskedelme a 18. század második felében. = *Agrártörténelmi Szemle*, 1984. 1–2. sz., 186–194.
- V. Molnár László: A színházi élet Oroszországban a 18. század második felében. = *A Kaposvári Tanítóképző Főiskola Tudományos Közleményei 3.* Szerk.: Endrédi Lajos. Kaposvár, 1984. 7–16.
- V. Molnár László: Some Date about the School Organizing Activity of F. I. Janković (1741–1814) in Russia. = *Pedagogical Review (A Selection from the 1984 Issues of „Pedagógiai Szemle”)*. Red.: Balogh László. Bp., OPI, 1985. 112–115.
- V. Molnár László: Adalékok a II. Katalin korabeli orosz–német kapcsolatok történetéhez. = *Világtörténet*, 1986. 1–2. sz., 132–142.
- V. Molnár László: A társadalmi gondolat fejlődése Oroszországban a felvilágosult abszolutizmus időszakában. = *Világtörténet*, 1986. 1–2. sz., 111–131.
- V. Molnár László: Orosz–amerikai kapcsolatok a függetlenségi háború időszakában. = *Világtörténet*, 1986. 1–2. sz., 143–155.
- V. Molnár László: Válogatott bibliográfia az orosz felvilágosult abszolutizmus szovjet történelmi szakirodalmából (1956–1986). = *Világtörténet*, 1988. 3. sz., 99–111.
- V. Molnár László: Az 1750–1815 közötti magyar–orosz kulturális kapcsolatok történetének historiográfiája. = *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára.* Szerk.: Glatz Ferenc. Bp., MTA Történettudományi Intézete, 1993. 139–148.
- V. Molnár László: „Koronás és szoknyás Tartuffe” (II. Katalin). = *Valóság*, 1994. 8. sz., 92–102.
- V. Molnár László: A halászkunyhótól az akadémiáig (M. V. Lomonoszov, 1711–1765). = *Valóság*, 1995. 12. sz., 48–59.

- V. Molnár László: F. I. Janković és a délvidéki szerb iskolaügy. = Iskolakultúra, 1995. 15–17. sz., 98–109.
- V. Molnár László: Orosz könyvek és diákok a 18. századi Magyarországon. = Képzők ön- és továbbképzése. Szerk.: Kocsis Mihály. Bp., Tárogató Kiadó, 1996. 121–135.
- V. Molnár László: Az orosz kultúra magyar sajtóvisszhangja a 18–19. század fordulóján (1780–1815). = Képzők ön- és továbbképzése. Szerk.: Kocsis Mihály. Bp., Tárogató Kiadó, 1996. 136–162.
- V. Molnár László: Orosz kolónia Tokaj Hegyalján (1733–1798). = História, 1998. 5–6. sz., 41–43.
- V. Molnár László: Tokaji borok a cárok asztalán. = Világtörténet, 1998. tavasz–nyár, 37–44.
- V. Molnár László: Észak Szemirámisza (II. Katalin, 1762–1796). = Rubicon, 1999. 3. sz., 20–21.
- V. Molnár László: „Non est vinum, nisi tokainum” (Hegyaljai borok a cárok asztalán). = Borok és korok (Bepillantás a bor kultúrtörténetébe). Szerk.: Benyák Zoltán, Benyák Ferenc. Bp., Hermész Kör, 1999. 183–190.
- V. Molnár László: Orosz utazók feljegyzései Magyarországról a 17. század végétől 1815-ig. = Hungarológia, 1999. 1–2. sz., 50–83.
- Müller-Dietz H. E.: Ärzte im Russland des 18. Jahrhunderts. Erlangen, 1973.
- Németh S. Katalin: Lomonoszov egy XVIII. századi emlékkönyvben. = Kortárs, 1982. 12. sz., 1953–1955.
- Németh Sámuel: Torkos József (1710–1791). = Soproni Szemle, 1942. 2. sz., 141–147.
- Niederhauser Emil: Magyar utazók Oroszországban a XIX. században. = Magyar–orosztörténelmi kapcsolatok. Szerk.: Kovács Endre. Bev.: Hanák Péter. Bp., MTA Történettudományi Intézete, 1956. 131–168.
- Niederhauser Emil: Az orosz felvilágosodott abszolútizmus kérdéséhez. = Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series historica, t. 3. Bp., Tankönyvkiadó, 1964. 73–82.
- Niederhauser Emil: Az orosz felvilágosodás. Bp., Gondolat Kiadó, 1966.
- Niederhauser Emil (szerk.): A kelet-európai népek története. I. rész. A kezdetektől a XVIII. század végéig. Bp., Tankönyvkiadó, 1988.
- Niederhauser Emil: A magyar történelem kelet-európai kontextusa. = Debreceni Szemle, 1995. 3. sz., 407–414.
- Niederhauser Emil: A történetírás története Kelet-Európában. Bp., MTA Történettudományi Intézete, 1995.
- Orosz és ukrán utazók a régi Magyarországon. Közreadta, fordította, az előszót és a jegyzeteket írta: Tardy Lajos. Bp., Gondolat Kiadó, 1988.
- Orosz írók magyar szemmel. Az orosz irodalom magyar fogadtatásának válogatott dokumentumai a kezdetektől 1919-ig. Szerk.: D. Zöldhelyi Zsuzsa. I. köt. Bp., Tankönyvkiadó, 1983.
- Ó-Gyallai Besse János kaukázusi tudósításai. Közreadja: Vásáry István. Bp., Kőrösi Csoma Sándor Társaság, 1972.
- Papp Ferenc: Kalmár György oroszországi kapcsolatairól. = Filológiai Közlöny, 1958. 2. sz., 346–349.

- Papp Ferenc: Lomonoszov, Kalmár György és a csúdok. = Magyar Nyelv, 1980. 1. sz., 1–10.
- Péter László: Magyarok Odesszában. Szeged, 1976.
- P. Polz: Theodor Janković und die Schulreform in Russland. = Die Aufklärung in Ost- und Südosteuropa. Red.: H. Ischreyt – S. K. Kostić – J. Matl – G. Rauch. Köln–Wien, 1972. 119–174.
- P. Polz: Theodor Janković de Mirjevo. Der erste serbische Pedagoge oder die thesesianische Schulreform bei den Serben und in Russland. Graz, 1970.
- Poór János: Kényszerpályák nemzedéke (1795–1815). Bp., Gondolat, 1988.
- Radó György: A magyar–orosz irodalmi kapcsolatok történetéből. Egy 1790. évi magyar vers az oroszok ocsakovi győzelmét dicsőíti. = Filológiai Közöny, 1957. 1. sz., 112–116.
- Radó György – Tardy Lajos: Világjáró Besse János. Bp., Gondolat Kiadó, 1963.
- Rátz Kálmán: Oroszország története (ösidőktől 1917. november 6-ig). Bp., Grill, 1943.
- Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforshung. Hrsg. von V. I. Krasnobaev – G. Robel – H. Zeman. Berlin, Akademie Verlag, 1980.
- Réthei Prikkel Marián: Sándor István nyelvtudománya. Bp., Athenaeum, 1909. (Nyelvészeti Füzetek, 60. sz.)
- Révész Kálmán: Gyöngyössi Pál (1668–1743). Bp., 1898. (Magyar protestáns egyháztörténeti monographiák I.)
- Sándor István: Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldött levelei. Győr, 1793 (Legújabb kiadása: Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1990.)
- Schultheisz Emil: Az orvoslás kultúrtörténetéből. Sajtó alá rendezte: Gazda István. Budapest–Piliscsaba, Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület–MATI, 1997.
- Schultheisz Emil: Trnka Vencel. = Orvosi Hetilap, 1964. 229–234.
- Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Fejezetek az orosz–magyar orvosi kapcsolatok múltjából. Bp., Medicina, 1960.
- Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Gyöngyössi Pál archiater és Platon Levsin. = OOKK, 50 (1969) 13–22.
- Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Gyöngyössi Pál orvos és filológus. = Orvosi Hetilap, 1964. 30. sz.
- Schultheisz Emil – Tardy Lajos: Paul Gyöngyössi, ein vergessener Boerhaave-Schüler. = Janus (Leyden), 1964. 152–159.
- Schwartz Márton: Statistik des Königreichs Ungarn. Pest, Trattner, 1798. (2. kiadás: Buda, 1809).
- Schwartz Ignác: Magyar orvosok orosz szolgálatban. = Vasárnapi Újság, 1895. 13. sz., 202.
- Soós István: „Slavica” Horvát István könyvtárában. = Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára. Szerk.: Glatz Ferenc. Bp., MTA Történettudományi Intézete, 1993. 171–180.
- Szála Erzsébet: Sopron tudomány- és technikatörténetéből. Soproni Egyetem, 1997.
- Szeli István: A magyar és szerb felvilágosodás párhuzamos vonásai. = Utak egymás felé. Újvidék, Fórum Kiadó, 1969. 9–112.
- Székely András: Magyar utazók és földrajzi eredményeik a mai Szovjetunó területén hét évszázad alatt. = Földrajzi Közlemények, 1968. 1. sz., 86–99.

- Szilvay Konstantin: Kereszturi Ferenc (1735–1811). = OOKK, 21–22 (1961) 54–103.
- Szilvay Konstantin: Peken Keresztély és fia, Mátyás orvosi tevékenysége Oroszországban. = Orvosi Hetilap, 1960. 28. sz., 1003–1005.
- Szvák Gyula: Moszkóvia és a Nyugat. Bp., Magvető Kiadó, 1988.
- Szvák Gyula: Durák. Bp., Tegnap és Ma Alapítvány, 1996.
- Tardy Lajos: Balugyánszky Mihály. Bp., Akadémiai Kiadó, 1954.
- Tardy Lajos: Reineggs Jakab és Koháry János grúziai tevékenysége a XVIII. század második felében. = OOKK, 1957. 5–48.
- Tardy Lajos: A Balugyánszky-vita. = Századok, 1958. 1–4. sz., 348–363.
- Tardy Lajos: Orlay János, 1770–1829. = OOKK, 13 (1959) 89–160.
- Tardy Lajos: Hozzászólás H. Balázs Éva „A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataihoz. Schlözer és magyar tanítványai” c. tanulmányához. = Századok, 1961. 1. sz., 208–209.
- Tardy Lajos: Magyarországi útiélmények és magyar irodalmi vonatkozások a XIX. század első negyedében megjelent orosz kiadványokban. = Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok köréből. Szerk.: Kemény G. Gábor. I. köt. Bp., Akadémiai Kiadó, 1961. 121–146.
- Tardy Lajos: A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság története, 1733–1798 (Fejezetek a magyar–orosz gazdasági kapcsolatok történetéből). Sárospatak, Rákóczi Múzeum Füzetek, 1963.
- Tardy Lajos: A. I. Turgenyev és Magyarország. = Filológiai Közlöny, 1966. 3–4. sz., 413–420.
- Tardy Lajos: Le voyage de Grigorovitch Barsky en Hongrie en 1724. = Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Slavica, 6. sz. Debrecen, 1966. 181–191.
- Tardy Lajos: A budai „orosz könyvtár” és az ürömi mauzóleum orosz leírói. = Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1965–1966. Bp., 1968. 429–445.
- Tardy Lajos: Orosz utazók Budán és Pesten. = Tanulmányok Budapest múltjából. XVIII. kötet. Bp., 1971. 202–209.
- Tardy Lajos: A naiv őshazakutatás múltjából. A XIX. század első felében Oroszországban élt magyarok néhány levele. = Keletkutatás, 1975. 1. sz., 153–161.
- Tardy Lajos: Az első orosz útleírás Magyarországról. = Folia Historica 3. Bp., Magyar Nemzeti Múzeum, 1975. 22–28.
- Tardy Lajos: Régi feljegyzések Magyarországról. Bp., Móra Ferenc Könyvkiadó, 1981.
- Tardy Lajos: Magyarország A. I. Turgenyev leveleiben, 1804. = Régi feljegyzések Magyarországról. Bp., Móra Kiadó, 1982. 141–149.
- Tardy Lajos: Kaukázusi magyar tükör. Bp., Akadémiai Kiadó, 1988.
- Tardy Lajos: Egy krözusi hagyaték története (Zorics Simon). = Históriai ínyencfalatok. Bp., Laude Kiadó, 1989. 105–118.
- Thallóczy Lajos: Oroszország és hazánk. Bp., Athenaeum, 1884.
- Tóth Lajos: Tessedik Sámuel, 1742–1820. Szarvas, 1976.
- Vajda Pál: A. V. Szuvorov csapatai Magyarországon (1799). Bp., Állami Nyomda, 1950.
- Váradi-Sternberg János: Kijevei diákok Magyarországon a XVIII. században. = Utak és találkozások (Tanulmányok az orosz–ukrán–magyar kapcsolatok történetéből). Uzsgorod, Kárpáti Kiadó, 1971. 43–56.

- Váradi-Sternberg János: Hrihorij Szkovoroda Magyarországon. = Századok öröksége (Tanulmányok az orosz–magyar és ukrán–magyar kapcsolatokról). Budapest, Gondolat Kiadó–Uzsgorod, Kárpáti Kiadó. 1981.
- Váradi-Sternberg János: Ukrainece, Péter cár követe Magyarországon 1708-ban. = Századok, 1959. 233–251.
- Váradi-Sternberg János: Utak, találkozások, emberek. Uzsgorod, Kárpáti Kiadó – Budapest, Gondolat Kiadó, 1974.
- Vincze László: Tessedik Sámuel oroszországi kapcsolatai. = Köznevelés, 1964. 8. sz., 304.
- Weszprémi István: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. I–IV. köt. Bp., Medicina, 1960–1970.
- V. Windisch Éva: Az értelmiség létszámának kérdéséhez, 1784–1809. = Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára. Szerk.: Glatz Ferenc. Bp., MTA Történettudományi Intézete, 1993. 119–127.
- M. Zemplén Jolán: Mihail Vasziljevics Lomonoszov, a fizikus. = Fizikai Szemle, 1965. 9. sz., 257–263.
- M. Zimomrja: Orlay ismeretlen levele nyomában. = Kárpáti Kalendárium (Uzsgorod), 1986. 134–135.
- Zsirai Miklós: A modern nyelvtudomány úttörői. I. (Sajnovics és Gyarmathy). Bp., Akadémiai Kiadó, 1952.